

Liisa Keltikangas-Järvinen

Agressiivne laps

Kuidas suunata lapse isiksuse arengut
Tallinn Koolibri 1992

Originaali tiitel: Liisa Keltikangas-Järvinen - Agressiivne laps. Miten ohjata lapsen persoonallisuuden kehitystä. Tõlkinud *M. Ollisaar*
Kaane kujundanud J. Sonn

Keltikangas-Järvinen, L.
Agressiivne laps. — Tln.: Koolibri, 1992. — 128 lk.

Soome teadlane Liisa Keltikangas-Järvinen käsitleb oma raamatus lapse sotsiaalseid arengut ja seda takistavaid mõjureid, millest tähtsaim on agressiivsus. Autor juhib tähelepanu sellele, et agressiivsus ei ole sünnipärane nähtus. Agressiivsus on eesmärgi saavutamise vahend neil inimestel, kes on kaotanud lootuse muul viisil eesmärgile jõuda.

Selle raamatu eesmärk on rääkida lapse sotsiaalsest arengust ja arenguhälvetest, ennekoike agressiivsusest ning sellega kaasnevast nartsissistlikust iseloomuhälbest. Raamatu autori soov on pakkuda kasvatajale nii psühholoogiaalaseid teadmisi lapse sotsiaalse arengu ja selle suunamise kohta kui ka tuge argiste kasvatusprobleemide lahendamiseks, kindlust ja eneseusaldust.

Sisukord

Lugejale

I. Saateks

II. Nartsissistlik iseloomuhälve

1. Nartsissistliku hälbe tunnused
 - 1.1 Nõrk eneseväärikustunne ja minakeskesus
 - 1.2 Vajadus imetluse ja tähelepanu äratamise järele
 - 1.3 Vajadus mõju avaldada
 - 1.4 Vajadus teisi inimesi ära kasutada ja panna neid oma huvides tegutsema
 - 1.5 Võimetus hoida tundmustel põhinevaid inimsuhteid
 - 1.6 Puudulikult arenenud tundeelu
 - 1.7 Seesmine tühjus ja võimetus taluda masendust
 - 1.8 Vaashoitud käitumine ja selgete psüühiliste hälvete puudumine
2. Psühhopaatia
3. Terve ja hälbelise nartsissismi erinevus
4. Nartsissistlik hälve kui inimeseks kasvamise takistus

III. Lapse varajane psüühiline areng — psühholoogiline sünn

1. Lähtekoht nullpunktist
2. Üksõlemise elik sümbiootiline järk

- 2.1. Põhiturvalisuse tekkimine ja eneseusalduse juured
- 2.2. Kujutlus oma kohast
- 2.3. Kujutlus oma kõikvõimsusest
- 2.4. Sümbioosi püsimine hälbena
- 2.5. Sümbioosist vabanemine
- 2.6. Sümbiootiline järk ja nartsissistlik hälve
3. Separatsioon ehk eraldumine ja individualiseerumise ehk isikupärastumise algus
 - 3.1. Eraldumisjärk
 - 3.2. Varajane eneseväärikustunde kujunemise järk
 - 3.3. Psüühiline eneseregulatsioon teise inimese abil
 - 3.4. Varajane spontaanse eneseregulatsiooni järk
 - 3.5. Hoidjast kujutluse tekkimine
 - 3.6. Kujutlused ja psüühiline eneseregulatsioon
 - 3.7. Kujutlused ja empaatia ehk teise inimese olukorda sisseelamine
 - 3.8. Kujutluste puudumine kui psüühiline hälve
4. Individualiseerumine ehk isikupära kindlustumine
 - 4.1. Minakuvand
 - 4.2. Objekti püsivus ehk nähtuse seostamine sama objektiga
 - 4.3. Tundmuse objektide püsivus ja püsiv minakuvand
 - 4.4. Tundmuse objektide püsivus ja vastuoluliste tundmuste talumine
 - 4.5. Tundmuse objektide püsivus ja tähelepanekud teiste inimeste kohta
 - 4.6. Tundmuse objektide püsivus ja välismaailma tajumine
 - 4.7. Heameelepõhimõte
 - 4.8. Järeleandmine ja kompromisside tegemise võime
 - 4.9. Iseotsustamisvajadus
 - 4.10. Minakuvandi ehk minapildi tekkimine
- Peeglisuhe
- Samastumine
5. Oidipuse järk
 - 5.1. Ülimina ja moraal
 - 5.2. Ülimina kujunemine
 - 5.3. Ideaalmina

IV. Tasakaaluka psüühilise arengu põhieeldusi

1. Arengu hierarhilisus
2. Varajase psüühilise arengu tagamine
 - 2.1. Esimeste inimsuhete tähtsus
 - 2.2. Kiindumuse objekti kättesaadavus
 - 2.3. Muutuste astmelisus
 - 2.4. Vaistliku kasvu võimalikkus

V. Lapse psüühika hilisemaid arengujärke

1. Varajane lapsepõlv kui isiksuse alus
2. Sotsiaalsete käitumismallide püsivaks muutumine
3. Keeleline valmidus
4. Moraalimõistete kujunemine
 - 4.1. Moraalimõisted kui isiksuse jooned
 - 4.2. Kuidas saab lapse moraali kujunemist mõjutada
5. Minakuvandi tekkimine
 - 5.1. Usk endasse

- 5.2. Kordaminekuelamused
- 6. Liitumine kollektiiviga
- 7. Maailmapildi kujunemine
- 7.1. Vanemad kui lapse maailmapildi loojad
- 7.2. Lootusetus ja agressiivsus
- 7.3. Kuidas lapsele hävinguohust rääkida
- 7.4. Rahukasvatuse ja sotsiaalseks inimeseks kasvamine

VI. Murdeiga

- 1. Millest tulenevad murdeea raskused
- 1.1. Murdeea raskused kui sünnipärane paratamatus
- 1.2. Murdeea raskused kui sotsiaalse võõrandumise tunnus
- 2. Iseseisvuse suunamine
- 2.1. Täiskasvanumallide hädavajalikkus
- 2.2. Täiskasvanu vastutus
- 2.3. Täiskasvanu rolli säilitamine
- 2.4. Vestlusega suunamine
- 3. Iseseisvumise piiramine

VII. Lapse kasvatamine

- 1. Mis on kasvatamine
- 2. Lapse psüühilise arengu tundmine
- 3. Lapse eesmärgikindel suunamine
- 4. Õppepsühholoogia praktiline rakendamine
- 4.1. Õppepsühholoogia ärakasutamine
- 4.2. Õppimise terviklikkus
- 4.3. Probleemi teadvustamine
- 4.4. Probleemi lahendamine
- 4.5. Esmased abinõud
- 5. Kooli eesmärgid

VIII. Hea käitumise kujundamine

- 1. Positiivne kinnistamine
- 1.1. Mis on positiivne kinnistamine
- 1.2. Positiivse kinnistamise rakendused
- 1.3. Käitumise kinnisti
- Konkreetsed kinnistid
- Sotsiaalsed kinnistid
- Seesmiselised kinnistid
- 1.4. Positiivse kinnistamise astmeline edenemine
- Reeglite seletamine
- Kinnistamise järjekindlus
- Üritamise eest tasu andmine
- Õpitud käitumise püsivaks muutmine
- 1.5. Positiivse kinnistamise probleeme
- Lapse isiksus
- Lapse eelootused
- 1.6. Alternatiivse käitumise kujundamine positiivse kinnistamise varal
- 2. Negatiivne kinnistamine
- 3. Eristusvõime harjutamine

4. Ärritikkontrolli tugevdamine
 - 4.1. Nõrk ärritikkontroll
 - 4.2. Ärritikkontrolli taasloomine
5. Iseseisev kinnistamine
 - 5.1. Žetoonhüvitus
 - 5.2. Märkide abil esiletõstmine klassis
6. Mallide õppimine
 - 6.1. Malliõppimise rakendamine
 - 6.2. Malli valimine
7. Sotsiaalsete oskuste harjutamine

IX. Soovimatu käitumise lõpetamine

1. Tõrjumine
 - 1.1. Tõrjumine abivahendina
 - 1.2. Tõrjumisega kaasnevaid probleeme
2. Küllastuse tekitamine
3. Keskkonna muutmine
 - 3.1. Ärritiolude muutumine
 - 3.2. Positiivsetest kinnistitest lahutamine
Ajutine kinnistitest lahutamine
Tähtajaline eraldamine
- 3.3. Õpilase klassist väljasaatmine
4. Karistamine
 - 4.1. Karistamine ja selle mõju
 - 4.2. Karistuse rakendamine
5. Üleparandamine

X. Tunnetamise ehk kognitiivse tegevuse tähtsus lapse sotsiaalses arengus

1. Sotsiaalsus ja tunnetusoskused
2. Sotsiaalsed vastastikuse mõjutamise olukorrad kui probleemide lahendamise olukorrad
3. Tunnetusoskused ja enesevalitsuse omandamine
4. Hirmu analüüsimine tunnetuse abil

XI. Vägivaldas sisalduv meelelahutus ja agressiivne käitumine

1. Televisioon kui lapse sotsiaalsuse mõjutaja
2. Vägivaldas sisalduva meelelahutuse mõju hoiakutele ja arusaamadele
3. Vägivaldas sisalduva meelelahutuse mõju agressiivsele käitumisele
4. Lapse võime vägivallasaateid hinnata
5. Agressiooniärritite psüühiline analüüsimine
6. Vägivaldas sisalduv meelelahutus ja neurootiline isiksus
7. Vägivaldas sisalduv meelelahutus ja katarsiseteooria

Järeldsõna

Kasutatud kirjandus

Lugejale

Sotsiaalse suhtlemise oskus, moraal, vastutustunne, eetilised ja esteetilised ideaalid ei ole inimese genotüübis, vaid kujunevad teiste inimestega suheldes vastastikuse mõju tulemusena. Inimene kasvab iseendaks teiste toel. Seepärast vastutavad lapse sotsiaalse arengu eest need, kes temaga koos elavad: vanemad, õpetajad, kutselised kasvatajad.

Selle raamatu eesmärk on rääkida lapse sotsiaalsest arengust ja arenguhälvetest, ennekõike agressiivsusest ning sellega tihtipeale kaasnevast nartsissistlikust iseloomuhälbest. Raamatu autori soov on pakkuda kasvatajaile nii psühholoogiaalaseid teadmisi lapse sotsiaalse arengu ja selle suunamise kohta kui ka tuge argiste kasvatusprobleemide lahendamiseks, kindlust ja eneseusaldust.

Täna Soome Kirjanduse Seltsi, kes on seda raamatut kirjanduse edendamise varadest majanduslikult toetanud.

Liisa Keltikangas-Järvinen

I. Saateks

Raamatus räägitakse lapse sotsiaalsest arengust ja arenguhälvetest, esmajoones aga sellest, kuidas vanemad, kasvatajad ning teised lähikondlased saavad tema arengut suunata. Agressiivsus on raskeim sotsiaalse arengu hälve nii tagajärgede poolest kui ka seepärast, et tavaliselt viitab see mingile suuremale arenguhälbele. Agressiivsus osutab, et sotsiaalsusega seostuvad ideaalid ja eesmärgid on jäänud saavutamata.

Sotsiaalsus ei ole ainuüksi psüühilise arengu valdkond, vaid seda võib pidada nii tasakaaluka psüühilise arengu eesmärgiks kui ka selleks aluseks, millelt hinnatakse psüühilise arengu edukust. Sel juhul ei tähenda sotsiaalsus seltskondlikkust, sotsiaalseid harrastusi, soovi pidada suurt sõpruskonda ega psüühika suunatust enam välismaailmale kui iseendale, vaid võimet tundmustel põhinevaid suhteid pikka aega alal hoida, kaasinimesi hinnata ja austada ning nendega arvestada, kokkuleppepreeglite kohaselt käituda. Psühhodünaamilises mõttes tähendab sotsiaalsus oskust oma tunde ja vajadusi väljendada kollektiivile vastuvõetaval viisil.

Sotsiaalsus eeldab paljusid omadusi, näiteks tervet eneseusaldust, tasakaalukat tundeelu, kaalutlemisoskust, võimet oma käitumist kontrollida ja hinnata ning teist inimest mõista. See pole lihtsalt üks lüli muu psüühilise arengu, näiteks tundeelu ja väimse arengu ahelas, vaid võib väita, et inimese sotsiaalses käitumises peegelduvad tema minakuvand ja maailmakäsitlus, kogu ta isiksus. Selles heistuvad tema harjumus teha tähelepanekuid, langetada otsuseid ja otsida lahendusi, tema tundelisus, väärtusorientatsioon ja eetikanormid. Samuti toob igasugune psüühiline hälve alati kaasa sotsiaalse käitumise mõnesuguse halvenemise.

Inimese käitumine on terviknähtus, seepärast ei saa agressiivsustki käsitleda lahus muust käitumisest või sotsiaalsest arengust. Agressiivsus ei ole üksiktunne, ta on seoses suure hulga psüühiliste omadustega, nende puudumise või liiasusega. Ägedakujuline agressiivsus tõendab, et psüühiline hälve on suur ning et tegemist on kindla isiksusestruktuuriga.

Agressiivsusest rääkimiseks tuleb kõigepealt seletada mõisteid. Mõisted *agressioon* ja *agressiivsus* ei ole samased. Agressioon, nii nagu psühhoanalüütikud on seda kasutanud, ei ole toiming, vaid tähendab inimeses peituvat jõudu, energiat. See on instinkt, käitumise motiiv, põhjus. Agressiooniga ei kaasne negatiivseid nähtusi, see ei ole hälve. Agressioon on iseenesest neutraalne energia ja see, kuidas ta inimese käitumist mõjutab, oleneb muust arengust. Psüühiliselt tasakaalukas inimene rakendab oma agressiooni ühiskonnale vastuvõetaval viisil. Agressioon võib

avalduda tungiva toimetulekuvajadusena või võistlemissoovina. Niisiis ei tekita agressioonienergia sugugi alati agressiivset käitumist ehk agressiivsust, agressiivne käitumine on aga alati hälve. See on paljude mõjurite koostoime tagajärg. Kergekujuline agressiivsus osutab, et sotsiaalsed õpingud on olnud puudulikud, lapsele ei ole kullalt selgesti öeldud, mis on õige ja mis on väär, tal on lubatud agressiivne olla, ilma et ta oleks pidanud oma käitumise tagajärgede eest vastutama. Raskekujuline agressiivsus osutab, et psüühika areng on olnud häiritud.

Tavalises keelepruugis ei ole sõnade *agressioon* ja *agressiivsus* tähenduserinevus oluline. Segadus tekib siis, kui psühhoanalüütilises tähenduses räägitakse inimese sünnipärasest agressioonist. Kui öeldakse, et inimesel on sünnipärane agressioonitung, siis ei tähenda see kaasasündinud vajadust agressiivselt käituda ega ka survet vaimse tasakaalu saavutamiseks aegajalt end agressiivselt välja elada. Agressiivsust ei saa vähendada näiteks jäähokit mängides, otse vastupidi, erutus suurendab agressiivsust. Ainus viis agressiivsust vähendada on kõrvaldada tema tekitaja.

Agressioonitungi olemasolu ei tähenda sünnipärasest vajadust tapelda, kuigi mõnikord on seda nõnda tõlgendatud. Agressiivsus on millegi saavutamise vahend. Kui tema abil on õnnestunud hälbe põhjus kõrvaldada, saabub psüühiline tasakaal. Kui põhjuseks on teine inimene, siis annab tema solvamine hetkeks tasakaalu. Agressiivsusest abi otsimine näitab alati psüühilist allakäiku. Agressiivsus tuleb mängu siis, kui muid vahendeid enam ei ole. See ei too psüühilist tasakaalu, ehkki annab natukeseks, ajaks kergendust. See ei ole vältimatu lahendus ega ka inimesele endale soodne, sest toob kaasa uusi probleeme. Agressiivsuse ohjeldamine ei tekita psüühilist pinget, ehkki mõnikord on seda väidetud, vaid võimaldab probleeme lahendada muude, inimesele suuremat rahuldust pakkuvate konstruktiivsete vahenditega, Freud on öelnud: «See, kes jättis mõõga tupest tõmbamata ja külvas oma vaenlase selle asemel üle sõimusõnadega, leiutas kultuuri» (1), kuigi ega vist ka «sõimusõnadega ülekülvamine» see kõige konstruktiivsem vahend ole.

Agressiivset käitumist ja selle põhjusi uurides on mõnikord jõutud erinevate tõlgendusteni. On vaieldud selle üle, kas inimese agressiivse käitumise põhjus peitub tema isiksuses või väljaspool teda.

Inimene ise on oma käitumises alati ja kõikjal tegutseja, asjaajaja ning tema käitumine tuleneb tema otsustustest. Tema toiminguid ei juhi keskkond, vaid tema ise — tema reageerib, langetab otsuseid, mõtleb oma mõtteid ja loob kujutlusi. Mõtted ei tule tema pähe, vaid ta ise mõtleb, tema käed ei liigu iseenesest, vaid ta liigutab neid.

Käitumine on alati reaktsioon konkreetsele olukorrale ja sõltub sellest, kuidas inimene olukorda üldjoontes kujutleb ja hindab, missuguse otsuse ta langetab. See kehtib kogu käitumise kohta ning agressiivsus ei ole erand. Ühe inimese üksiku teo sotsiaalsete ja psüühiliste motiivide lahutamine on kunstlik. Agressiivne käitumine ei kujune pelgalt sisemise sunni survele, seesmisest vajadusest kedagi tappa; ka seesmiste vastuolude ja agressiivse valmiduse olemasolu korral on vaja ärritajat, millele inimene reageerib. Kui aga vägivaldne käitumine on inimese isiksusele ja tema sisemistele moraalinormidele täiesti võõras, siis ei tõuka ka välised raskused, näiteks töötus või maalt linna asumine, teda kuriteole.

Humanistlikku inimesekäsitusse kuulub inimese vastutus oma tegude eest. Sellele põhimõttele on rajatud meie kohtukorraldus. Kui lähtuda mõttest, et mõnikord põhjustavad inimese käitumist tema enda otsustused, teinekord aga välised mõjud, tekiks väga eriskummalisi olukordi: inimest ei võiks nagu süüdi mõista selle eest, milles ta süüdi ei ole. Põhjuse leidmine aitab küll käitumist mõista, kuid ei õigusta seda. Mingi põhjus on igal käitumisel, kuid käitumisviis võib sellest hoolimata olla moraalselt taunitav. Mõjuv põhjus võib mõrva teha mõistetavaks, kuid ei õigusta seda.

Väärkäsitus, et käitumist juhitakse väljastpoolt, tuleneb inimese psüühilisi toiminguid piiravaist asjaoludest, sellest, et ta tegutseb olemasolevate eelduste varal. Seda nimetatakse psüühiliseks

võimeks. Inimesed on selles suhtes väga erinevad. Üks leiab konstruktiivsed, kõigile vastuvõtavad lahendused, teise käitumise tagajärjed on alati hukatuslikud kas talle endale või keskkonnale. See, missuguste võimalike otsuste vahel inimene valib, oleneb tema varasemast elust, kogu läbitud arenguteest. Tema käitumise põhjusi otsides tuleb meeles pidada selle arengu pikaajalisust ja kihilisust. Kui varasemast elust vaadeldakse ainult ühte, näiteks töötuse järku, ning seostatakse seda hiljem asetleidnud sündmusega, siis on asju lihtsustatud. Mõne aasta võrra varasemat järku jälgides oleks võinud tulla päevavalgele isiku otsus lõpetada kooliskäimine; see omakorda soodustas töötuks jäämist. Koolist lahkumise võisid omakorda põhjustada muud probleemid. Nii et see, missugust varasemat elujärku millalgi rõhutatakse, on tavaliselt pigemini ideoloogiliselt kui teaduslikult põhjendatud.

Inimese sotsiaalsed oskused ja otsusevariandid kujunevad tema lähiümbruses, lähedaste inimsuhete mõjul, ning selle lähiümbruse häired peegelduvad tema arenguhälvetena. Nende hälvete tagajärjel on õige valiku tegemiseks vähe võimalusi ja see paneb mõtlema, et inimene ei juhi oma käitumist, vaid seda juhitakse kusagilt mujalt.

Niiviisi olemegi jõudnud järeldusele, et inimene vastutab iga oma teo eest — teisiti mõelda oleks meeletus —, ent inimese psüühilised võimalused ja piirangud, need vahendid, mida kasutada tal on eeldusi, on kujunenud tema varasema elu jooksul ning oma tolle elujärgu eest ei kannata ta vastutust.

Lapse sotsiaalne areng oleneb tema suhetest lähedaste inimestega. Suhtes ilmnevate hälvete raskeimaks tagajärjeks on niinimetatud nartsissism, haiglaslik eneseimetlus. See on eneseväärikustunde ja inimsuhete hälve.

Nartsissismijärk on lapse varajasi psüühilisi arengujärke. Sel ajal hakkab ta hooldajast eemalduma ning tal kujuneb arusaam, et ta erineb teistest. Minakeskus ja sõltuvus muutuvad kiindumuseks teise inimesse ja võimeks teda hinnata, kujutus kõikvõimsast minast muutub terveks eneseväärikustundeks, eneseusalduseks ja enesekriitikaks.

Igapäevakeeles kasutatakse sõna *nartsissism* väga erinevas tähenduses, selle abil seletatakse kõike: uute rõivaste muretsemist ja võõruspidude korraldamist, rääkimata uue peegli ostmisest. Psühholoogias on *nartsissismil* siiski väga täpne sisu. Täiskasvanu tervet eneseväärikustunnet ei nimetata nartsissismiks; nartsissism on raske psüühiline hälve, sel juhul on väikelapse eneseimetluse muutumine terveks eneseväärikustundeks olnud häiritud, haiglaslik nartsissism on jäänud valitsema. Inimene püüab teiste inimeste abil oma puuduvat eneseväärikustunnet millegagi asendada.

Vägivaldsusena avalduv agressiivsus on üks nartsissistliku hälbe tundemärke. Agressiivseks ei peeta last, kes vahel enesevalitsemise kaotab või osaleb mõnikord sotsiaalse arenguga paratamatult kaasnevates käsikähmlustes, vaid inimest, keda ajendab hävituskiirg, kes vajaduse korral on võimeline teist inimest kas või tappa ning kelle agressiivsus on osa haiglasest hingeelust.

Agressiivsus kuulub haiglase eneseimetluse olemusse, aga ta ei pruugi olla avalik. Ta võib avalduda ka vaimse vägivallana, vajadusena teine inimene alla suruda või teda oma huvides tegutsema panna.

Nartsissistlikus iseloomuhälbes on eristatud kolme astet (2), neist raskeim, mille puhul areng kaldub kõrvale kõige varem, sisaldab psühhopaatiat. Mõned uurijad samastavadki nartsissismi raskeima astme psühhopaatiaga. (3)

Tuleks veel kord rõhutada, et agressiivsus ja nartsissistlik arenguhäire ei ole üks ja sama. Agressiivsus on raske nartsissistlik hälve, kuid patoloogiline nartsissism, eriti selle kõrgemad vormid, võib esineda ka ilma agressiivsuseta. Samas ei anna iga agressiivne käitumisviis veel tingimata märku nartsissistlikust hälbest, küsimus võib olla ka vääras õppimisviisis.

II. Nartsissistlik iseloomuhälve

I. Nartsissistliku hälbe tunnused

Kõik nartsissistliku iseloomuhälbe all kannatatavad inimesed on isiksustena suurel määral samalaadsed, hälbe tunnuste hulk ja selgepiirilised aga olenevad hälbe suuruselt.

1.1. Nõrk eneseväärikustunne ja minakeskesus

Nartsissistlik iseloomuhälve on eneseväärikustunde ja inimsuhete hälve, seepärast seostuvad kõik haiglase eneseimetluse probleemid suuremal või vähemal määral väärustunud minakäsitusega ja väärustunud inimsuhetega, ebarealistliku arusaamaga omaenda kõikvõimsusest ning võimetusega teisi hinnata ning austada. Nartsissistlikud inimesed on ülimalt minakesksed ega suuda teisi arvestada. Nad peavad ennast keskpunktiks ja tahaksid, et kogu maailm selle ümber pöörleks. Neil on alati õigus ja nad võivad teha, mida tahavad, ka seadusi omamoodi tõlgendada. Kui nad teistega seepärast vastuollu satuvad, siis arvavad nad, et teised on nende peale kadedad, tahavad neile kaikaid kodarasse loopida, sõlmivad nende seljataga intriige.

Minakeskesus avaldub enesearmastusena ning jätab tugeva, eneseväärikustunde mulje, tegelikult puudub eneseväärikustunne aga hoopis ning kogu enesekindluse demonstratsioon peab seda varjama.

Nõrga eneseväärikustunde tõttu haavub haiglane eneseimettleja kõrgesti, solvub tühja-tähja peale ega talu vähimatki kriitikat või aasimist. Ta teeb suure numbri tühiseimastki negatiivsest hinnangust või vihjast, et mõni ei kiida ta käitumist heaks. Vanemad õigustavad tihtipeale oma lapse talitsematut käitumist sellega, et last olevat ärritatud. Nad kiidavad oma lapse käitumise heaks, mõistmata, et võimetus taluda vähimatki «ärritamist» osutab lapse hälbele.

Haiglane eneseimettleja võib jätta tundliku inimese mulje, ent tegelikult piirdub tundlikkus vaid tema endaga. Ta oskab nutta üksnes nartsissistliku solvumise pärast, sellepärast, et temaga ei ole piisavalt arvestatud, ta on pidanud pettuma, pole oma eesmärged saavutanud või et teda on solvutatud. Ta ei ole võimeline teisele inimesele kaasa tundma ega teda mõistma. Kui teda on solvutatud, peab ta karistusena täiesti õigustatuks isegi raskeid kehavigastusi ja solvanguid. Konfliktolukorda analüüsides on ta võimeline nägema üksnes seda, kuidas teda solvati, mitte seda, mida ta ise seejärel tegi, ehkki ta enda käitumine oli mitu korda hullem. Ta peab seda õigustatuks. Nõrga eneseväärikustunde toeks kujundab ta arusaama iseenda kõikvõimsusest ja täiuslikkusest, oma maailma, kus temal on alati õigus ja kus ta võib teha, mida iganes tahab.

Nõrga eneseväärikustundega kaasneb võimetus austada autoriteete ja püüd nende väärtust vähendada, sest iga autoriteet ohustab arusaama tema enda kõikvõimsusest ja vähendab tema eneseväärikust. Seepärast tuleb autoriteedid kummutada.

1.2. Vajadus imetluse ja tähelepanu äratamise järele

Nõrk eneseväärikustunne põhjustab pideva vajaduse tähelepanu järele, soovi olla kogu aeg imetletav. Haiglane eneseimettleja ei ole võimeline teiste hulka sulama, teistega ühesugune olema, vaid ta peab kogu aeg silma torkama.

Vajadus tähelepanu võita võib teda õhutada kõike täiuslikult tegema ning rikkust ja võimu taga ajama, et olla kõikidest parem ja säravam. Ta naudib seda, kuidas teised inimesed teda imetlevad ja kadestavad. Tema pürgimus täiuslikkusele ei ole selline sundvajadus kõike hästi teha nagu näiteks teatud liiki neurootikutel, vaid selle mõte on näidata oma kõikesuutlikkust.

Teiste osutatud tähelepanu suurendab tema eneseväärikust ning on talle sedavõrd hädavajalik, et kui ta ei ole võimeline pälvima positiivset tähelepanu, siis hakkab ajapikku kõlbama negatiivnegi, peaasi, et ta varju ei jääks. Tähelepanu äratamiseks on ta valmis peaaegu kõike tegema: klassi to-

laks hakkama, oma õpiedukust ohtu seadma, et aga kaaslaste silmis teatud positsiooni säilitada, tundi segama, ehkki teda seepärast järjekindlalt karistatakse, ning taskuraha eest endale kaaslasti ostma.

Tähelepanu otsima tõukab teda seesmine sundus: väljastpoolt tulev imetlus on talle hädavajalik, sest ta nõrk eneseväärikustunne on sellest sõltuv. Kui lõpeb imetlus, mis tema isiksust koos hoiab, siis ei jää enam midagi järele. Niisugusele õpilasele, kelle psüühika sõltub seda laadi välisest toest, ei avalda mõju ka õpetaja karistus. Koolis tahvlile tehtud karistusemärk või päevikusse kirjutatud märkus on sümboolsed. Nad ei tekita konkreetset ebameeldivust, vaid lihtsalt tähistavad midagi; karistuseks on häbitunne, mida need lahtusemärgid inimeses peaksid äratama. See eeldab, et õpilane peab teatavat leppemärki karistuseks ja kogeb seda niisugusena. Haiglast eneseimetlejad ei ole omaks võtnud neid norme, millel põhineb karistuseks märgi tegemine, seepärast on see neile nagu hane selga vesi. Vastupidi, karistusega kaasnev tähelepanu, mida õpetaja ning kaasõpilased neile osutavad, on väärtuslik tasu. Karistus muutub tasuks ning pigem suurendab kui vähendab käitumishälbeid.

Niisugusele õpilasele on karistuseks see, kui tema katsed tähelepanu äratada ei kanna vilja. Kui asi on läinud juba nii kaugemale, et laps on harjunud saama üksnes negatiivset tähelepanu, on soovimatut käitumist raske parandada. Tuleb rõhutada, et suurt tähelepanu vajavate laste puhul on hädavajalikud positiivsed kordaminekuelamused. Kui igale lapsele anda võimalus head muljet jätta, siis vähenevad käitumishälbed selle tulemusena iseenesest.

1.3. Vajadus mõju avaldada

Nõrk eneseväärikustunne nõuab ülespuhutud käitumist, ähvardamist ja julguse näitamist, mille tagajärjeks on tavaliselt agressiivne käitumine. Nartsissistlikku inimest õhutab agressiivselt käituma see, kui tema julgus seatakse kahtluse alla. Siis peab ta *näitama*. Agressiivse või hulljulge teoga ei taha ta ainuüksi teistele oma söakust tõestada, vaid eelkõige ise selles veendumusele jõuda. Teiste imetluse õhutusel paneb ta niiviisi toime palju mõistusevastaseid vägivaldtegevusi, kus ohver on pelk objekt, esimene vastutulija, täiesti süütu inimene. Tähtis on see, et teo imetlejaid oleks piisavalt.

1.4. Vajadus teisi inimesi ära kasutada ja panna neid oma huvides tegutsema

Haiglast eneseimetlejat peavad ümbritsema inimesed, sest ta vajab teiste imetlust. Ta võib kuuluda väga kindlapiirilisse noortekampa, kus valitsevad omad käitumisreeglid. Seepärast võib ta jätta mulje, et ta on seltsiv ja mõnel puhul väga solidaarne teistega. Tema kollektiivsustunne pole siiski tõeline, nagu ei ole seda ka tema inimsuhted. Nartsissistlikud lapsed vajavad enda ümber kampa, sest nõrga eneseväärikustunde pärast on nende olemus kamba olemus ja nende julgus on kamba julgus. Kampa ei hoia koos soe sõprus, vaid pigemini sõltuvustunne ja kättemaksukartus.

Nartsissist vajab teisi inimesi, kes looksid kujutluse, et ta on võrratu, räägiksid talle, kui hea ta on, imetleksid teda ja lipitseksid tema ümber. Nartsissistil ei ole kujunenud püsivat realistlikku arusaama enda olemusest, seepärast kasutab ta inimsuhteid peeglina. Ta loob endast pildi selle põhjal, kuidas lähikondlased tema käitumisele reageerivad. Ta suhtleb teiste inimestega mitte meeldivuse, vaid kasu pärast. On kasulik tunda tähtsaid inimesi, nende abil saab eesõigusi. Ta tunnetab, et tähtsate inimestega läbikäimine tõstab tema enda ühiskondlikku tähtsust.

Nõrk eneseväärikustunne põhjustab vajaduse teisi inimesi enda huvides ära kasutada, neid mõjutada. Nartsissistile pakub rahuldust teadmine, et ta on võimeline teist inimest mõjutama, teda oma soovi kohaselt käituma panema, et ta on koguni võimeline teise inimese elu korraldama ning kedagi oma võimuses hoidma.

Koolis otsustavad niisugused õpilased, kellega koos võib vahetunni ajal olla ja keda tõrjutakse kõrvale, nad lasevad teistel koolikotte kanda, häbistavad ja suruvad alla teisi õpilasi, sunnivad neid tegema mida tahes. Ka sel juhul pole esmaeesmärk teise õpilase solvamine, vaid oma võimu tõestamine. On üsna juhuslik, kes ohvriks satub. Ainus vältimatu eeltingimus on ohvri piisav kaitsetus, sest haiglane eneseimetleja peab eesmärgile jõudmises kindel olema ega tohi kogeda seda häbi, et ohver pärib võidu. Nartsissistil on lähikondlased nii kindlalt peos, et teised lapsed ei näegi tema käitumises midagi imelikku, rääkimata sellest, et nad julgeksid talle vastu hakata.

Üks niisugune õpilane võib määrata kogu klassi vaimu ja teha normaalse koolitöö võimatuks, tihtipeale sel kombel, et õpetajale jäävad mõistatuseks nii viis, kuidas ta muu klassi käitumist juhib, kui ka tema võim teiste õpilaste üle. Kuigi õpetaja aimab, milles on asi, võib õpilane korrarikumise puhul olla näiliselt kõrvalseisja ning karistusest pääseda.

Täiskasvanuna kasutab niisugune inimene ära kõik elus avanevad võimalused, et teistele mõju avaldada. Ta kasutab võimu, mida ametiseisund talle annab. Töökohas tahab ta ohjad oma käes hoida, nii et temast pole üheski asjas võimalik mööda minna, ta jätab endale võimalikult palju otsustusõigust ja kui võimalik, siis loob enda ümber ajutiste töösuhete võrgu, nii et võimalikult palju inimesi oleks kogu aeg temast sõltuvad. Järgides «jaga ja valitse» põhimõtet, jagab ta eri inimestele erisuguseid eesõigusi ja poolehoidu, nii et vähemalt mõnegi töökaaslase lojaalsus on tagatud; nõnda on ta kindel, et saab teateid kõige kohta, mis tema seljataga juhtub või mida kavandatakse.

Võimalusega teisi inimesi mõjutada maandab nartsissist oma pingeid. Kui see võimalus ära võetakse, siis tekib kokkuvarisemisoht. Tuleb taas rõhutada, et eesmärgiks pole teistele halba teha, vaid vabaneda oma nõrkuse põhjustatud halvast enesetundest.

Peale vaimse alistamise võidakse teise inimese kallal kehalist vägivalda tarvitada. «Kui sa nii ei tee, nagu mina ütlen, siis ei jää sust märga plekkigi järele.» Kehaline vägivald tuleb tavaliselt mängu siis, kui nartsissistil ei ole muud võimalust ennast välja elada ega oma võimu näidata, kui ta ei saa teist inimest mõjutada «lubatavate» vahenditega.

1.5. Võimetus hoida tundmustel põhinevaid inimsuhteid

Nartsissist ei ole võimeline looma tundmustel põhinevaid inimsuhteid ning pealegi pole tal nende järele vajadust, selles mõttes piisab talle enesest. Ta inimsuhted kannavad pinnalisuse, ettevaatlikkuse ja umbusu pitserit. Ta võib lähedasteski inimsuhetes ilmutada imestama panevat külmust, hoolimatust ja võimetus kaasa tunda.

Inimsuhted on talle omalaadsed sõltuvus- ja tasumaksmissuhted. Need kestavad täpselt nii kaua, kuni teine jaksab teda imetleda ja kuni see imetlus on värske ja uus. Kui imetlemine lõpeb või minetab mõju, siis kätkevad ka suhted. Kui sõber jätab ta maha või valmistab pettumuse, siis ei tunne nartsissist kaotuse pärast siirast kurbust, vaid võtab seda kui oma eneseväarikustunde solvamist, mis nõuab kättemaksu.

Nõnda on teistel inimestel haiglase eneseimetleja jaoks peamiselt vahendi väärtus, nad on objektid, tema meeleolude reguleerimise vahendid. Seepärast võib teist inimest ilma põhjuseta solvata või koguni tappa, et näidata oma julgust ja saada meelerahu.

1.6. Puudulikult arenenud tundeelu

Nartsissisti võime kogeda ja väljendada erisuguseid, eriti positiivseid tundmusi, on väike. Nende aset täidavad negatiivsed tundepehangud: viha, kadedus, kättemaks, kahjurõõm. Olukorrast võitjana väljatulek pakub talle rahuldust, kuid teiste pärast on eneseimetleja võimeline rõõmu tundma üksnes siis, kui näiteks perekonnaliikme saavutus tõstab ka tema väärtust. Muul juhul põhjustab teise inimese hea käekäik rohkemat kui kadedust. See otse ohustab tema vaimset tervist, sest seab

ohtu nartsissisti kõikvõimsustunde. Tema tegutsemismotiiv on kadedus, tööd ei tee ta töördõmu pärast, vaid pidevast vajadusest olla parim. Masterson on öelnud: «Nartsissistliku inimese kõikvõimsuse fassaadi taga on lõputu tühjustunne ning suure kadeduse kütkes olev raev.» (1)

Halvimal juhul äratatakse ainuüksi teise inimese rahulolu kadedust, sest väljaspool valitseva rahulolu ja tasakaalukuse kõrval tundub oma seesmine tühjus veelgi rusuvamana. Sellele rahulolule tuleb lõpp teha. See on üks seletus täiesti mõttetule hävitamisele ja teiste inimeste või ühisvara lõhkumisele, millest lõhkuja mingit ainelist kasu ei saa. Ta saab psüühilist kasu: ilmutanud julgust ja hoolimatust ning tekitanud segadust, saab ta halvast enesetundest jagu. Kui temal on paha, siis ei tohi ka kellelgi teisel hea olla.

Nartsissistil puudub empaatia- ehk kaasaelamisvõime. Ta on võimetu end teise inimese olukorda kujutlema ega oska mõista, kuidas too end selles tunneb. Peale inimsuhete häirib empaatia puudumine üldse igasugust sotsiaalset läbikäimist. Kavatsedes nalja teha, võib eneseimetleja teist inimest rängalt solvata, taipamata oma sõnade mõju.

Samuti puudub nartsissistil sotsiaalne tundlikkus — võime teiste vihjeid tähele panna, nende põhjal järeldusi teha ning oma käitumist vastavalt muuta. Ta räägib ka siis edasi, kui olukord on teiste meelest juba väga piinlik. Raskematel juhtudel ei sega teise inimese kannatuste nägemine nartsissisti talitsematult käitumast, vastupidi, ta tunnetab oma jõudu ja see lisab agressiivsust veelgi.

Nartsissist on üksnes vähesel määral võimeline tehtud kahetsema, raskema hälbe korral see võime puudub. Alati on sundinud tegutsema mingi olukord, ennast ei süüdistata kunagi. Põhjus on alati mujal. Vägivaldse kallaletungigi põhjustas ohver ise, sest ta oli valel ajal vales kohas ja ajas vihale.

Kui selline eneseimetleja tabatakse süüteoalt ja ta saab karistada, on süüdi ülesandja. Nartsissistil on raske näha oma teo ja karistuse vahelist seost. «Kes rääkis?» on ta esimene küsimus ja kättemaks on ta esimene mõte. Tema enese ainus viga oli selles, et ta hindas olukorda valesti, enda arvates on ta alati ülekohtu ohver.

Niisiis ei pea paika väide, et kiusaja ja ohver on õnnetud ühtmoodi. Ehkki kiusamise tegelikuks põhjuseks on halb enesetunne ning sassis inimsuhted, saavad ohver ja kiusaja täiesti erineva elamuse. Ohvri psüühikale mõjub kiusamine alati traumeerivalt ning võib olla väga tõsiste tagajärgedega kogemus. Kiusaja seevastu kasutab ohvrit psüühilise tasakaalu saavutamise vahendina. Teise kiusamine annab talle lühikeseks ajaks kergendust, tõstab eneseväärikust ja leevendab halba enesetunnet, ise ta sellest teadlik ei ole. Süüdlaseks ta ennast ei pea, vastupidi, iga kord, kui ta on agressiivsuse abil sihile jõudnud ning end julge ja võimukana tunneb, suureneb vägivaldse käitumise tõenäosus.

Kuigi nartsissistil puudub süütunne, võtab ta siiski kogemustest õppust ja jätab selle tegemata, millest talle sugeneks meelehärmi. Olles küll võimetu tõelist süütunnet kogema, on ta võimeline häbenema. Süütunne on psüühika arengus kõrgemal astmel kui häbitunne. Inimene tunneb end süüdi olevat siis, kui ta on talitanud oma moraalireeglite või endale sisendatud ideaalide vastaselt. Häbi tunneb ta siis, kui teda on teiste silmis alandatud. Et sotsiaalne hinnang on eneseimetlejale väga tähtis, siis on kergemakujulise nartsissistliku hälbe puhul säilinud võime vältida sotsiaalset häbi, pääseda olukorrast ilma negatiivse hinnanguta. Niisugune inimene ei tungi avalikult kallale, sest selle eest võetakse kinni, tema relv on vaimne vägivald.

Ka negatiivne suhtumine võib muutuda tunnustuseks, esiteks sel juhul, kui positiivse võitmiseks pole mingit võimalust, ja teiseks siis, kui inimene on üldistest käitumisnormidest sedavõrd võõrandunud, et ta ei peagi temale osaks saavat eitavat suhtumist tõeliselt negatiivseks. Tema meelest on tähelepanu kasulik, olgu see siis milline tahes.

1.7. Seesmine tühjus ja võimetus taluda masendust

Nartsissisti iseloomustab vajadus kogu aeg liikvel olla, rahutus ja harilikult ka kannatamatus. Ta peab tegutsema, askeldama, elu peab tema ümber keema, iga vaba hetke jaoks peab olema toiming, välispidine stiimul. Tal on hirm tegevusetuse ja igavuse ees, sest seesmine tühjus ja fantaasiavaesus teeb ta välistest ärritajatest sõltuvaks. Üksiolek rõhub teda, sest ta pole võimeline tekkinud tühikut täitma loova tööga ega kujutlusvõimet appi võttes end lõbustama. Tegevusetusele järgneb igavlemine, mis omakorda tekitab halba enesetunnet. Hingelise tühjuse tekitanud halb enesetunne võib koguni olla vägivallategude põhjuseks. Nartsissist ei ole võimeline oma halba enesetunnet analüüsima, seepärast peab ta tekkiva masenduse välja valama kõike ümbritsevat hävitades.

Oma agressiivsust nagu kõike muudki impulsiivset on haiglasel eneseimetlejal raske kontrollida. Seepärast peetaksegi agressiivsust ja igasuguse kehalise või vaimse vägivalda tarvitamist nartsissistliku iseloomuhälbe nähtuseks.

1.8. Vaoshoitud käitumine ja selgete psüühiliste hälvete puudumine

Eespool räägitust selgus, et juba kerge nartsissistlik iseloomuhälve takistab sotsiaalset suhtlemist, rasket hälvet aga peetakse paljude ühiskonnaprobleemide, näiteks alkoholismi ja vägivallategude algpõhjuseks.

Kui mitte arvestada psühhopaadi aeg-ajalt avalduvat hävitamiskirge ja ühiskonnaga vastuolus olemist, käitub nartsissistliku iseloomuhälbega inimene enamasti väliselt laitmatult. Ta ei mõju neurootilise inimesena nagu paljud niisama raske psüühilise hälbe all kannatajad.

Lääne elustiil soodustab nartsissistliku iseloomuhälbe teket. Väikese lapse sõltumatust lähedastest inimestest peetakse iseseisvuse väljenduseks, kuigi selles eas peaks kiindumus avalduma veel sõltuvusena ja üksijäämise hirmuna. Ka sotsiaalsusest saadakse pahatihti valesti aru, arvatakse, et kambas tuntakse end hästi. Ometi on sotsiaalsus võime arvestada teiste inimestega ja kohaneda kokkuleppeliste reeglitega. Üksindust nautiv laps võib olla väga sotsiaalne, iseseisev ja välistest arutajatest sõltumatu.

Täiskasvanud inimene võib oma nõrga eneseväärikustunde ja halvad inimsuhted suurel määral peita alatise kiiruse, jooksmise, edasipüüdlmise, edu saavutamise soovi ning paljude erinevate vastutusrikaste ülesannete taha, s.t. niisuguse elustiili taha, mis ei lase hetkekski peatuda, ei jäta aega perekonna ega muude inimeste jaoks. Eluviisi, milles inimsuhtetest jääb puudu mitte kellegi võimetus, vaid ajanappuse pärast, ei pea meie ühiskond nartsissistliku hälbe ilminguks, vaid normaalseks ja peaaegu et ihaldusväärseks. Peale selle leiavad meie kultuuris hõlpsasti koha sellised ideaalid, mis teenivad nartsissistlikke eesmärke. Nimetatagu kas või kulturismi.

Näiteks masendust või liiga tugevat süütunnet, mis on märksa kõrgemad psüühilised hälbed, peetakse palju kõrgemini kõrvalkalleteks, sest seda laadi käitumine on meie ühiskonna koorekihile võõras.

Eneseimetleja on sotsiaalselt väga arukas ning pinnapealse jäljendamise varal õpib ta väga meeldivalt käituma, seepärast õnnestub tal tavaliselt jätta endast usaldusväärne mulje, ilma et teda läbi nähtaks. Nii võib vägivallategu tulla teistele üllatusena ning õpetaja võib-olla alati ei usugi teiste õpilaste juttu, et tema arvates hästi käituv õpilane on tõepoolest teiste kiusamises süüdi.

2. Psühhopaatia

Psühhopaatia, nartsissistliku iseloomuhälbe raskekujuline vorm, hõlmab nii avaldumisvormi kui ka kujunemise poolest erinevaid alarühmi. Eespool toodud nartsissistliku hälbe tunnused on siiski Iseloomulikud kõikidele psühhopaatidele ja tihtipeale avalduvad need üsna jõhkral kujul.

Psühhopaatia erineb kõrgematest nartsissistliku hälbe vormidest esmajoones selle poolest, et te-

maga kaasneb ühiskonnavastane, sageli hävitamise ja vägivallega seotud käitumine. Ühiskonnavastane agressiivne käitumine on tavaliselt kestev, agressiivsus on isiku loomuomane viis reageerida ettetulevatele probleemidele, vastuoludele ja pettumustele. Tüüpiline on, et ta ise ei märka oma agressiivsust, vaid eitab seda.

Ka kergemakujulise nartsissistliku hälbe korral tuleb aeg-ajalt ette ühiskonnavastast ja agressiivset käitumist, aga see pole niivõrd vägivaldne, kuivõrd peegeldab minakeskesust ja teistega arvestamise võimetust. Selle põhjuseks on haiglase eneseimetleja arusaam, et temal on õigus teha ükskõik mida, kui see teenib tema egoistlikke eesmärke.

Psühhopaati iseloomustavad külmus, tundetus ja täielik hoolimatus teiste inimeste vastu. Kergemakujuliste nartsissistlike hälvete all kannatavad inimesed loovad küll suhteid, kuid suhete eesmärgiks on rõhutada nende endi suurust, vägevust, kõikvõimsust. Nende probleemiks ongi seda laadi vajadus teiste inimeste järele.

Täielikku tundetust on üldisemaltki seostatud psühhopaatiaga, mille üksnes inimsuhetega.

Ahistus- ja masendustunde puudumist on sageli peetud psühhopaatia tunnusteks, mõnikord on koguni arvatud, et nende ilmnemise korral ei saa psühhopaatiaga tegemist olla. Siiski võib psühhopaat üsnagi kõrgesti tunda ängistust ja masendust, mitte küll mure ja ebaõnne korral, vaid puutudes kokku tõsiasjadega, mida ta pole võimeline muutma. Nõnda juhtub siis, kui ta raskustesse sattununa ei taha tunnistada, et teda on tabanud ebaõnn või et ta on midagi valesti teinud ega tule olukorrast välja ka seletamise või teiste süüdistamisega. Siis langeb ta masendusmeeleollu ja äärmisel juhul võib üritada ennast tappa, sest surm oleks talle raskustest väljarabelemise vahend.

Niisiis pole nartsissistliku masenduse taga mure, vaid alandustunne, külm ja tundetu nartsissistlik raev, mille suurus ei ole vastavuses seda põhjustanud sündmustega.

Nimetus *psühhopaatia* on vana, juba õige kaua kasutusel olnud psühhiaatriatermin. Varem mõeldi selle all peaaegu igasugust ühiskonnaenaenulikkust või normidest hälbivat käitumist. Arvati, et psühhopaatia kaasneb kuritegevuse, alkoholismi ja erisuguste vägivaldategudega, eelkõige igasuguse moraalse arenematus; teistesse hoolimatu suhtumise ja süütunde puudumisega. Nii oli mõiste *psühhopaatia* otsekui prügikast, kuhu pidid mahtuma nii need, kes olid ühiskonna norme ühel või teisel/viisil rikkunud, kui ka need, keda oli raske paigutada mõnda teise psüühilise hälbe rühma.

Peale ebamäärasuse koormas *psühhopaatia* mõistet sellega ajapikku liitunud tugevasti negatiivne tähendus. Mõistet seostati enam ühiskonnaenaenuliku ja kuritegeliku käitumisega kui isiksuse arengu hälbega ning see äratas pigemini juriidilisi kui psühholoogilisi assotsiatsioone. Seepärast püüti *psühhopaatiat* mõnikord asendada nimetusega *nartsissistlik iseloomuhälve*, mõeldes selle raskeimat vormi.

Patoloogilise nartsissismi kõrgemad ja raskemad vormid erinevad juba üksnes ühiskonda puudutavate tagajärgede poolest sedavõrd, et termini *psühhopaatia* on taas kasutusele võetud nartsissistliku iseloomuhälbe raskeima astme tähistamiseks.

3. Terve ja hälbelise nartsissismi erinevus

Tähtis on teineteisest eristada väikelapse tervet nartsissismi ja algavat nartsissismihälvet. Terve nartsissism on lapse loomulik enesekesksus, vajadus imetluse ja armastuse järele, oma saavutuste imetlemine, enda kõikvõimsuse tunne, vajadus olla maailma parim laps ja kõita enda külge talle tähtsad inimesed. Tervest nartsissismist kujuneb eneseusaldus ja -kriitika, eneseteostus oma ainulaadseid eesmärke ja ideaale taotledes ning võime eneseusalduse toetusel hinnata teisi inimesi.

Täiskasvanud inimeste puhul ei räägita tavaliselt enam tervest nartsissismist, vaid hoopis selle tagajärgedest — eneseväarikusest, eneseusaldusest ja enesekriitikast. Nartsissistiks peetakse niisugust inimest, kelle eneseusaldus, inimsuhted ja tundeelu on häiritud.

Need nartsissismi vormid, mida peetakse hälveteks, kaovad lapsel samm-sammult ning asenduvad samade omaduste realistlike ja tervete vormidega. Paljud nähtused, mida täiskasvanu puhul peetakse nartsissismiks, kuuluvad lapse ealise arengu juurde. Siiski on uurijad väitnud, et terve nartsissism eraldub haiglasest eneseimetlusest juba suhteliselt vara. (2)

Normaalne laps kujutleb end kõikvõimsana, ta soovib ema valitseda ja olla tähelepanu keskpunktis, ent need ei ole mitte kunagi samal moel ebarealistlikud püüdlused kui nartsissistliku hälbe korral. Väike laps reageerib ägedalt etteheidetele, ebaõnnestumisele ja häbile, sest tal on neid raske taluda. Ta tahab kogu aeg olla armastuse ja tähelepanu keskmes. Peale nende isekate tundmuste on talle omane ka ehtne armastus- ja tänutunne teiste inimeste vastu.

Väikelapse tervet nartsissismi võib näha selles, missuguses seoses on tema vajadused ja nõudlikkus. Mida tähtsama asjaga on lugemist, seda nõudlikumalt püüab laps seda kätte saada. Nartsissistlikul lapsel on peale mõistmatu käitumise ka nõudmised nii äärmuslikud, et neid pole iialgi võimalik täita, ta nõuab endale järjest rohkem ja rohkem.

Terve väikelaps ilmutab alati teiste vastu huvi, välja arvatud siis, kui ta on ajutiselt seotud pettumuse väljavalamisega. Ta on nimeline lootma temale olulise inimese peale ja näitab avalikult, et ta vajab teda, on temast sõltuv. Erinevus torkab silma juba 2,5-aastaste laste puhul. Terve laps säilitab emaga tundesideme ka siis, kui see temast mõneks ajaks lahkub. Nartsissistlikule lapsele on juba selles eas iseloomulik ükskõiksus teiste inimeste vastu ja võimetus olla neist sõltuv.

Nartsissistliku lapse külmus ja ükskõiksus teiste inimeste vastu torkavad alati silma, välja arvatud siis, kui ta teadlikult püüab jätta head muljet ja olla meelepärane. Ta hoolib teistest inimestest ainult siis, kui tal on vaja, et need teda imetleksid. Nartsissistliku lapse halvustav ja üleolev suhtumine teise inimesse erineb selgesti sellest soojusest, mis kaasneb normaalse väikelapse minakesksusega. Nartsissistlike patsientide elukäigu kontrollimisel on täheldatud, et külmus teiste inimeste vastu, hoolimatus ning käitumise kiire muutumine agressiivseks, halastamatuks ja sadistlikuks on neil ilmnunud juba 2.—3. eluaastal.

4. Nartsissistlik hälve kui inimeseks kasvamise takistus

Nartsissistliku iseloomuhälbe kujunemist mõjutavad paljud põhjused. Kindlat põhjuse-tagajärje ahelat ei saa esitada, aga kuna inimeseks võib kasvada üksnes inimsuhete varal, tuleb hälbe põhjusi otsida just sealt.

Psühhopaatia pärilikkust on esmajoonel uuritud psühhopaatideks tunnustatud kurjategijate varal. Mõningaid tulemusi ongi saadud, ent pärilikkuse ja kasvuolude mõju on neis uurimises võimatu lahutada.

Pärilikuks on kõnealustel kurjategijatel ja nende vanematel tõdetud normaalsest aeglasemat vegetatiivse närvisüsteemi reageeringut.(3) Seetõttu on psühhopaatidel raske õppida n.ö. tingimuste seadmise varal. Nad saavad keelud ja käsud aeglasemalt selgeks ega õpi oma kogemustest nagu kiiremini reageeriva närvisüsteemiga lapsed. Närvisüsteemi talitluse iseärasus võibki seletada, miks mõni laps endale järjekindlalt haiget teeb, oskamata varasemaid kogemusi ära kasutada ja õppimata ohtlikke olukordi ette aimama.

Psühhopaatia pärilikkusehüpotees on siiski liivale rajatud, sest kuritegevust määratletakse ikka ühiskonna normide järgi. Normid omakorda on kokkuleppelised ja muutuvad, nii et on raske mõista, kuidas seesugune sotsiaalne käitumine võiks pärilik olla. (4)

Suhtlemisraskuste seos psühhopaatia varajase tekkega on igatahes üldiselt tunnustatud seisukoht, mis ei sõltu koolkonnast. Teadlased on üksmeelsed selleski suhtes, et nartsissistliku hälbe tekke puhul on vanemate ja laste suhted olnud alati mingil moel sassis.

Lapse ja tema esimeste inimsuhete, esmajoonel emasuhete tähendus on väga keerukas ja lapse arengule sedavõrd tähtis, et on raske või koguni võimatu püüda esitada mingit peamist, ühtainsat ja üldistatud sündmuste ahelat, mis hälvet põhjustab. Ei saa väita, et niisuguste suhete või selliste

vanemate pärast on lapsel nartsissistlik iseloomuhälve. Inimsuhete rõhutamine tähendab seda, et kuna kõik nartsissismiprobleemid põimuvad mingil moel inimsuhetega ja isiksuseks kasvamisega, aga isiksuseks saab kasvada ainuüksi teiste inimeste toel, siis puudutab probleem paratamatult neid sündmusi, mis isiksuseks kujunemise määravad. Loomulikult on inimsuhteist tähtsaimad lapse suhted oma vanematega.

Soovides rõhutada inimese bioloogilist olemust, on teda iseloomustatud sotsiaalse loomana. Selle raamatu vaatenurgast on ühist küll kaduvvähe.

Inimese bioloogilise arengu määrab genotüüp ja arengu suunda ei saa väliste tingimustega muuta. Ta kujuneb bioloogiliselt inimolendiks hoolimata kasvukohast. Kui ta kasvab väljaspool oma kultuuri nagu minevikust tuntud hundilapsed, keda hundid toitsid ja hoidsid, siis ei kujunda tema bioloogiline genotüüp teda inimeseks sotsiaalses tähenduses; ta hakkab käituma rohkem hundina kui inimesena. Bioloogiliselt on ta inimene, aga tal puuduvad kõik need omadused, mis teevad temast selle, mida meie kultuuris inimese all mõeldakse. Nendeks omadusteks on eetilised ja esteetilised ideaalid, moraalireeglid, arusaamad heast ja kurjast, kõik see, millel põhineb sotsiaalne suhtlemine. Loomadel midagi niisugust ei ole. Loomal on sündides need omadused, mis seovad teda oma karjaga. Ta hoiab oma poegi, ehitab pesa ja kaitseb oma elupiirkonda. Aga kõike seda juhib loomusunniline liigiomane otstarbekus, mitte eneseregulatsioon ega kaine mõistus.

Inimesel on instinktide asemel psüühiline eneseregulatsioon. Kõik moraalireeglid ning arusaamad heast ja kurjast on kokkuleppelised, tema enda valitud, ning kunagi on neid peetud otstarbekohaseks. Need muutuvad koos aja ja kultuuriga. Nad pole alati bioloogiliselt otstarbekohased, nagu moraalne kohus hoida elus ja ravida ka väga raskesti haiget last, kellel pole lootust ellu jääda. Kuivõrd reeglid on kokkuleppelised ja nende otstarbekohale oleneb elujuhtumist, siis ei saa nad olla pärilikud, vaid on õpitud.

Seda laadi õppimist nimetatakse lapse sotsiaalseks arenguks. Inimene ei ole pelgalt bioloogilise evolutsiooni saadus. Bioloogiliselt on ta seesama olnud kogu aja, mida kultuur on arenguks vajanud. Inimene on kultuurirevolutsiooni saadus (5) ning lapse kasvatamine sotsiaalseks indiviidiks on kultuuri edasiandmine järelpõlvele.

Nii saab lapse kasvamist sotsiaalseks inimeseks hakata jälgima ainuüksi laps—hoidjasuhtest lähtudes, lapse ja tema eest hoolt kandvate inimeste vastastikuse mõju põhjal.

III. Lapse varajane psüühiline areng— psühholoogiline sünd

I. Lähtekoht nullpunkt

Millest see tuleb, et lapse esimesed eluaastad ja esimesed inimsuhted on tema sotsiaalsele arengule, eneseväärikustundele ja inimsuhetele sedavõrd tähtsad? Missugune on see areng, mis selle aja jooksul läbi tehakse, nii et kogu nartsissistlikku iseloomuhälvet võib pidada esimestest eluaastatest pärinevaks? Millele tugineb väide, et lapse kasvamist sotsiaalseks inimeseks saab enne kõike jälgida lapse ja hoidja vastastikuse mõju põhjal?

Ühe vastuse neile küsimustele annab psühhoanalüütik Mahleri teooria, mis käsitleb lapse psühholoogilist arengut inimeseks. Ilmelt ei ole see vastus lõplik ja praegusel hetkel on see vaevalt

ainuõige, aga nartsissistliku inimese käitumine toetab seda teooriat.

Mahleri teooria peamõte peitub selles, et sündides on laps psüühiliselt eikeegi. See ei tähenda, et ta oleks psüühiliselt tühi. Tal on suur hulk valmidusi, suur hulk ajusse kodeeritud teadmisi, aga tal pole sündides valmimina, seda isiksuse osa, mis juhib inimese toiminguid ning kannab ta tegude ja otsustuste eest vastutust. Lapse psühholoogilist mina kujundavad tema ja hoidja vahelised vastastikuse mõjutamise suhted, mis teevad temast erilise, kordumatu isiksuse. Seda psüühilist kujunemist nimetatakse psühholoogiliseks sünniks ning see kestab kolm, osaliselt aga kuus esi-

mest eluaastat.

Mahleri järgi hõlmab «sünd» normaalse enesessesulgumise, sümbiootilise ehk üksolemise järgu ning eraldumise ja individualiseerumise ehk isikupärastumise järgu. (1)

Vanusejärku sünnist kahekuuseks saamiseni nimetatakse lapse normaalse autismi ehk enesessesulgumise järguks. Laps on siis hoidjaga suheldes ükskõikne ja endassetõmbunu. Ta küll jälgib oma hoidjat uudishimulikult ja püsivalt, aga ei näita veel oma kiindumust temasse. See ei tähenda, et laps elab omaenda suletud maailmas, vastupidi, ta jälgib enese ümbruses toimuvat algusest peale elavalt. Ta kuuleb, näeb ja tunneb ning on võimeline sooritama varem arvatust palju keerukamaid toiminguid, kuid ta ei saa aru, mida kuuldu või nähtu tähendab. See tuleb alles õppides.

Mõned uurijad ei erista üldse autismijärku, arvates, et kiindumine hoidjasse algab kohe, sündimisest peale. Autism ei tähenda aga seda, et hoidja kiindumus lapsesse oleks sel perioodil vähemtähtis — lapse ja hoidja vastastikune mõju suunab lapse arengut alates esimestest kokkupuudetest.

2. Üksolemise ehk sümbiootiline järk

2.1. Põhiturvalisuse tekkimine ja eneseusalduse juured

Lapse järgmist kasvujärku, mis kestab alates teisest kuni viienda elukuuni, osalt kauemgi, nimetatakse sümbiootiliseks järguks. Sel ajal ilmutab imik kiindumust hoidjasse, aga ühtlasi tundub talle, et on hoidjaga üks. See üksolemise tunne on lapse mina-tunde puudumise tagajärg. Vastsündinute jälgimisel tehtud tähelepanekud osutavad, et nad pole võimelised tegema vahet enda ja välismaailma, isegi mitte oma keha ja välismaailma vahel. Nad imestavad, kui nende käsi satub nägemisvälja, siis kaob ja tuleb jälle tagasi, taipamata, et nad ise liigutavad seda. Nad leiavad oma varbad ja imetlevad neid.

Sümbiootilises järgus kujuneb lapse esmane kiindumus teise inimesesse. Naeratusena näitab ta, et tunneb ära oma hoidja; isegi näljane laps on võimeline mõneks ajaks rahunema, kui hoidja ta sülele võtab. See esimene kiindumuseside on lapse ühiskonnaliikmeks kasvamise ja hilisemate inimsuhete lähtekoht.

Hoidjaga üksolemisest jääb lapsele meelde peale tema enda ka hoidja ning kogu hooldus, mis temale on osaks saanud. Ta kogeb seda kõike ühe tervikuna. See, kuidas lapse eest hoolt kantakse, loob selles eas lapse psüühilise arengu aluse.

Näljast, kõhuvalust ning muudest füsioloogilistest hädadest johtuv halb enesetunne on osa lapsest endast. See, kuidas lapse vajadustesse suhtutakse, kuidas tema eest hoolt kantakse, mõjutab omakorda tema eneseväarikustunde kujunemist. Kui lapse eest hoolitsetakse hästi, siis võib ta oma tekkivatesse vajadustesse suhtuda rahulikult ega satu niisugusesse olukorda, mille valitsemisega ta toime ei tule. Tähtis on hooldamist õigesti ajastada ja lapse eest hoolitseda siis, kui ta annab märku selle vajalikkusest. See annab lapsele esmase iseenda mõjutamise, iseenda suunamise kogemuse. Laps peab kõike kokku üheks tervikuks, seepärast on ka heaolutunne tema meelest tema enda tekitatud. (2)

Vajaduste rahuldamine ning õigeaegne hooldus äratavad lapses tunde, et ta on tähtis ja et maailma peale võib loota. Selle põhjal hakkab lapsel esimese eluaasta jooksul kujunema põhiturvalisus, mis on hilisema psüühilise arengu jaoks väga tähtis. Laps on kindel, et tema eest kantakse hoolt. See tunne võimaldab tal algul hoidjasse kiinduda ning hiljem temast sõltumatuks muutuda.

Pettumused põhjustavad lapsel hiljem psüühilisi hälbeid. Vajaduste rahuldamise liiga pikk ooteaeg on tähelepanekute kohaselt põhjustanud juba pooleaastaselgi lapsel agressiivset käitumist. (3) Samal põhjusel ei teki lapsel ka põhiturvalisust ega usku hoidjasse ning see omakorda raskendab hiljem iseseisvumist.

Teisest küljest põhjustab lapse liiga sage hooldamine, tema ülehooldamine ja võimalike vajaduste rahuldamine siis, kui ta pole neist veel märku andnud, passiivse, pikaajalise sõltumise hoidjast. Abitus teeb imiku keskkonnast täiesti sõltuvaks, seepärast oleneb eneseväärikustunde kujunemine sellest, kuidas hoidja lapsesse suhtub, kuidas ta tema vajaduste eest hoolt kannab. Esimesel eluaastal ei maksa lapse hellitamisega kitsi olla, kuid samas ei ole põhjust ülearu karta ka lapse paratamatuid pettumusi.

Täiesti eksitavad on seevastu need nõuanded, mis soovivad lasta imikut vahel karjuda, eriti kui teda on alles äsja söödetud ja kuivaks mähitud, et ta ei harjuks ülearu tähelepanuga. Laps ei nuta oma rõõmuks, tal on alati mingi põhjus. Üksindus ja igatsus teise inimese järele võivad olla väga tugevad tundmused. Nutt, millele hoidja ei reageeri, süvendab imiku ebakindlust, vähendab põhiturvalisuse ja eneseväärikuse arengu võimalusi. See põhjustab ka agressiivset käitumist, millel on kalduvus tugevnedada, kui laps peab hooldamist järjest sagedamini ootama.

2.2. Kujutus oma kehast

Hoidjaga ühtekuuluvus, sümbioos, hakkab lapse mõtetest vähehaaval kaduma. Esmajoones leiab see aset siis, kui ta hakkab märkama, et tema keha on ümbritsevast eraldi. Niisuguse tähelepanekuga hakkab tekkima ettekujutus oma kehast. Esmalt leiab laps oma sõrmed ja varbad ning vaatab neid, tajumata, et need on osa temast endast, ja tunnetab end liigutades, et ta keha surub vastu aluspinda. Ajapikku tekib lapsel oma kehast, selle piiridest ja oma välimusest kujutus.

Kujutus oma kehast paneb lapse minale elamusliku aluse. Omaenda füüsilist eraldiolekut tunnetamata ei ole võimalik psüühiliselt iseseisvuda. Sümbiootilise järgu pettumused võivad häirida oma kehast kujutluse tekkimist. Kõrgemal kujul avaldub see hiljem rõhutatud huvina oma keha vastu ja ülemäärase murena oma tervise ning võimaliku haiguse tunnuste pärast.

Raskemal kujul avaldub see häire nii, et kujutus oma välimusest puudub hoopis. Inimene võib peljata, et ta nägu muutub äkki teistsuguseks, ta ei söanda pilku peeglisse heita, sest kardab, et ei tunne enam ennast ära. Vaimse häirega tüdruk, kes nägi bussis oma kõrvalistujal imeliku kujuga nina, tundis, kuidas tema nina muutub samasuguseks, ning teda valdas lõpmatu kergendustunne, kui ta kodus peeglist nägi, et nii ei olnud siiski juhtunud.

Nartsissistlik iseloomuhälve on ka oma keha kujutlemine liigendamatuna, ühelt poolt võõrastatakse oma keha füsioloogilisi reaktsioone, mis avaldub ülitundlikkusena valu suhtes või valutundetusest, teiselt poolt jumaldatakse oma keha, näiteks pühendatakse viimseni kultu-rismile.

Täiesti väär kujutus oma kehast võib nartsissistliku iseloomuhälbega inimesel tekitada soovi endale viga ja valu teha, ennast haavata. Üks nartsissistliku iseloomuhälbega küsitletu rääkis:

«Kui näen, et mul veri jookseb, siis tunnen, et olen elus.» (4) Mõnikord on niisugust enese vigastamist ekslikult peetud enesetapukatseks, tegelikult oli põhieesmärgiks soov veenduda enese olemasolus.

2.3. Kujutus oma kõikvõimsusest

Sümbiootilise järgu lõpuks oskab laps oma keha ette kujutada ning emaga üksolemise tunne kaob. See leiab aset umbes viiendal elukuul. Mingisugune sümbioos jätkub siiski veel teise eluaasta lõpuni mõtlemis- ja tunnetustasandi kokkukuuluvuse kogemisena. Laps kujutleb, et kuivõrd tema ja hoidja on üks, siis saab ta hoidjat mõjutada ja teda juhtida.

Sellise kujutluse tekkimisele aitab kaasa seegi, et vanemad üksnes ei hoolitse lapse eest, vaia ka tegutsevad tema eest ning täidavad ta soove. Kui laps püüab lelu kätte saada, siis vanemad annavad talle selle. Kui laps upitab aknast välja vaatama, siis vanemad tõstavad ta üles. Vanemate tähelepanelikkus ning lapse võimetus mõista põhjuse—tagajärje seoseid tekitab lapsel väärkujutlu-

se, et tema soovi tegid teoks tema enda mõtted. Kui ema lapse hüüde peale kohale ruttab, siis tekitab lapsel kujutus, et tema oma hüüdmisega valitseb maailma. Seda nimetatakse lapsea kõikvõimsuseks (lapsea omnipotentsiks). Laps tunneb, et tema on kõige suurem, kõige ilusam, kõige võimsam. Teda ei takista miski.

Arengujärku, millal laps ei märka oma võimete piiratust, vaid tunneb end kõikvõimsana, nimetatakse ka esmase nartsissismi järguks.

Lapse eneseväärikustunde arenguks on varajast kõikvõimsuse tunnet vaja. See pakub kaitset keeruka välismaailma eest, mida laps pole veel võimeline analüüsima ning mille seadustest ta aru ei saa. Kui laps seda täiesti normaalset arengujärku edukalt läbi ei tee, siis säilib inimesel täiskasvanunagi väärkujutus, et ta on kõikvõimas ning et tal on õigus teha mida tahes.

2.4. Sümbioosi püsimine hälbena

Ema on lapsele üks osa tema minast seni, kuni ta last hooldab, sest ta teeb lapse eest seda, mida too peab pärastpoole ise tegema hakkama. Alles hiljem muutub ema omaette armastuseobjektiks. See mina ulatumine endast väljapoole on põhjus, miks täiskasvanu talitab (sümbiootilise arengujärgu hälbe tagajärjel) teiste inimeste tahte kohaselt. Teised inimesed on niisuguse hälbe all kannatajaile osa temast endast. Ta on nendest täiel määral sõltuv, nood otsustavad tema eest asju, mida ta peaks ise otsustama. See seletab, miks mõni inimene pimesi sõna kuulab ja ülemust järgib. Äärmustesse kalduvad ideoloogiad leiavad niisuguste inimeste hulgast poolehoidjaid, kes samastuvad ülemusega ning kelle enda puuduv mina leiab sellest ideoloogiast igatsetud normid, piirid ja sisu.

Sümbiootilise arengujärgu hälvete hilisemaks tagajärjeks on võimetus enda ja teiste tundmuse lahus hoida. Ei ole veel põhjust muret tunda, kui laps pärast mõningast jonnimist ütleb oma vanematele: «Ärge olge kogu aeg nii kurjad!» Aga kui abielumees lõpetab naise söimamise tavaliselt sõnadega «Ära ole kogu aeg nii vihane!», siis pole ta ilmselt võimeline eristama enda ja teise inimese meeleolu.

Sümbiootilises arengujärgus seostab laps endaga üksnes positiivset. Pahad asjad jäävad minast väljapoole. Täiskasvanud inimesel on sümbiootilise häire tagajärjel kalduvus enda ebaõnnestumise pärast alati süüdistada olusid ja teisi inimesi. Viimaks hakkavad lähikondlased end selleski süüdlastena tundma, kui vihmane ilm haiglase eneseimitleja plaanid segi paiskab.

Selline teiste inimeste süüdistamine võimaldab kõikvõimsuse põhimõtte kohaselt pidada häid omadusi endale kuuluvaks ning jätta halvad asjad, pettumused ja ebaõnnestumised endast väljapoole.

2.5. Sümbioosist vabanemine

Lapse kõikvõimsustunne hakkab ühelt poolt vähehaaval kaduma sedamööda, kuidas ta tähele paneb, et ta pole emaga üks ning et ta ei saa oma mõtetega tema üle valitseda. Teiselt poolt hakkavad seda kõrvale tõrjuma piirangud, mida vanemad lapsele seavad. Vanemad hakkavad lapse toiminguid kontrollima ja juhtima ning too kogeb, et kõike ei olegi enam võimalik teha. Seatavad piirangud haavavad alati lapse kõikvõimsustunnet, seepärast tuleb neid esitada samm-sammult.

Kui piirangute seadmises pole järjekindlust ja laps saab jonniga alati oma tahtmise, siis säilib tal väärkujutus oma kõikvõimsusest ja oskusest maailma valitseda. Tema arvates on tal ikkagi võim oma vanemate üle. See liiga kaua püsiv ekslik kõikvõimsustunne takistab realistliku ja terve eneseväärikustunde kujunemist.

2.6. Sümbiootiline järk ja nartsissistlik hälve

Mida raskemakujulise psüühilise hälbega on tegemist, seda varasemasse arengujärku ulatuvad selle juured. Nartsissistliku isiksusehälbe kliinilised tundemärgid osutavad, et hälve on tekkinud suhteliselt vara, psühhopaatia võib-olla juba sümbiootilises järgus.

Psühhopaatia puhul on inimesel jäänud valitsema ebarealistlik kõikvõimsustunne. Lapsel ei ole kujunenud eraldiolekutunnet, ta esimene kiindumussuhe on lõplikult katkenud selles eas, kui ta oleks pidanud hakkama mõistma, et ta pole võimeline oma vanemaid valitsema, ning kui ta oleks pidanud välismaailma seatud piirid omaks võtma. Seda laadi kõikvõimsustunnet peegeldab arvatavasti inimese kujutelm, et tema on maailma naba.

Selle eksiarmuse säilitamisest tuleneb teisi nartsissistlikule inimesele omaseid iseloomujooni. Ta hakkab järjest kasutama erisuguseid kaitsevahendeid, eitama ja ümber lükkama tõsiasju ja elulisi tähelepanekuid, mis ei sobi kokku tema suurusehullustuse minakuvandiga. Ta loob oma ebarealistliku maailma, kus hoiab alal väärkujutlust endast ja oma võimetest ning kaitseb end nende varal välismaailma eest. Hea kuulub tema minakuvandisse, halb on väljaspool seda.

Nartsissistliku hälbega all kannatav talitsematu inimene süüdistab alati teisi. «Ma ei teeks paha kärbselegi, aga selles vägivaldamaailmas tuleb ennast kaitsta,» seletas keegi kuritegude pärast süüdimõistetut. (5) Vajadus oma mina kaitsta põhjustab sotsiaalsete tähelepanekute ja eetiliste hinnangute moondumise. Inimene ei ole võimeline pidama vääraks ühtki oma tegu, mis aitab kujundada tema arusaama omaenda kõikvõimsusest.

Kui soovitakse aru saada psühhopaadi võimetuselt hoida täisväärtuslikke inimsuhteid, siis tuginetakse Bowlby uurimustele. Neis vaadeldakse lapsi, kelle suhted emaga katkestati liiga vara. (6) Algul reageeris laps ägedalt, protestis ja tahtis ema tagasi saada. Seejärel valdas teda lootusetus, mis vähehaaval muutus emast sõltumatuks. Laps vabastas end temast ja kõigest temaga seotud tundesidemetest täielikult. Pärast seda hakkas lapse meeleolu olenema tema enda kehalistest aistingutest ega olnud enam sõltuvuses muudest inimestest. Seevastu olid lapse enesekeskele rahuldamisele suunduvad toimingud endiselt seotud muude inimestega. Laps vabastas end kiindumuse objektiga siduvaist tunnetest, et selle asemel tegelda oma mahajäetuse tundega, aga ta säilitas sidemete teise poole — võimaluse kasutada teisi inimesi enda heaks, oma psüühilise tasakaalu reguleerimiseks.

Psühhopaat, kes pole võimeline saama tundmustega seoses olevat rahuldust kuhugi kuulumisest, korvab seesmise tühjuse väliste stiimulitega ja tunneb mõnu nende tekitatud pingest. Esimesed inimsuhted on valmistanud lapsele pettumuse, mille ta valab välja kõikides oma hilisemates inimsuhetes. (7)

3. Separatsioon ehk eraldumine ja individualiseerumise ehk isikupärastumise algus

3.1. Eraldumisjärk

Sümbiootiline järk lõpeb siis, kui laps hakkab aru saama, et ta pole emaga üks, kui ta tajub esmalt oma füüsilist ning seejärel psüühilist eraldiolekut. Füüsilise eraldioleku kogemine on psüühilise eraldioleku kujunemise eeldus. Seda psüühilise arengu hetke, millal laps tajub enda eraldiolekut, nimetatakse separatsiooniks ehk eraldumiseks, ja seda järku, millal kujuneb tema arusaam iseendast, nimetatakse individualiseerumiseks ehk isikupärastumiseks. (8) Eraldumis- ja individualiseerumisjärk kestab viiendast elukuust kolmeaastaseks saamiseni ning selle arengu tulemusena kujuneb lapse identiteedi alus.

Umbes viiendal elukuul, kui on tekkinud kujutlus oma kehast, algab eraldumise esimene aste, nn. lahknemisjärk. See haarab esmajoonel 8.—9. elukuul ilmsiks tuleva võõristamise. Võõris-

tamist on tõlgendatud lapse eelaimusena, et tema kindel suhe emaga ei kesta igavesti. Võõras äratav lapses mõtte, et ema võib ta maha jätta. Väidetakse, et selles eas on emast lahkumine lapsele psüühiliselt kõige raskem.

15 kuu kuni kahe aasta vanune laps taipab lõplikult, et ta on omaette olevus, ning see teadmine tekitab temas ahistuse ning tihtipeale ka tugeva mahajäetuse tunde. Laps kiindub taas emasse; need, kes jõudsid juba lasteaiaga harjuda, hakkavad ühtäkki ema taga nutma ega taha teda oma vaateväljast ära lasta.

3.2. Varajane eneseväärikustunde kujunemise järk

Esimese eluaasta lõpul ja teise algul on lapse arengus hoogne toimingute harjutamise aeg. Laps õpib kõndima ning oma mootorikat valitsema. Selles eas vajab ta lakkamatult imetlemist, ta peab saama tunda, et ta on maailma kõige osavam, armsam ja parem laps. Ta peab saama võimalikult palju kordaminekuelamusi ja võimalikult vähe arvustust. Selle alusel kujuneb tema eneseväärikus ja võime endast lugu pidada, hoolimata oma vigadest

Haiglase eneseimetleja taotlus mõju avaldada on jäänud väikelapse kombest pärast iga sammu ringi vaadata ja kiitust oodata.

3.3. Psüühiline eneseregulatsioon teise inimese abil

Eraldumisjärgus on laps võimeline lühikest aega oma ema ette kujutama ja aru saama, et kuigi ema ei ole näha, pole ta kusagile kadunud. See annab lapsele turvatunde. Siiski ei suuda ta ema kuigi kaua kujutleda. Ta peab aeg-ajalt saama ema olemasolu kohta kinnitust, ta peab ema nägema, olema veidi aega ta lähedal, ning on siis taas valmis minema oma uurimisretkele. Seda emalt jõu otsimist on nimetatud «turvalisuse ammutamiseks». (9) Turvalisuse ammutamine näitab, kuidas teist inimest võidakse kasutada psüühilise eneseregulatsiooni vahendina. Laps saab ema varal tagasi oma psüühilise tasakaalu ja turvatunde.

Nartsissistliku iseloomuhälbega inimesele on teine inimene kogu aeg eneseregulatsiooni vahend, imetluse ja tähelepanu jagaja, vähese eneseväärikuse toetaja, halva enesetunde kõrvaldaja. Agressiivse teo eesmärk on vabaneda ahistusest ja saavutada psüühiline tasakaal. Sellel, keda kahjustatakse, ei ole siin suurt tähendust, teine inimene on üksnes tasakaalu saavutamise vahend.

Mõned vägivaldselt käitunud isikud on tähtsust kirjeldanud nõnda: «Kui oled pinge all ja tunned end halvasti» siis pead midagi tegema. On tunne, et teed valesti, teed endale koguni kahju, kui pinge maandamiseks midagi ette ei võta.» (10)

Vähetest psüühilistest valikuvõimalustest johtuvalt tähendab too «midagi tegema» teise inimese vägivaldset kahjustamist.

3.4. Varajane spontaanset eneseregulatsiooni järk

Laps jõuab omaette oleku tunnetamiseni samm-sammult. Nn. lähenemisjärguga kaasneb ema taganõudmine, mida kirjeldati eespool. Lähenemisjärgus tuleb lapsel eraldi olekuga leppida. See järk on pidev tasakaalu otsimine tähtsava eneseväärikuse ja selle probleemide keskel. Selle arengujärgu hälbepõhjused põhjustavad püsivaid eneseväärikusprobleeme.

Eneseväärikusprobleemid seostuvad selles järgus algava spontaanset eneseregulatsiooniga. Varem kasutas laps teiste inimeste abi, nüüd hakkab ta ise oma käitumist kontrollima. Ta hakkab nuttu tagasi hoidma, kui see tema meelest ei ole «sotsiaalselt soovitatav», ta püüab oma pettumust varjata ja solvumisest mitte välja teha. Ta hakkab vähehaaval tuge otsima mitmesugustest psüühilistest kaitsemehhanismidest. Näiteks eitab ta täiesti neid seiku, mis võiksid teda ahistada. Käitumise reguleerimine hakkab välise kontrolli käest minema seismise kätte. Laps haavub sel-

les eas kõrgesti ning ta eneseväärikus saab kannatada, kui ta peab liiga sageli kokku puutuma nähtustega, mis käivad talle üle jõu ja valmistavad pettumusi, ning kui ta peab liiga sageli ebaõnnestumist kogema.

3.5. Hoidjast kujutluse tekkimine

Lapse psüühiline iseseisvumine on lõpule jõudnud, kui ta on võimeline hoidjat ja ennast eri olenditeks pidama ning ema äraoleku ajal teda ette kujutama, mõistes, et kujutus ja ema on eri asjad. Pärast psüühilise eraldioleku tajumist laps enam ei kujutle, et ta on kõiges võimeline ema käsutama. Selle arengujärgu hälbest saab alguse haiglase eneseimetleja arvamus, et tal on õigus teiste inimeste üle valitseda ja neid mõjutada.

Laps, kes on hakanud aru saama, et kujutus emast ja ema on eri asjad, ei tujutse lasteaias, sest kujutluse vastu on mõtetu protestida. Ta hoiab oma paha tuju ema jaoks, kes mõne aja pärast tagasi tuleb. Siis valab ta välja kogu oma pettumuse, et teda oli üksinda jäetud. Ema, kes seda pahameelepuhangut ilma ärritumata talub, annab lapsele turvatunde ning soodustab tema psüühilise eneseregulatsiooni arengut.

Emast kujutluse tekkimine oleneb eelnenud arengujärkudest, ennekõike sümbiootilise järgu vastastikuse mõju püsimisest. Lapsel peab olema teda hoidvast emast piisavalt kauaaegseid kogemusi, enne kui ta saab temast luua püsiva kujutluse. Laps asendab eemalviibiva ema kujutlusega temast ja talub lahusolekut rahulikult. Ema ja lapse suhe ei katke lahusoleku ajal, kui ema elab edasi kujutluses. Lapsel ei ole ajataju, seepärast ei ole ta võimeline end lohutama mõttega, et lahusolek on ajutine. Kujutluse abil tõrjub laps lahkuminekuga liituvat pettumuse ja hüljatustunde.

Kui laps läheb lasteaeda ja seega emast lahku juba enne, kui ta on emakujutlust võimeline säilitama terve päeva, siis kujuneb tal kasvatajaga hoopis teistsugune suhe. Laps kiindub temasse väga tugevasti ja peab teda emaga võrdseks turvalisuse allikaks. Seda eeldusel, et kasvataja on alaline ja emaga või esmase hoidjaga tekkinud sümbiootiline vahekord on olnud piisavalt kindel. Kui need tingimused on täidetud ja kui 8—9 kuu vanuselt on lahkuminekuhirmu järk turvaliselt läbi tehtud, ei mõju lasteaeda minek lapsele halvasti, ehkki näibki talle psüühilisi raskusi valmistavat. Laps, kes on ema või esimese hoidja hoolitsuse all eraldumisjärgu lõpuni, teise eluaasta teise pooleni, on hiljem psüühiliselt mitmes mõttes paremini kaitstud.

3.6. Kujutlused ja psüühiline eneseregulatsioon

Kujutus emast või esimesest hoidjast ei ole lapsele tähtis ainult esimesi lahkuminekuid kogedes, vaid sellest algab sündmusteahel, mille kõrvalekalded on nartsissistliku iseloomuhälbega olemuslikult seotud.

Kujutluste kasutamise võime on täiskasvanu vaimse tervise seisukohalt tähtis psüühilise eneseregulatsiooni vahend. Kujutluste varal valab inimene välja oma pettumuse, ahistuse ja viha, mõtleb olukordadele teistsuguseid lahendusi. Kujutluste abil maandab ta iga päev ka hulga agressiivsust. Talle pakub rahuldust juba ainult mõte sellest, kuidas ta järgmisel päeval töö suu puhtaks räägib, ja sellest, mis nagu teised pärast seda on, mida nad talle vastavad ja mis tema selle peale ütleb. Tal on reaalsusetaju ja ta teab, et tegelikult ei talita ta iialgi nõnda, nagu kujutleb, kuid mõte sellest pakub talle mõnu.

Mõnikord on väidetud, et psüühiliselt tasakaalulal, ühiskonnasõbralikul inimesel on mõttes rohkem vägivalda kui kurjategijal kes ei oska agressiivsust kujutlusvõime abil maandada (sellest tuleb juttu edaspidi). Tähtis pole see, kas inimese kujutluses on agressiivsust või mitte, oluline on tema käitumine, see, kuidas ta oma agressiivsust suunab ja maandab ning kuidas ta ennast

kontrollib.

Psüühiliseks enesekontrolliks võimelise inimese kujutlused vägivallategudest mööduvad kiiresti; mõnikord pole ta neist õieti teadlikki, sest kujutlused ja mõtted äratavad süütunde ilma tegu sooritamatagi. Agressiivsust tekitavad ka lähedaste inimestega suhtlemisel kogetud pettumused. Ei ole kuigi tavatu, et mõttes soovitakse abikaasale äkksurma, aga niisugune mõte ei paku petetule kauaks lohutust, sest ärkav süütunne lämmatab selle otsekohe.

Mõnikord tõmbub inimene pettumusi kõrvale tõrjudes jäägitult oma kujutluste maailma, tõeluse eest põgenedes kujutleb ta end teise inimesena, kes elab hoopis teistsugust elu, selle asemel et püüda teha midagi oma olukorra parandamiseks. See on juba hälve, ürgne psüühiline kaitsemehhanism. Psüühiline eneseregulatsioon kujutluste varal ei ole ebarealistlik unelmlamine, vaid normaalne *mina* tasakaalustamise viis.

3.7. Kujutlused ja empaatia ehk teise inimese olukorda sisseelamine

Peale seemise eneseregulatsiooni on kujutluste olemasolu vajalik ka inimeste vastastikuseks mõjuks. Kujutluste varal on võimalik aru saada, mida teine inimene oma sõnadega öelda tahab, kuidas ta end selles olukorras tunneb, ning peale sõnade mõista ka teise inimese tundeseisundit. Mõnikord on kasulik taibata, et kui abikaasa ütleb: «Tee, nagu tahad!» või «Mine aga!», siis tegelikult mõtleb ta: «Kui sa nüüd teed nii, nagu ise tahad ega hooli minu soovidest, siis ei vastuta ma tagajärgede eest.»

Kujutluste loomise võime on ühiskondlikus suhtlemises vajamineva empaatia ehk kaasaelamisvõime tekkimiseks vältimatu. Empaatia eeldab, et inimene on võimeline kujutlema seda, mis teises toimub. Siis oskab ta ennast seada teise inimese olukorda ja suudab asju näha teise silmadega.

Empaatia kujuneb juba varajases suhtlemises. Lapse ja hoidja tiheda ja lähedase suhte puhul on näha, kuidas välised reageeringud ja käitumine kajastavad meeoleolu. Kui see võime varajases eas vastastikuste mõjutuste tagajärjel ei ole tekkinud, võib inimene küll tahta teistega arvestada, kuid ta ei oska. Kui põhieeldusi ei ole, on seda puudust raske parandada ja empaatiat näiteks harjutades lisada.

Empaatia on üks näiteid selle kohta, et sotsiaalne suhtlemine saab alguse varajastest inimsuhetest. Inimeste vastastikune mõjutamine põhineb kujutlustel teise tunnetest ja mõtetest. Seepärast on kõigile varajastest inimsuhtehäiretest tulenevatele psüühikahälvetele iseloomulik, et nende all kannatavad inimesed on võimetud looma püsivaid tundesidemeid.

Kujutluste kasutamine ei piirdu ainuüksi tundeelamustega, vaid ulatub ka vaimsetesse ja intellektuaalsetesse toimingutesse. Kujutlusel põhineb võime end tegelikust olukorrast lahti rebida ja mõistete varal abstraktselt mõelda. Viimasel ajal on äratanud huvi küsimus, kui palju mõjutavad lapse vaimset arengut tema head suhted hoidjaga. Vähemalt seda on tõdetud, et küllaldase hoolduseta lapsed jäävad ka vaimses arengus teistest kiiresti maha.

Kui lapsele antakse kujutluste loomiseks ainet näiteks muinasjutte lugedes, tuleb kujutlusi juurde ja need muutuvad mitmekesisemaks ning järjest kasutatavamaks. Teisest küljest nõuab ka täiskasvanuna kirjanduse lugemine kujutlusvõimet, et selle varal tegelaste ellu sisse elada ja olla võimeline loetut nautima. Nähtus, mida on nimetatud uueks kirjaoskamatuseks, tähendab mitte ainult lugemisharjumuse puudumist, vaid oskamatust kujutlusi kasutada. Piiratud kujutlusvõimega inimene ei tunne huvi ajaloost, teistest kultuuridest ja eluviisidest jutustavate raamatute vastu, sest need tunduvad talle igavate ja väsitavatena. Need on tema tegelikkusest liiga kauged, tema kujutlusvõime ei suuda niisugust lõhet ületada.

Puuduvat kujutlusvõimet hakkavad asendama koomiksid ning lihtsakoelised telesaated, sest nende sündmustikku saab omaks võtta otseselt nägemisaistingute varal, ilma et vältimatult oleks vaja luua oma kujutluspilte. Silmadega vastuvõetud ärritajat analüüsitakse teisiti kui lugedes saadut. Lugedes saab inimene enam filtreerida, ise edasimineku kiirust määrata, võtta vastu se-

da, mida soovib, sündmusi omamoodi tõlgendada, kasutada oma kaitsemehhanisme. Nägemisel saadud ainek on otsesemalt, sest vaataja ei saa seda samal määral analüüsida. Seega on nägemisaistingutel õppimisel suurem tähtsus (ka negatiivses mõttes) kui lugemisel tekkinud kujutlustel, mille kujunemist saab inimene ise reguleerida.

3.8. Kujutluste puudumine kui psüühiline hälve

Inimese varajaseks kujutluste malliks on esimene kujutus emast. Kui laps on esimesse hoidjasse kiindunud, aga läheb temast lahku enne püsiva kujutluse tekkimist, võib kujutlusvõime jääda puudulikuks, äärmisel juhul seda väidetavasti üldse ei tekigi. Niisuguse inimese sisemuses valitseb tühjus. Võimetuna ise endale tegevuskava looma ja ennast lõbustama, sõltub ta täiesti välistest stiimulitest. Tema toimekus on pigem rahutus kui tõeline tegutsemisiha. Ta peab kogu aeg saama uusi tõukeid, väliseid stiimuleid. Omaette olemine või tegevusetus tekitab temas masendustunde.

«Ma ei või hetkegi paigal istuda, ma pean kogu aeg midagi tegema,» võib kujutlusvaest inimest sagedasti ütlemas kuulda. Tegevusetust tuleb vältida ja vaikust millegagi täita, kui mitte muuga, siis vähemalt muusika ja häältega.

Raskemate nartsissistlike hälvete, näiteks psühhopaatia puhul, võib kujutlusvõime täiesti puududa. Nagu eespool öeldud, avaldub see hälve ühest küljest võimetusena end teise inimese olukorda seada ning teiselt poolt võimetusena pettumust ja agressiivsust kujutelmades maandada. Masendust ja pettumust ei kogeta tundmustena, vaid need valatakse välja toimingutes. Väljapoole suundudes kahjustab seesugune toiming teist inimest või lähiümbrust, mõnikord ka iseennast. Kujutlusvõimeta inimene pole võimeline välisärritajate tekitatud tundmusi analüüsima. Vägivallategu näitav film on siis otsene tegutsemismall, ainek ei analüüsita oma psüühiliste protsesside varal. Lähemalt tuleb sellest juttu vägivaldade esitavaid telesaateid käsitlevas peatükis.

Kujutluste puudumine võib olla ka osaline. Siis ei ole tagajärjeks hoolimatus teise inimese vastu, vaid võimetus oma tundmusi tõlgendada, neid kirjeldada ja avaldada. See loob enesekesksuse ja emotsionaalse külmuse mulje. Sellisel inimesel on raske ka teise inimese tundeavaldusi vastu võtta ja neid mõista. Võimetus tundmusi ehtsalt väljendada võib põhjustada psühhosomaatilisi hälbeid. Kui inimene ei oska oma halvast enesetundest rääkida ega seda isegi mitte tunnetada, siis tekitab ta ise endale peavalu.

Oleks hea, kui kujutlused tekiksid seestpoolt, lapse ja hoidja loomuliku vastastikuse mõju tagajärjel ega sõltuks harjutamisest või välistest ajenditest.

4. Individualiseerumine ehk isikupära kindlustumine

4.1. Minakuvand

Eraldumis- ja individualiseerumisjärgu lõpupoole, kolmanda eluaasta lõpul tajub laps, et ta on iseseisev olend. Hakkab tekkima minakuvand ehk minapilt. Minakuvandi, s.t. iseendast kujutluse tekkimine on pikaajaline arenguprotsess. See algab kolmandal eluaastal, kuid eriti tähtsad on eluaastad neljandast kuuendani ning noorusaeg.⁽¹¹⁾ Õigupoolest täieneb inimese minakuvand kogu elu, vastavalt ümbritsevailt saadavale tagasisidele.

Minakuvand on inimesele oma tegevuse hindamise alus. Kõik otsused — kutsevalik, abikaasa valik, eluväärtuste valik, kõik see, mis tema meelest talle sobib — tulenevad arusaamast, missugune on ta enda meelest. Kui see arusaam on suisa ebarealistlik või muutub olukorrale vastavalt päevast päeva, siis ei saa rääkida psüühilisest tasakaalust.

4.2. Objekti püsivus ehk nähtuse seostamine sama objektiga

Minakuvand tekib erisugustes, alati vanuseastmele tüüpilistes järkudes. Individualiseerumisjärgu esimene arengunäht on õppida nii head kui ka halba seostama sama, püsiva objektiga. Sümbiootilises, üksolemise järgus on lapse meelest kõik, nii tema ise, hoidja kui kogu maailm hea siis, kui vajadused on rahuldatud. Vastasel korral on kõik tervenisti paha. Hea ja halb enesetunne on lahutatud. Hiljemgi on ema veel kas hea või paha, ikka olenevalt sellest, kuidas ta lapse ootustele vastab.

Järgmisel arenguastmel peab laps õppima head ja halba nägema sama asja eri tahkudena. See leiab aset siis, kui laps on tajunud, et ema on omaette olend. Laps on loonud temast kujutluse ja paneb järjest sagedamini tähele, et ema, kes on hea ja rahuldab tema vajadusi, võib olla ka paha ning jätta vajadused rahuldamata, sest ta ei oska alati arvata, mida laps tahab, ega saa seepärast talitada tema ootuste kohaselt. Siiski on ema ikka seesama ja laps õpib vähehaaval temaga seostama nii positiivseid kui ka negatiivseid tundmusi; püsiv kujutlus emast või isast sisaldab ühtaegu nii nende häid kui ka halbu külgi.

Niisiis on ka tundmuse objektide püsivus varajase vastastikuse mõjutamise ja tihedate inimsuhete tulemus. Püsivuse kujunemise seisukohalt tähtis arengujärk on umbes kahe ja poole eluaasta paiku ilmnev trotsiaeg, millal laps otsib trotsides ja jonnides oma tegevusruumi. Viha ja trotsi tekkimise korral peaksid vanemad lapsel käepärast olema ja seadma talle piiranguid, mitte aga teda karistama ja üksi jätma, nii et ta tunneb end halva käitumise pärast hüljatuna. Püsivate tundmuse objektide kujundamine eeldab kindlustunnet, et vanemate armastus on püsiv, ka sel ajal, kui nad on ära, ja ka siis, kui laps on nende peale vihane.

4.3. Tundmuse objektide püsivus ja püsiv minakuvand

Püsivate tundmuse objektide kujundamisel on kindel mõju inimese hilisemale psüühilisele arengule.

Kõigepealt võimaldab tundmuse objektide püsivus luua püsiva minakuvandi. Tõepärasesse minakuvandisse kuuluvad nii head kui ka halvad jooned, ilma et halbade joonte teadvustamine ohustaks eneseväärikust. Terve minakuvandi teke on terve eneseväärikuse alus ning viimane omakorda on eelduseks, et inimene talub arvustamist, ilma et ta satuks ahastusse või läheks raevu ja kargaks kellelegi kallale.

Minakuvandi püsivus tähendab seda, et ta on määratud seesmiselt, mitte hetkeliste väliste olukorramuutuste järgi. Kui inimene peab ennast rahulikuks, siis see kujutlus iseendast ei muutu esimese vihahoo pärast; ta leiab, et niisugune olukord oleks igauht vihastanud.

Eespool kirjeldatud nartsissistliku hälbe alla kuuluvat vajadust jätta enda omaks üksnes hea, ainult kõikvõimsusekujutlused, ning tõugata kõik paha endast väljapoole, on tõlgendatud objekti püsimatuse tundemärgina. See moonutab kõiki neid tähelepanekuid, mida inimesel on ühiskonnas suhtlemisel vaja. «Mina olen loomu poolest rahuarmastaja, aga selles vägivaldamaailmas kistakse vägisi tulli kaasa,» rääkis keegi mitme kuriteo eest süüdi mõistetud mees.

Hea ja halva lahushoidmine, hea enda omaduseks pidamine laseb oma tegusid õigustada ning vägivaldaohvrit tema saatuses süüdistada. «Ohver oli oma surmas süüdi, sest ta läks just selle elektrirongi peale. Kui ta oleks kodus püsinud, siis oleks ta ellu jäänud. Ta sai just seda, mida otsis.» Niisuguseid seletusi võib leida paljude kuriteo toime pannud psühhopaatide seletustest.

Seda hea—halb kahesust hoitakse alal lõhestamiseks ehk splittinguks nimetatud psüühilise mehhanismi abil. Lõhestamine tähendab peale tundmuste kahestumise ka vastuolulist käitumist. Inimene varastab, ja otsekohe mõistab ta varastamise karmilt hukka. Kui üks käitumismall valitseb, on teine täiesti kõrvale tõrjutud ning inimesel pole sellega enam vähimatki seost. Teise õpilase agressiivset käitumist sarjav laps, kes ise võib olla tuntud riukukk, ei tarvitse sihiteadlikult

valetada, et teenida õpetaja soosingut — ta on omaenda agressiivsuse sel hetkel teadvusest välja tõrjunud. Kahestunud käitumine — korralik pereisa muutub öösel kurjategijaks — on olnud põnevusromaani meelisteemasid. Tundmuste lõhestamine võib psühholoogilistes testides tulla esile nii, et ennast kujutades räägib patsient kahest eri inimesest. Tema meelest kujutab osa teste tema head mina, mis oli olemas enne teatavat sündmust, ja osa kujutab halba mina, mis kerkis esile pärast seda sündmust.

Lõhestamine teeb võimalikuks agressiivsuse lahushoidmise teda kontrollivast psüühilisest jõust, nii et inimene ei valitse enam oma agressiivsust, vaid agressiivsus valitseb teda.

4.4. Tundmuse objektide püsivus ja vastuoluliste tundmuste talumine

Tundmuse objektide püsivus annab suhtlemiseks väga vajaliku võime taluda vastakaid tundmusi, sama inimese tekitatud armastust ja viha. Iga inimsuhtega käib alati kaasas nii positiivseid kui ka negatiivseid tundmusi. Iga vanem on mõnikord tundnud lapse vastu viha (ise seda võib-olla teadvustamata), kui laps pole ta lootusi täitnud. Laps pole koju toonud niisugust tunnistust, kui oleks pidanud tooma, ei ole saavutanud niisugust edu, kui vanemad on soovinud, ega ole täitnud talle pandud ootusi. Niisamuti võib teistes lähedaste inimeste suhetes ette tulla olukordi, kus üks solvab teist rängalt ja ilma põhjusega ning äratav viha. Siiski surub süütunne viha maha, armastus on tugevam ja esimene pettumus ei suuda suhteid rikkuda, sest ollakse võimeline analüüsima erisuguseid kahe inimese vaheliste suhetega kaasaskäivaid tundmusi.

Kui aga tundmuse objekt ei ole püsiv, siis tõrjuvad viha, pettumus ja raev teise inimesega seostatud positiivsed kujutlused kõrvale, suhteid ei peeta enam tähtsaks ja need katkestatakse.

4.5. Tundmuse objektide püsivus ja tähelepanekud teiste inimeste kohta

Tundmuse objektide püsivusega kaasneb võime näha teisi inimesi isikustena, nagu nad on, koos nende heade ja halbade joontega. Hälbe ilmumisest annab tunnistust see, kui teisi inimesi nähakse ühekülgselt kas heade või halbadena. Kujutlused on oma ühekülgsuses tegelike inimeste karikatuurid, nagu näiteks üldistus «kõik emad on head» või «kõik mehed seavad ameti esikohale ja jätavad perekonna hooletusse».

Inimeste jaotamine headeks ja halbadeks võib avalduda ka nii, et esmamulje põhjal peetakse neid ühemõtteliselt sümpaatsele või antipaatsseteks. Iga uus inimsuhe äratav algul kujutlusi varasematest suhetest. See, et inimesele meeldib kellegi nägu, mingi käitumisviis, teatud inimitüüp, tuleneb varasematest, juba unustusse vajunud kogemustest, mis seostuvad samal moel riituvate, käituvate ja samasuguseid seisukohti avaldavate inimestega.

Nii äratav iga uus inimene kujutlusi varasematest suhetest ja esmamulje on sellele vastavalt kas meeldiv või ebameeldiv. Juuksekrunniga naised võivad põhjustada inimesel mingit seletamatut ärritust, mille tegelikuks põhjuseks on lapsepõlvehirm esimese algkooliõpetaja ees.

Need varajased kujutlused toimivad enamasti ilma, et neid teadvustataks, ja nad avaldavad mõju nii kaua, kuni puudub tegelik võimalus otsesuheteks. Kõik inimesed kasutavad selliseid otsustusi mingil määral, kuni lähem tutvumine teise inimesega nende mõju kõrvale tõrjub. Kui väärkujutus ei muutu ka hiljem ja hea—halb kujutlused hakkavad suhtumist uude inimesse tervenisti määrama, siis on tegemist stereotüüpidega, mida hoiab alal tundmuste objekti hälbeline püsivus.

Osa inimesi, kes pole võimelised noorusaja hea—paha kujutlusest vabanema, teevad endale sellest otse hüve. «Olen hea inimesetundja — teine inimene pole veel sõnagi lausunud, aga mul on juba selge, kellega on tegemist. Pole mõtet püüda mind petta.» Tavaliselt säilitab selline inimene kujutluse ja käsituse endast kui inimesetundjast, sest ta ei allu eelarvamusteta otsesuhete mõjule ega jäta teisele inimesele võimalust neid esmaseid seisukohti muuta. See, kes jaotab inime-

sed ainuüksi headeks või halbadeks, peab oma vägivallategusid õigustatuks. «Headele inimestele ei tee ma kunagi halba, aga too mees, keda ma lõin, oli nii paha, et tal polnud õigust elada,» rääkis üks kuriteo pärast süüdimõistetetu. (12)

4.6. Tundmuse objektide püsivus ja välismaailma tajumine

Tundmuse objektide püsivuse hälbe korral hakatakse must—valge skeemi vähehaaval rakendama kogu välismaailma kohta. Inimene pole võimeline asju mitmekülgsest kontrollima, tal on pelgalt seesmine sundus maailma heaks ja halvaks jaotada. Ta kohandab niisuguseid ühemõttelisi väärtuskaalasid, mida väikelaps vajab maailma analüüsimiseks. Must—valge skeemi asemel kasutatakse sageli mõnda mõistusepärasemalt kõlavat jaotust, kas või pahempoolseteks ja parempoolseteks jaotamist, kuid selle tähendus üksikisikule on siiski seesama. Selle abil jaotatakse asjad headeks ja halbadeks.

Kui poliitiline jaotus kaotab tegeliku tähenduse ja muutub sisuliselt hea—halb jaotuseks, siis hakkab see hõlmama üha enam asju, mis ei peaks olema poliitilised, vaid olenevalt asjaoludest kas head või halvad. Üha sagedamini hakkavad algselt kokkukuulumatud asjad, nagu teataval moel rõivastumine, teatavad harrastused, teatavad seisukohad, tähendama pahempoolsust või parempoolsust ja on seepärast kas head või halvad, olenevalt inimese vaadetest. Kuulnud, et algab alkoholismi käsitlev saade lülitab vaataja teleri välja, et ei peaks kuulama pahempoolsete propagandat. Ta ei tea küll saate sisu kohta midagi, kuid on oma otsuses kindel.

Selliseid stereotüüpe on paljudel inimestel ning mingi piirini annavad need turvatunnet, aga kui inimene jaotab vähehaaval kogu maailma heaks ja pahaks ning jätab paha hoolikalt kõrvale, siis piirab ta oluliselt oma elukeskkonda ja teadlikkust. Tegemist ei ole tõelise valikuga, vaid oma nõrga mina kaitsmisega ning halvimal juhul tundmuse objekti püsivuse hälbega.

See kahestunud sisemaailm moonutab nii enda kui ka välismaailma kohta tehtud tähelepanekuid ja muudab sotsiaalse suhtlemise raskeks. Teiste inimeste käitumise kohta ei saa teha õigeid järeldusi, sest tähelepanekuid ei tehta väljastpoolt saadud ärritite mõjul, vaid seesmiste kujutluste põhjal. Inimesed on meeldivad või ebameeldivad selle järgi, kuidas nad tähelepanekute tegija kujutlustes peegelduvad. Kui inimene peegeldab oma agressiivsust väljapoole, teistele inimestele, siis võib vägivallateo põhjuseks olla juba seegi, et tema meelest hauvad teised inimesed halbu mõtteid, ta peab kõiki kohalolijaid vihasteks ja ohtlikeks ning arvab, et ainus võimalus on teisi ennetada ja lüüa esimesena.

4.7. Heameelepõhimõte

Emaga üksolemise järgus elab laps heameelepõhimõtte järgi. See tähendab, et tema eesmärgiks pole muud, kui saavutada vajaduste vahetu rahuldamine. Vajadused tuleb rahuldada kõrge, olenemata ajast ja kohast. Laps ei ole võimeline rahulduse saamist lükkama paremasse aega või sotsiaalselt sobivasse olukorda. Ka ei suuda ta leida mingit muud vahendit, mis pakuks talle rahuldust sotsiaalselt vastuvõetavamal viisil. Kui ta soovid on keskkonnaga vastuollu läinud, siis ei ole ta võimeline kompromisse tegema.

Heameelepõhimõttest loobumine algab sedamööda, kuidas vanemad hakkavad lapse käitumist suunama ja talle piiranguid seadma. Last suunates annavad vanemad ühtlasi ta soovidele ja energiale vormi. Psühholoogias nimetatakse seda köitmiseks. Niisugune olukord, kus lapse psüühiline energia on rakenduseta ning ta ei tea, mida sellega peale hakata, tekitab psühhotrauma. Vanemad, kes annavad lapsele korraldusi, aitavad tal oma energiat rakendada mingi eesmärgi saavutamiseks ning kinnistavad sellega lapse mina. — Veel murdeeaski on korraldusel *mina* kinnistav mõju.(13)

Nartsissistliku hälbe korral on heameelepõhimõte alati valdav, eesmärgile jõudmine on tähtsam kui teiste inimestega arvestamine. Kuna heameele saavutamine on inimese keskseid motiive,

siis selle eesmärgini tõenäoliselt ka jõutakse, ja esialgu veel ühiskonnale vastuvõetaval kombel. Läänelik eluviis mingil määral lausa õhutab sellist lapsepõlve arengutasandil püsimist. Inimene tahab kõike saavutada kohe ja vahetult, ilma et ta peaks selle heaks pikka aega vaeva nägema. Seda tema nõrkust kasutatakse muuseas ära reklaamis: äratatakse millegi järele vajadus ning pakutakse siis võimalust see kas või osamakside varal otsekohe rahuldada. Kuid järjekindel vajaduste rahuldamine ei ole võrdne selle rahuldustundega, mida inimesele annab eesmärgi nimel pingutamine ja siis eesmärgile jõudmine.

Varajasele lapsepõlvele omast heameelepõhimõtet ja nartsissismi teenib ka eluviis, millest räägitakse kui eneseteostusest, iseseisvalt, omatahtsi elamisest ja vabanemisest, kuigi selle vabanemisega kaasneb hoolimatus teiste inimeste vastu ja võimetus teha kompromisse. Psühholoogiline vabadus ei ole iialgi isekus ja seda ei saavutata teiste kulul. Just kasvatus eest vastutajad peavad meeles pidama, et «inimesel on õigus oma käitumist valida, kuid ta ei saa valida oma käitumise tagajärgi» ja «ainus täielik vabadus on kujutluste vabadus».

4.8. Järeleandmine ja kompromisside tegemise võime

Isikupära kujunemise järgus õpitakse selgeks tähtis sotsiaalne oskus, nimelt oskus teha kompromisse. Laps peab leidma need vahendid, mille abil ta saab võimalikult suurt rahuldust võimalikult väikese vaevaga. Sotsiaalne suhtlemine on jätkuv kompromisside tegemine, tuleb õppida millestki loobuma, et midagi vastu saada.

Kompromisside tegemise oskust õpitakse siis, kui heameele põhimõte jääb kõrvale ja vanemad hakkavad lapse käitumist piirama.

Algul seatakse piiranguid selleks, et kaitsta last vigasaamise eest. Hiljem juhitakse ta piirangute abil nii käituma, nagu meie ühiskonnas on soovitatav. «Et inimene oma kultuuris toime tuleks, peab ta loovutama osakese endast. See on enesest lugupidamise hind.» (14) Lapsel tuleb kogeda pettumusi, kuid ühtaegu hakkab toimima tema enesekontrollisüsteem. Pettumuste kaudu hakkab kaduma ka kujutlus oma kõikvõimsast minast ja selle asemele astub tõepärane mina.

Lapse käitumise eesmärgiks on endist viisi heameele saavutamine, kuid mitte enam otseselt vajadusi rahuldades. Ta hakkab tajuma, et tegelikkuse arvestamine pakub teistsugust rahuldust. Väga tähtis on see, missugused on selleks ajaks kujunenud vastastikused suhted. Kui need on head, siis hakkab laps head meelt tundma selle üle, et ta on võimeline täitma vanemate ootusi. See teeb ta niisama õnnelikuks kui varasem minakeskne heameelepõhimõttel tegutsemine. Laps on milleski järele andnud, ta on oma soovidest loobunud ning see lubab tal endast lugu pidada, sest ta on oma käitumise üle valitsenud ja saanud seeläbi kollektiivi liikmeks.

Sotsiaalseks kasvamise üks tingimusi on, et vahetu vajaduste rahuldamise ja heameelepõhimõte muutuksid visaduseks ja tegelikkuse tunnetamise põhimõtteks. Selle saavutamiseks tuleks piiranguid seada astmeti, vastavalt lapse arengutasemele, ja järjekindlalt. Järjekindlus ei tähenda kord antud korraldustest jäika kinnipidamist, vaid ennekõike seda, et lapsel ei tohi lasta jonniga varal keelust üle astuda ega oma tahet läbi suruda.

Tegelikkuse tajumine paneb lapse kõikvõimsusekujutluse kaalule. Seepärast tuleb talle anda aega selle kujutluse kadumisega harjuda ja tajuda, et oma äärmuslikest nõudmistest loobudes võib ta midagi asemele saada. Kui vanemad seavad tingimusteta, järske, lapse arengutaset silmas pidades liiga karme piiranguid, siis peab laps üksnes loobuma ja seda korvav heameeletunne jääb kogemata.

Piirangute seadmine ei tähenda väikelapse karistamist. Piisab sellest, kui üksnes takistatakse tal halba tegemast. (15)

4.9. Iseotsustamisvajadus

Kui sümbiootilises järgus kujuneb lapsel esmajoones turvalisus ja kindlustunne, et tema eest kantakse hoolt, siis isikupäraseks muutumise järgu tähtsus seisneb psüühilise iseseisvuse ja iseotsustamistunde tekkimises.

Last sunnib ennast maksma panema mingi seesmine jõud. Tal vajadus toimida nii, et olukorra piiratust arvesse võttes säiliks siiski tunne, et ta ise otsustab oma toimingute üle. (16) Sellest iseotsustamisvajadusest johtuvalt ei saa vanemad kunagi lapse arengut täiel määral juhtida ega teda endale meelepäraseks kujundada, isegi kui nad seda tahaksid.

Lapse iseotsustamisvajadus ja seega ka eneseväärikustunne muutuvad seda tugevamaks, mida sagedamini laps kogeb, et omaenda otsustuste järgi toimimine andis soovitud lõpptulemuse. Ebaõnnestumine seevastu nõrgendab seda tunnet. Laps õpib kogemuste varal aru saama, millistes piirides ta võib ennast maksma panna.

Vabakasvatus ja piirangute puudumine tekitavad lapsel väärkujutelma, et ta on võimeline oma vanemaid käsutama; see aeglustab kompromissivõimelise iseotsustamisvajaduse teket. Iseotsustamisvajadust tunnetama hakkav, oma kohta otsiv laps, kes peab end kõikvõimsaks ja kujutleb, et ta suudab teiste üle valitseda, ei ole lasteaedades ega koolides mingi haruldus.

Liiga järskude piirangute seadmine ei lase kogeda iseotsustamistunnet. Lapsele võib piiranguid alati seada nii, et tal säilib kompromisside võimalikkuse tunne. Sõnakuulmine ei tarvitse tähendada ühtainukest vanemate dikteeritud käitumist, vaid lapsel võidakse lasta valida mitme võimaliku käitumismalli vahel.

Lapsel, kes peab vastu tahtmist magama minema, ei tohiks lasta magamaminekuaja üle tingida, ent on lugematuid piasasju, mis võib jätta lapse otsustada ja niiviisi vähendada otsese käsuga kaasas käivat sunduse tunnet. Laps võib näiteks mõelda, kas ta võtab lelu voodisse kaasa või mitte. Ka olukorras, kus on võimalik ainult ühtviisi käituda, ei ole vaja lapselt nõuda otsekohe ja tingimusteta sõnakuulmist, vaid tuleb asja selgitamiseks aega võtta. See annab lapsele võimaluse mõelda, et ta on ema soovi täitnud vabatahtlikult.

4.10. Minakuvandi ehk minapildi tekkimine

Isikupära kujunemise viimases, isiksuse kindlustumise järgi tekib lapse minakuvand kaht laadi sündmusteahela — peeglisuhte ja samastumise — varal. (17) Minakuvand ei ole veel püsiv ega lõplik, selle kujunemine kestab kaua, koguni täiskasvanueaski.

Peeglisuhe

Laps jälgib maast madalast seda, kuidas vanemad temasse suhtuvad, kas nad kiidavad lapse omadusi heaks või tõrjuvad neid tagasi. Seda vastastikust mõjutamist nimetatakse peeglisuhteks. Laps, kellel ei ole veel kujutlust, missugune ta on, näeb end sellest peeglist, mille vanemate tagasiside talle loob.

Peeglisuhe tekib juba esimese eluaasta keskpaiku. Laps reageerib millelegi, vanemad satuvad sellest vaimustusse, laps paneb vaimustust tähele ja jätkab samal kombel reageerimist ning ühtlasi seostab niisuguse positiivse tundeavalduse iseendaga.

Peeglisuhe kestab igale vanuseastmele omasel viisil kuni noorusea lõpuni. Peeglisuhte tõttu on vanemad kõige olulisemad lapse eneseväärikustunde kujundajad. Kui vanemad räägivad laste kuuldes võõrastele inimestele, missugused nende lapsed on, siis saavad nood minakuvandi loomiseks ainet. Seepärast on kasvatajal põhjust aru pidada, mida ta räägib. Ema, kes last lasteaeda andes asjaosalise juuresolekul kuulutab, et tema laps on väga arg ning vaevalt ta julgeb teiste lastega mängima hakata, on sellega juba mingil moel määranud lapse tuleviku. Laps saab teada, et ta on arg, ning sobitab oma käitumise niisuguse minakuvandi taoliseks.

Hoolimata sellest, et lapsel ilmnevad omadused ei vasta alati vanemate lootustele, on siiski võimalik luua lapsele positiivne minakuvand. Arglikule lapsele tuleb rääkida, et tal on õigus olla arg ja karta, et see ei tee teda teistest sugugi halvemaks. Argus ei kao, kui lapsele öeldakse «Sa ei tohi niisugune olla», otse vastupidi, laps muutub siis veelgi aremaks. Seevastu võivad vanemad lapsele peegeldada kõiki tema omadusi, mis aitaksid tal oma argusest jagu saada. Nad võivad argust võtta loomuliku nähtusena ning jätta sellele tähelepanu pööramata, kuid seda enam tõsta esile niisuguseid olukordi, kus laps oli täielik peremees. Talle tuleb seda ka alati öelda ning lasta tal oma reageeringutest julgust ammutada.

Vanemad võivad lapse käitumist suurel määral mõjutada, kui nad talle ütlevad, missugune ta on. Kolmeaastane tüdruk ei tutvunud uue inimesega kohe, vaid ta jälgis võõrast mõne aja üksisilmi. Ilmselt räägiti sellest hiljem ka talle enesele. Kord kohtus tüdruk jälle uue inimesega, kes küsis lapse käest ta vanust, kuid ei mallanud vastust oodata rohkem kui ainult hetke. Pärast küsis ema tüdrukult vaikimise põhjust ning too vastas hämmastunult: «Ma oleksin vastanud küll, aga sel tädil oli nii kiire, et ma ei jõudnud, sest minul võtab ju tutvumine kole kaua aega.» Laps ei tahtnud oma vanemate ootusi petta.

Täiskasvanu saab aidata lapsel oma minakuvandit luua, pannes teda tundmustele nime andma. Algul võib seda teha mänguga seoses: «Kas need loomad on sinu meelest kurjad? Miks nad kurjad on? See on küll rõõmus, ei tea, mis talle head meelt tegi?» Niisamuti võivad vanemad anda nimetusi lapse tundmustele: «Küll sa oled innuga asja juures!» või «Miks sa nii kurva näoga oled?» Laps õpib selgemini tajuma oma reageeringuid ning kogetud tundmuse ja selle väljendamise seoseid.

Täiskasvanu peab piirduma lapse avaldatud tundmustele nime andmisega, ta ei tohi neile anda niisuguseid tõlgendusi ega seletusi, mis on lapsele võõrad. Võõrale innukalt oma oskusi näitavat last võib üsna hoolimatult häbistada, öeldes: «Sel lapsel hirmus vajadus oma võimeid näidata, ta peab alati esinema.»

Peeglisuhe mõjutab minakuvandi teket hiljemgi. Oma mina otsiv ja oma välimust hinnata püüdev murdeealine usub pigemini teiste reageeringuid kui seda, mida ta peeglist näeb.

Iseenda peegeldamine teiste reageeringute põhjal seletab, miks inimesel, eriti lapsel, on nii raske muuta käitumist oma keskkonnas, sellest hoolimata et teiste arvamus temast ei vasta tema minakuvandile.

Peeglisuhte tuum on selles, et lapsel pole enda kohta veel täit selgust, tema suhtumise iseendasse määrab keskkonna suhtumine. Niisiis mõjutab eneseväärikustunde kujunemist see, kuidas on vanemad oma last eri arengujärkudes tunnustanud, sest eneseväärikustunne oleneb sellest, kui palju on minakuvandis positiivseid ja negatiivseid tundmusi.

Nartsissistliku iseloomuhälbe korral ongi inimsuhted seda laadi peeglisuhted. Inimene on enda meelest julge seni, kuni teised teda selleks peavad. Seepärast ei suuda ta taluda, et tema julgus seatakse kahtluse alla. See pole ainuüksi umbusalduse avaldamine, see hävitab jalapealt julguse tema minakuvandist. Et tal püsivat minakuvandit ei ole, siis elab ta kogu aeg keskkonnast saadava tagasiside varal, ta on sõltuv teiste imetlusest ning oma vajadusest kasutada teisi inimesi psüühilise eneseregulatsiooni vahendina.

Samastumine

Teine sündmusteahel, mille varal minakuvand tekib, on samastumine.

Samastumine on tähtsamaid sotsiaalse õppimise vorme. Suurem osa sotsiaalsest käitumisest läheb vanematelt lastele üle samastumise kaudu.

Minakuvandit luues laps esialgu üksnes jäljendab täiskasvanute käitumist. Seejärel hakkab ta toimekalt omaks võtma neid vanemate ja tuttavate käitumisomadusi, millest tal on elus kõige rohkem abi.

Nartsissistliku iseloomuhälbe korral on püsiva minakuvand puudumise pärast jäänud valitsema

varajase lapsepõlve aegne samastumine. Inimene samastub erisuguste fanaatiliste ideoloogiatega, kujundab nende seisukohtade põhjal oma isiksuse. Ta üksnes ei võta teise inimese vägivaldsest käitumisest eeskuju, vaid samastub vägivallamalliga, seepärast tema võimalused oma käitumist kaaluda ja kontrollida vähenevad veelgi. Ta ei ole tema ise, vaid täiesti teine inimene, julge ja tugev, kellel tulebki käituda vägivaldselt.

5. Oidipuse järk

5.1. Ülimina ja moraal

Viimane psüühiline arengujärk enne kooliiga on nn. Oidipuse järk. See kestab kolmandast kuuenda eluaastani ning selle kestel omandab laps lõplikult psüühilise isikupära tunde. Selle järgu tähtsamaid arengunähtusi on sugupoole tunnetamine ja nn. ülimina kujunemine.

Nendest arengunähtustest on ülimina hälve tähtis nartsissistliku iseloomuhälbe seisukohalt, ülimina puudumine on üks psühhopaatia tunnuseid.

Vanemad, piirates lapse käitumist, panevad alguse arengule mille tulemusena tekib ülimina ehk superego. Ülimina on see isiksuse struktuuri osa, mis viimaks vabastab inimese lapsele omasest isekusest ja heameelepõhimõttest ning teeb temast sotsiaalse olendi. Ülimina sisaldab inimese eetilisi ja esteetilisi ideaale ja taotlusi, tema väärtussüsteemi ning omaksvõetud moraalinorme, süütunnet ja enesekaristust.

Ülimina juhib inimese vajaduste rahuldamist ühiskonnale vastuvõetaval viisil. Inimese ülimina vabastab ühiskonna jätkuvas välise kontrolli sundusest ning reguleerib eetiliste ja esteetiliste normide järgimist süütunde mõjul. Ilma üliminata pole teist inimest arvestav sotsiaalne suhtlemine võimalik. Psühhopaaadi selgeimaks tunnuseks on peetud ülimina puudumist ja psühhopaatiat on nimetatud «moraalituselise vaimuhaiguseks».

Teiselt poolt on ka karm, kogu aeg süümeipiinade käes kannatav ja ennast karistama kippuv ülimina psüühilise arengu hälve, ehkki kannatajaks on tavaliselt isik ise, mitte tema lähikondlased.

5.2. Ülimina kujunemine

Algul on ülimina täiesti väline. Ta koosneb vanemate käskudest, keeldudest ja piirangutest. Käsud ja keelud on seoses vanemate kohaloleku või kindla paigaga. Lille ei tohi katsuda, kui vanemad on juures, teiste sõnadega siis, kui ülimina on kohal, aga kui vanemad lahkuvad, siis keeld enam ei kehti.

Järgmisena mõjutab ülimina kujunemist samastumine. Laps võtab omaks selle inimese ideaale ja väärtusi, keda ta imetleb.

Nüüd ei seata käitumise eesmärgid enam väljastpoolt, vaid laps on need võtnud oma moraalisisüsteemi osaks. Käitumine hakkab juhinduma seestpoolt, seda ei suuna hirm karistuse ees, vaid enesekriitilisus ja endast lugupidamise vajadus.

Väljastpoolt antud korralduste ja samastumise põhjal kujuneb ülimina tuum. Kõige kiiremini areneb see 5.-6. eluaastal.

Hiljem kujuneb ülimina jõuliselt murdeas. Siis otsustatakse asjade üle teadlikult, võetakse omaks väärtusorientatsioon ja ideaale. Lapsepõlves kujunenud tuuma ei saa aga enam muuta ega alati isegi teadvustada. Inimene ei saa igakord arugi, miks ta ennast süüdlasena ja häirituna tunneb. Ta ei tunneta, et on rikkunud mingit lapsepõlves omaks võetud reeglit, mille tähenduse ta on muidu juba unustanud.

Võime oma süüid tunnetada on omaksvõetud moraalireeglite säilitamiseks vältimatu. Liiga ränk süütunne on hälve.

Ka normaalne süütunne kulutab inimese energiat. Õppinud sellesse õigesti suhtuma, saame hoi-

da oma vaimset tervist.

Laps peab õppima oma väikesi eksimusi rahulikult teadmiseks võtma ja neid unustama, kestev süütunde mahasurumine võib olla psüühiliselt kurnav. Kindel tunne, et on rikutud seesmisi eetilisi väärtusi, nõuab peale unustamise muudki. Kui laps teadvustab, et ta on teist solvanud, siis võib ta solvangu heaks teha. Vanemad võivad lapsele õpetada, kuidas seda teha. Laps võib vabandust paluda või ka üksnes näidata, et ta on oma pahateost aru saanud ja kahetseb. Kunagi ei tohi last sundida andeks paluma ega sellega tema süükoormat suurendada, kuid talle võib õpetada viise, kuidas tegu heaks teha, nii et ta hiljem, soovides oma rikutud suhteid parandada ja enesest lugupidamist tagasi saada, ei oleks täiesti abitu.

Mõnikord on väidetud, et tänapäeval nii üldise masendus- ja halva enesetunde on tekitanud abitus analüüsida süütunnet, mille on põhjustanud omaksvõetud ideaalide vastu patustamine; see on selle tagajärg, et eeskujuks on võetud tugev inimene, kes ei tunnista oma eksimusi, ei kahetse midagi ega pole kunagi tundnud vajadust andeks paluda.

5.3. Ideaalmina

Inimese *mina-mõistesse* kuulub peale selle minakuvandi, mida ta tõeliseks peab, ka ideaalmina. See hõlmab eeskätt sümbiootilise järgu kõikvõimsusekujutlusi, millest inimene on üht-teist talletanud. Hiljem pole ta enam võimeline neid kätkeid teadvustama kuid need tulevad esile unistustes ja unelmates. Peale selle sisaldab ideaalmina nende inimeste omadusi, keda laps imetleb. Ajapikku hakkab laps tõelist minakuvandit ja ideaalmina teineteisest lahus hoidma. Tõeline mina on see, kelleks inimene ennast peab, ideaalmina on see, missugune ta tahaks olla. Ideaalmina on inimese eesmärk, tõelise ja ideaalmina vahel tekib pinge, mis toimib parema, ideaalmina poole pürgimise motiivina.

Täiskasvanud inimese ideaalmina muutub ülimina osaks. See sisaldab temale omaseid eetilisi ja esteetilisi isiksuseideale. Mina ja ideaalmina vahel on alati erinevus. Kui erinevus on liiga suur, siis öeldakse, et ideaalmina on liiga range. Kui inimene ei tunneta iialgi kordaminekut ja piitsutab end ülekohtuselt, siis on tegemist neurootilise hälbega. See tekib näiteks sel juhul, kui vanemad seavad lapsele kogu aeg liiga kõrgeid eesmärke, arvustavad teda ning iga kordaminekuga seotud elamuse puhul annavad talle mõista, et ta oleks olnud võimeline ka enamaks.

Kui aga pinge hoopis puudub ning ideaalmina ja tõeline minakuvand langevad ühte, siis on tegemist nartsissistliku iseloomuhälbega. Inimene kujutleb, et tal on kõik need omadused, mida ta ihaldab.

Ühes uuringus oli vägivaldselt käitunud, nartsissistliku iseloomuhälbega inimestelt küsitud, missugune on nende arvates ideaalne inimene. Alati oli vastus olnud järgmine: «Rahulik ja huumorimeelne inimene, kes oma kaaslasi alt ei vea.» Kui mõni aeg hiljem samu küsitluid paluti iseloomustada ennast, vastasid nad: «Olen rahulik ja huumorimeelne, ei vea oma kaaslasi alt.» Nii ei teki mina ja ülimina vahel vastuolu ning ülimina ei saa seada eesmärke, sest inimene peab end täiuslikuks. (18)

Haiglane eneseimetleja pole võimeline oma süüd tunnetama. Ühelt poolt näitab see ülimina arenematust, teiselt poolt seda, et iseennast kõikvõimsaks pidades kujutletakse, et võidakse teha mida tahes. Süütunnetuse võime on sedavõrd keskne tundemärk et näiteks õpetajal on kerge eristada lapsi, kes ehmuvad mõtlematust agressiivsusest ja tunnevad hirmu oma teo tagajärgede pärast, nendest tõelise iseloomuhälbega lastest, kes igasugusesse vestluskatsesse suhtuvad rahuliku ükskõiksusega ja kellega õpetaja ei leia vähimatki kontakti. Süütunne näitab, millal on põhjust lapse agressiivsuse pärast muretseda, millal aga on tegemist kontrolli juhusliku nõrgenemisega. Süütunde puudumine vihjab et hälve on suur.

IV. Tasakaaluka psüühilise arengu põhieeldusi

1. Arengu hierarhilisus

Eespool esitatud psüühilise arengu teooria on nn. hierarhiline teooria. See tähendab, et igal vanuseastmel on oma arenguseik, mis just siis on eriti tundlikus kujunemisjärgus. Kui see ei arene õigel ajal soodsalt, siis on tekkinud puuet hiljem väga raske parandada, sest uus arengujärk esitab taas oma nõuded ning eelmise järgu vigade eest tuleb lõivu maksta.

Niiviisi piirdub vara tekkinud arenguhälve harva ühe probleemiga ja sellest võib alguse saada terve sari hälbeid. Kui lapsel ei kujune õigel ajal põhiturvalisust, siis takistavad ebakindlus ja pidev kaitse otsimine eneseusalduse ja püsiva minakuvandi kujunemist ning see omakorda häirib ülimalta teket. Isiksus kujuneb aste-astmelt, seepärast vähendab eelmise arengujärgu hälve otsustavalt järgmise õnnestumise võimalusi, mõnikord teeb selle koguni võimatuks.

Igas arengujärgus on peale oma arenguseiga ka oma hälbeoht. See tähendab, et laps ei ole kogu aeg ühtviisi hälbealdis ega ka mitte igas suhtes tundlikum kui täiskasvanu. Näiteks füüsilist valu talub laps tihtipeale paremini kui täiskasvanu, samuti on ta võimeline täiskasvanust paremini kohanema pikaajalise haigusega. Eri vanusejärgudes on hälbekaldumus eri laadi. Lapse psüühika talub näiteks emast lahkumist täiesti erinevalt, olenevalt sellest, kas lahkumine leiab aset aasta varem või hiljem. See, mis ühes vanuseastmes on möödaminev lahusolekukurbus, võib teises paisata lapse psüühilise arengu mõneks ajaks rööpast välja.

Niisiis on lapse psüühiline areng terviknähtus, kus ühtki järku ega ühtki joont ei saa jälgida omaette, vaid alati üheaegselt millegi tagajärjena ja millegi eeldusena. Mida varajasem arengujärk, seda rohkem psüühilisi nähtusi saab sellest alguse. Nii võib väita, et mida raskem psüühiline hälve, seda varasemas arengujärgus on see kujunenud.

Kui hälbe juured ulatuvad koguni sümbiootilisse järku, nagu psühhopaatia puhul väidetakse olevat, siis on selle hälbe tagajärjeks automaatselt ka muude arenguseikade, nagu minakuvandi tekkimise, empaatia, teistesse inimestesse kiindumise, süütunde jms. kujunemise raskenemine.

Lapse psüühilise arengu seikade kirjeldusest selgub ka, et psüühilise hälbe korral ei ole erinevus «normaalsega» võrreldes kvalitatiivne, vaid tegemist on erisuguse astmega. Iga hälve on omaduse normaalse vormi moonutus — omadus on kas ülearu tugev, ülearu nõrk või liiga hilisesse arengujärku ulatuv.

Inimese käitumist ei saa jälgida kõigest eraldi. On olukordi kus erandlik käitumine võib olla normaalne.

Seepärast on nartsissistlikku iseloomukahjustust vahel raske tunnistada hälbeks, sest erinevus tervest inimesest ei ole kindlapiiriline. Haiglaselt ennastimetleva patsiendi käitumises ei ole midagi niisugust, mis psüühiliselt tasakaaluka inimese puhul oleks täiesti võõras ja kummaline.

Kokkuvõttes võib öelda, et pole olemas nartsissistlikke ja mittennartsissistlikke inimesi, vaid on olemas inimesed, kelle terve egoism ei takista neid väljendama kiindumist teise inimesse, teda hindama ja austama, ja on olemas inimesed, kes liiga suure enesekesksuse pärast on selleks astmeti järjest vähem võimelised.

2. Varajase psüühilise arengu tagamine

2.1. Esimeste inimsuhete tähtsus

Sümbiootilise järgu sisuks on luua lapsele põhiturvalisus ja kindlustunne, et tema eest kantakse hoolt. Lapse suhtumine enesse sõltub sellest, missugusena ta sel ajal ema tunnetab. Kui laps peab ema heaks ja turvaliseks, siis on hea eneseväärikustunde alus olemas. Kui varajane ema—lapsesuhe sisaldab esmajoones negatiivseid kogemusi, kahjustab see eneseväärikustunde kujunemist.

Sümbiootilise järgu ajal ning teise eluaasta alguses vajab laps vähemalt üht püsivat hoidjat. Selle sümbiootilise suhte teine asjaosaline võib olla kes tahes last piisavalt sageli hoidev inimene. Lapse seisukohalt pole oluline, kas see on tema bioloogiline ema või mitte. On siiski loomulik, et esimesena kiindub laps emasse, kes sobib niisuguseks suhteks kõige paremini. Rasedus on talle selleks andnud ainulaadsed eeldused. Psüühilist kogemust, et laps on olnud osa temast endast, on väga raske mingite muude kogemustega asendada.

Ema erilist asendit rõhutab seegi, et sümbiootilises järgus on lapse parim hoidja see, kes talle kõige suurema rahulduse annab. Imemine on lapsele muudki kui toidu saamine, see on esimene kontakt teise inimesega, mis annab talle peale puudutuse ka igatsetud hellust ja turvalisust. Usaldustunnet lisab ka see, et sama isik annab algul lapsele igasugust rahuldust, hoolitsedes nii füsioloogiliste kui ka emotsionaalsete vajaduste eest. Ometi ei põhjusta ka lapse toitmine lutipudelist mingeid hälbeid. Kummaski suunas ei ole põhjust liialdada.

Ema olemine ei ole pelgalt ühiskondlik roll, see on ka bioloogiliselt loomulik. Seda tõsiasja ei lükka ümber ka fakt, et bioloogiline ema ei ole mitte alati oma lapse parim hoidja. Ema osa imiku peamise hoidjana on nii bioloogiliselt põhjendatud kui ka psühholoogiliselt otstarbekohane. Väide, et ema ja lapse vastastikusel mõjul ei ole otsustavat tähtsust lapse hilisemale arengule, tugineb rohkem igapäevaarvamustele kui uuringutele. Arvamuste avaldamise asemel tuleks arutleda, kuidas saaks nüüdisühiskonnas tagada niisugused lapse arenguks vältimatult vajalikud ema lapse suhted, et mõlemad oleksid rahul.

Rõhutagem siiski veel kord, et lapsel võivad kujuneda lähedased suhted ka inimesega, kes ei ole tema bioloogiline ema. Lapsele on ema see, kes tema eest hoolt kannab ja temast hoolib. Eespool öeldu tähendab, et kuna bioloogiline lähteolukord loob ema ja lapse heade suhete kujunemiseks eeldused, siis peaks ühiskond tegema nende suhete kujunemise võimalikuks.

Ühe sümbiootilises järgus hädavajaliku inimsuhte tähtsuse rõhutamine ei tähenda, et laps oleks siis võimeline suhtlema ainult ühe inimesega. Juba selles eas on laps võimeline kiinduma ka teistesse inimestesse. Ta vajab nii isa kui ka ema ning ta peaks isassegi kiinduma juba sümbiootilises järgus.

Isa ja ema on siiski kohe algusest peale lapsele kaks eri inimest ning ta sõlmib nendega omaette suhted. Nad ei sula lapse silmis üheks hoidjaks. Juba varakult seostab ta nendega erisuguseid ootusi. Kogemused näitavad, et isegi siis, kui isa ja ema hoiavad algusest peale last ühepalju, on tal kalduvus tugevamini kiinduda oma esimesse hoidjasse. Isalt ja emalt võib ta oodata erinevaid teeneid. Isa kõlbab küll päevaseks hoidjaks, kuid teatavas vanuses tohib üksnes ema teda magama viia.

Seepärast ei ole isal ja emal võimalik sümbiootilise ja eraldumisjärgu ajal last niiviisi kordamööda hoida, et ema, kellesse laps on esmajoonel kiindunud, oleks liiga kaua ära. Seevastu teisel eluaastal ja hiljem teeb lapse psüühiline areng vaheldumisi hoidmise võimalikuks.

Täpsustagem veel, et laps sõlmib sümbiootilised suhted selle inimesega, kes tema eest on põhiliselt hoolt kandnud. Kui isa on algusest peale olnud lapse tegelik hoidja, siis sõlmib laps sümbiootilised suhted temaga. Vastasel korral tekivad lapsel isaga uued, omaette suhted, milles isa on asümbiootiline tundeobjekt, sest laps ei ela sümbiootilist järku temaga koos läbi samavõrd tihedasti. Suhted isaga on lapse arenguks algusest peale hädavajalikud, ent need on teistsugused kui suhted emaga. Viimasel ajal on rõhutatud, et kui laps kiindub isasse varakult, kergendab see lapse iseseisvumist ja emast eraldumist. Ka hilisemas eneseväärikustunde arengu järgus tuleb see lapsele kasuks, et ta pole üleliia sõltuv ühest inimesest.

Et sümbiootiline järk läbitaks edukalt ja kujuneks põhiturvalisus, peab laps esmatähtsad kiindumissuhted säilitama esimese eraldumisjärguni, see tähendab 2. eluaasta alguseni või vähemalt 10. elukuuni, sest 8.—9. elukuul elab ta lahkuminekuahistuse aega.

2.2. Kiindumuse objekti kättesaadavus

Esimesel eluaastal tekib põhiturvalisus sel moel, et hoidja on kogu aeg käepärast ja laps on kindel, et tema eest kantakse hoolt.

Ka hiljem on täiskasvanu kättesaadavus kordaläinud vastastikuse mõjutamise suhte põhieeldusi. Pärastpoole ei tähenda see enam pidevat lapse juures olemist, vaid käepärastolekutunnet: laps teab, et tema esmased kiindumussuhted on püsivad ja nende peale võib loota.

Teiselt poolt eeldab võimalus lapse ootustele vastata ka seda et täiskasvanu oleks käepärast piisaval määral. Laps vajab kaitset ja nõuandeid just sel hetkel, ta ei saa oma ootusi keskendada õhtutundidele. Lapse sotsiaalse suhtlemise suunamine, näiteks agressiivsuse ohjeldamine, nõuab sekkumist kohe just sellesamas olukorras. Rahuliku käitumise vajalikkusest rääkimist ei saa lükata edasi, kuni aega juhtub olema.

Vanemad petavad end sageli sõnadega, et nad jõuavad lapsega koos olla vaid pool tundi päevas, kuid see-eest — nagu tavatsetakse öelda — kulutatakse see lapse vajaduste ja soovi kohaselt. Loomulikult on pool tundi parem kui üldse mitte, kuid lapse soovide hulka kuulub varajases lapsepõlves ka püsivusetunne. Eraldumis- ja isikupärastumisjärgus ei saa kvantiteeti korvata kvaliteediga, tarvis on neid mõlemat. Laps tahab, et vanem oleks käepärast, ja tavaliselt ei olegi vaja korraga pikka aega koos olla.

Pooletunnine koosolemine, kui mõjus see ka ei ole, ei suude veel säilitada turvatunnet. Vastupidi, laps õpib juba varakult inimsuhetes ettevaatlik olema ja tulevast lahkuminekut ette aimama; pettumuse vältimiseks ei kiindu ta siis vanemaisse eriti sügavalt. Talle saab selgeks, et kindlam on mitte kellegi peale eriti loota. Lühiajalisteks kavandatud koosviibimistelt ootavad mõlemad pooled väga palju, seepärast on pettumise oht suur.

Lapse ja vanemate suhted seisnevad loomulikus koosolemises, millele kumbki osapool ei sea tingimusi ega nõua teiselt eneseohverdust.

Varajase lapseea järel, kui on tekkinud piisavalt sügav kiindumus ja usaldus ning lapse keeleoskus on kasvanud, võib kasu tuua ka lühike koos veedetud aeg. Siis on juba võimalik vesteldes lahendada mõnd sellist probleemi, mis tekkis, kui vanemaid olnud kohal.

Suurema lapse puhul on aga veelgi ebaloomulikum kujutleda ühist ajaveetmist nii, et tingimused seab tema, sest vastastiku mõjutamise mõte on õpetada lapsele sotsiaalses suhtlemises hädavajalikku mõlemapoolsete kompromisside kunsti.

2.3. Muutuste astmelisus

Nii nagu lapse areng kulgeb astmeti, nõnda peavad kõik välisedki muutused tulema vähehaaval, et lapsele jääks psüühilise kohanemise võimalus. Emast eraldumine peaks algama vähehaaval. Kui lahkumine tuleb nii äkki, et lapsel pole aega seda käsitada nende vahendite abil, mida tema psüühika sel arenguastmel võimaldab, siis on väidetavasti tagajärjeks nn. eneseväärikustunde krahh. Selle all mõeldakse pikaajalisi enesehinnangu- ja eneseväärikusprobleeme, mida inimene peab lahendama elu lõpuni. (1)

Ka lapsele piirangute seadmine peab toimuma astmeti. Piirangu puhul peab lapsel alati olema võimalus teha psüühilisi kompromisse, nii et ta õpiks kohanema eneseväärikustunnet ohustamata. Ei maksa oletada, et laps on millekski valmis üksnes seepärast, et tema vanus seda valmisolekut eeldaks. Ükski sotsiaalse suhtlemise vorm ei tule iseenesest, lihtsalt koos bioloogilise arenemisega.

Vanemate emotsionaalne juuresolek tähendab seda, et lapsele seatakse mõistlikult piiranguid, talle seletatakse, mis on hea ja mis halb, talle antakse võimalusi kompromisse teha ja tehakse kättesaadavaks see aines, mille varal kujuneb ta tõelisusetaju. (2)

2.4. Vaistliku kasvu võimalikkus

Vanemad ei reguleeri ega määra lapse kasvamist, vaid loovad talle kasvamiseks võimalusi. Lapse vajadusi rahuldades võetakse arvesse tema vanust, abitusse imikusse ja iseseisvuvasse lapsesse suhtutakse erinevalt. Iseseisvust harjutava lapse puhul pole täiskasvanu enam eriti aktiivne ja jääb tagaplaanile, kuid hoolitseb selle eest, et laps saaks võimalikult palju kordaminekuelamusi.

Tänapäevast kasvatajat iseloomustab muretsemine selle pärast, kuidas lapsele anda võimalikult palju stiimuleid; seda võiks koguni nimetada stiimulihüsteeriaks. Niisama iseloomulik on see, et kasvataja meelest on stiimuleid kõikjal mujal kui kodus ning hea kasvataja kohus on kanda hoolt selle eest, et laps pääseks võimalikult vara nende mõjupiirkonda.

Ühel kevadel selgus kirjalikul psühholoogiaküpsuseksamil, et eranditult kõigile abiturientidele oli meelde jäänud see lastekasvatuse nõuanne: lapsed tuleb võimalikult vara kodunt välja saata, et nad juhul ei jääks ilma stiimulitest.

Arvatakse, et lapsega koos veedetud aeg peab mööduma kavakindlalt, sisaldama aktiivset tegutsemist ja ühiseid harrastusi. Kogu aeg tulevat lapses arendada mingeid oskusi. Järjest suuremaks kasvab nende laste hulk, kelle kindlaksmääratud nädalalakava on nagu täiskasvanute töönaal.

Iga kasvataja soovib oma lapsele luua võimalikult soodsad olud. Hõlpsasti süütunde all kannatavaid vanemaid võiks lohutada väide, et last ergutab kõik, mis on tema ümber, kõik arenguks vajalikud stiimulid on kodus, lähedastes inimsuhetes ning lapse normaalses argipäevas olemas. Muidugi on väga tore, kui lapsele peale selle meeldib tegelda kehakultuuriga, meisterdada ja joonistada ning vanemad saavad talle niisuguseid võimalusi pakkuda, kuid kavakindlate harrastuste tähtsust isiksuse üldises arengus ei tohi ülehinnata.

Lapsele väljastpoolt pakutaval on omad piirid. Lapse kõiki oskusi saab arendada; oskus muutub kindlamaks ja mõnda aega tundub koguni, et laps saab sellest kasu. Ometi on lapse areng sedavõrd terviklik nähtus, et väljastpoolt tulevad stiimulid ei saa avaldada ikka ja ikka paremat mõju, kui hädavajalikud stiimulid on juba olemas. Lapse elu äärmuslik kavandamine teenib pigem kasvataja nartsissismi kui lapse huve. Kahjulik mõju võib avalduda selles, et lapse vaistliku arenemise võimalused kitsenevad.

Stiimulite olemasolu on lapse arengu eeldus, kuid on selge, et tänapäeva ühiskonnas on võimatu jääda stiimuliteta. Märksa raskem on pakkuda spontaanse loovuse tekkimiseks nõutavat rahu, luua lapsele tingimused kiirustamata tutvuda iseenda ja oma võimalustega. Loovuse teke eeldab lapse iseotsustamisõiguse austamist, see ei tarvitse ärgata, kui rühm lapsi mingis ringis värvib juhendaja näpunäidete järgi ühesugust paberirulli. Sellise toiminguga eesmärk on lapsele ajaviite pakkumine.

Lapse isiksus kujuneb vanemate ja laste loomulikus koosolemisel: vanemad on kättesaadavad, kui lapsel on vaja midagi küsida, ja suunavad tema käitumist, kui selle järele on vajadust. See ei tähenda, et vanemad peaksid last kogu aeg kantseldama, vaid et ta haarataks kaasa täiskasvanute argiellu.

Laps võib omaks võtta nõude, et ta peab kogu aeg liikuma ja tegutsema ning et ta vajab väljastpoolt tulevaid stiimuleid. Vanemad on teda maast-madalast nõnda suunanud, kartes, et laps jääb ilma millestki niisugusest, mida nendel oleks võimalik pakkuda.

Kui leiab kinnitust oletus, et kujutluste puudumine ja agressiivne käitumine on omavahel seoses, võib rasket agressiivsusehälvet pidada loovuse puudumise väljenduseks.

V. Lapse psüühika hilisemaid arengujärke

1. Varajane lapsepõlv kui isiksuse alus

Lapse esimeste eluaastate tähtsuse rõhutamine ei tähenda seda, et isiksus on seejärel kujunenud. Need annavad vaid lähtekoha, kujundavad isiksuse tuuma, kuid kuue esimese eluaasta arengu hälvetes peituvad paljude psüühiliste hälvete juured. Isiksuse kujunemine kestab varajase täiskasvanueani, mingil määral kogu elu. Inimene ja keskkond mõjutavad teineteist kogu aeg. Inimest mõjutab kõik, mida ta on kogenud. Hilisemad kogemused ei muuda isiksust küll enam samal määral, kuid mõjutavad inimese arusaamu ja suhtumist ning otsuste langetamise viisi ja toovad esile neid omadusi ja energiavaru, mille olemasolust inimene võib-olla ei olnudki teadlik.

Esimeste eluaastate tähtsuse rõhutamine ei tähenda ka seda, et siis tehtud kasvatusvead vältimatult põhjustaksid hiljem psüühilisi hälbeid. Last saab kasvatada kogu lapsepõlveaja ning ka murdeas pole veel lootus kadunud, ent mida parema lähtekoha annavad lapsele varasemad eluaastad, seda vähem probleeme hiljem tekib. Uuringud on siiski osutanud, et agressiivse käitumisega laps peaks ravile pääsema enne kümnendat eluaastat, sest hiljem ei anna ravi nii häid tulemusi. (1)

2. Sotsiaalsete käitumismallide püsivaks muutumine

Lapse järgmist arengujärku — 7.—12. eluaastat — on esmajoones uuritud kognitiivsete, s.t. erisuguste vaimsete võimete arengu ja tunnetusprotsesside kulgemise seisukohalt. See vanusejärk on samavõrd tähtis lapse sotsiaalse arengu seisukohalt.

7-12-aastased kujundavad arusaama iseendast, maailmast, kiiduväärsest ja laiduväärsest käitumisest, heast ja halvast. Sellel arengutasandil vajavad nad vanemate abi ja juhatust.

Lapse sotsiaalse käitumise suunamine, kiiduväärsete käitumismallide kinnistamine ja laiduväärsete juurimine käib selle põhireegli järgi, et lubatud käitumist tuleks juurde ja lubamatut jääks vähemaks. See, kuidas vanemad suhtuvad lapse pettumus-, viha- ja jonnipursetesse, annab tema käitumisele vormi. Võib öelda, et lapse sotsiaalse käitumise eeldused kujunevad varajaste inimsuhete mõjul, kuid käitumisviisid vormuvad tal järgmise vanuseastme inimsuhetes. Igasugune sotsiaalse käitumise õppimisel tekkinud agressiivne vahejuhtum ei ole sugugi veel iseloomuhälbe ilming, pigemini näitab see, kui kergesti otsitakse pettumuse korral abi agressiivsusest. Seepärast on tähtis, missuguse tagasiside saab laps oma agressiivsest käitumisest.

Konstruktiivsete vahendite ja alternatiivide leidmine vajavad energiat nagu enesevalitseminegi ning nõuavad lapselt väga palju. Need ei teki iseenesest ning laps vajab kasvataja tuge ja suunamist.

Selleealiste, 7—12-aastaste puhul on raskeimad hoidmismured siiski seljataga ning murdeaprobleemid alles ees. Nad tunduvad olevat nn. kerged lapsed ja võivad seepärast jääda kasvama ilma vanemate küllaldase hoolduseta.

Kuigi selles eas veedavad lapsed rohkesti aega väljaspool kodu ja peale vanemate on teisigi kasvatajaid ning mõjutajaid, ei vabane vanemad vastutusest. Teiste kasvatajate ülesanne on toetada kodu tööd. Kui laps selles järgus näiteks iseseisvumise varjus eemaldub vanematest liiga palju, on raske võita murdealise suunamiseks vajalikku usaldust ja lähedasi suhteid jälle jalule seada.

Paljudes uurimustes on tõdetud, et vanemad suunavad tütarde ja poegade sotsiaalset arengut erinevalt. Tütred saavad enam valmidusi ning neid suunatakse ja õpetatakse rohkem kui poegi. Nende liikumistungi piiratakse ja suunatakse sotsiaalselt omaks võetud vormi, neid ka ei karistata nii kergesti.

Pojad seevastu jäetakse saatus hoolde. Neid ei õpetata ega suunata, küll aga nõutakse, et nad oleksid julged ja saaksid hakkama. Vahendid tuleb neil endil valida. Nad tohivad olla palju liikuvamad ja rahutumad, kuid mingi piiri ületamise järel neid karistatakse.(2) Kui tütar tuleb ütleva, et teda on hoovis kiusatud, lähevad vanemad talle kergemini appi olukorda selgitama. Pojalt seevastu nõutakse, et ta «õpiks toime tulema», ja saadetakse ta õue tagasi. Nende uuringute valguses ei ärata hämmastust, et klassi ebasotsiaalsed ja nn. rasked õpilased on eeskätt poisid.

3. Keeleline valmidus

Lapse sotsiaalne kasvatus hõlmab kõikide nende käitumismallidel kujundamist, mille varal ta väljendab oma suhtumist teise inimesse. Üks tähtsaid valdkondi on keeleline suhtlemine.

Keeleline valmidus on sotsiaalses suhtlemises väga oluline. Eespool on öeldud, et agressiivsuse ületamist õpetades on kasvataja tähtis ülesanne asendada kehaline agressiivsus tunduste sõnalise väljendamisega, suunata kaaslasti kimbutavat last rääkima, mis on teda ärritanud, ja otsima halva meeleolu põhjust.

Laps teeb enda ja oma meeleolu kohta tähelepanekuid ning analüüsib oma meeleolu keelemõistete abil. Eespool on räägitud, kuidas vanemad saavad last aidata tundmusi liigitada, tehes talle selgeks mõisted «vihane», «rõõmus», «pettunud», «agar».

Enda kontrollimiseks ja agressiivsuse talitsemiseks on vaja jälgida oma tundmusi. Last võib suunata jonnist ja viha tärkamist teadvustama ning õpetada talle, et just siis on õige hetk peatuda ja sobivad vahendid valida. Vanemate võimalused last suunata on väiksemad, kui keelt saab puudulikult abiks võtta.

Keeleline valmidus aitab suurel määral lahendada vanemate ja laste vahelisi vastuolusid. Laps peab oskama öelda muudki kui «see tundub hea» või «see tundub paha». Lapsele tuleb seletada, mis vahe on, kui ta räägib oma halvast meeleolust, jonnist ja pettumusest või kui ta oma vanematega räägib vihaselt, midagi seletamata. Tal tuleb aidata mõista, et teist inimest ei tohi ka sõnadega solvata. Keelelist agressiivsust saab suunata konstruktiivsete ja kindlamini eesmärgile viivate vahendite kasutamise poole.

Lapse alatine vasturääkimine või ebaviisakas keelepruuk kodus ei näita vanemate ja laste omavahelist avameelsust ega demokraatlikku kasvukeskkonda, vaid lapse halba käitumist. Sellest võib jagu saada ilma lapse seesmist iseotsustamisvajadust puudutamata. Piiranguid seadva ja autoritaarse kasvatusohtudest on räägitud nii palju, et mõnikord on vanemaid tabanud otsekui pai lapse pelgus: arvatakse, et sõnakuulelik laps on mahasurutud laps. Sõnakuulelikkus pole ilmtingimata välise surve tagajärg, vaid tuleneb lapse omandatud mallidest, tema soovist korraldusi järgides liituda oma sotsiaalse keskkonnaga ja sellest, et vanemate rahulolu on tema meelest piisav tasu.

Keeleline valmidus on lapsele vältimatu eeldus sotsiaalse keskkonna konfliktsituatsioonides toimetulemiseks. Sõnaosavus aitab ta välja paljudest keerukatest olukordadest ning pealegi pakub see talle suuremat rahuldust kui füüsilisest agressiivsusest abi otsimine. Vanemad võivad harjutada lapse keelelist valmidust ja õpetada, mida tohib erisugustes olukordades ütelda ja mida ei maksa kaaslastele kunagi öelda.

4. Moraalimõistete kujunemine

4.1. Moraalimõisted kui isiksuse jooned

Sotsiaalset suhtlemist ja teise inimese suhtumist juhivad omaksvõetud moraalinormid, inimese arusaamad heast ja halvast. Agressiivset käitumist reguleerivad inimese kõlblusideaalid, mitte seadused ega hirm karistuse ees. Ühest soome uurimusest on selgunud, et suurem osa vägivalla-

teo pärast süüdimõistetulist oli kuriteo hetkel teadlik, et järgneb karistus, aga see ei takistanud korda saatmast. (3) Psüühiliselt tasakaalukas, kindlad kõlblusnormid omaksvõtnud inimene ei tapa teist ka siis, kui vahelejäämise ohtu ei olegi.

Lapse moraalikäsitused kujunevad sedamööda, kuidas ta hakkab mõistma põhjuse ja tagajärje seoseid ning mõisteliselt (abstraktselt) mõtlema. Moraal ei ole omadus, mida ühel lapsel on palju ja teisel vähe, vaid arusaamine õigest ja väärast võib eri aladel olla suuresti erinev. Lapse moraaliväärtused ei ole püsivad, vaid sõltuvad olukorrast. Nii et kui lapse moraalse arengu taset hinnata tema tegude põhjal, siis tuleb tunda tema motiive ja teada, kuhu ta pürgib. Püsivad moraalimõisted kujunevad aastate jooksul. Alles pärast kümnendat eluaastat on laps võimeline täiskasvanute kombel pidama tegu kui niisugust vääraks, olenemata sellest mis põhjusel see tehti.

4.2. Kuidas saab lapse moraali kujunemist mõjutada

Moraali kujunemise seisukohalt on tähtsad esmajoones 2.—6. eluaasta. Siis on moraali kujunemine seoses südametunnistuse ja süütunde kujunemisega. Laps võtab moraalinorme omaks eelkõige samastudes temale tähtsate inimestega.

Samastumine ja eeskujuks võtmine on hiljemgi olulised moraalinormide omandamise viisid. Teiselt poolt kujunevad lapse arusaamad heast ja halvast nende kogemuste varal, mida ta on saanud, püüdes lahendada erisuguseid sotsiaalsel suhtlemisel kerkinud probleeme. Selles suhtes on 7.—12. eluaasta niisama tähtis kui murdeiga.

Lapse moraali kujunemist ja normide omaksvõtmist saab mõjutada ka vestlusega. Moraalinormid ei ole pelgalt tundmustel põhinevad hea—halb hinnangud, vaid ka teadlikud otsustused ja otstarbekusest lähtuvad lahendused. Lapsega moraalist rääkides saab tema otsustusvõimet harjutada. Lapsega vestlemine on tähtis sellegi poolest, et ta ei võta moraliõpetust omaks, kui ta selle tähendusest aru ei saa. Kui normid jäävad pelgalt väliseks sunduseks, ilma et laps oleks neid omaks võtnud, siis ei saa need tema käitumist kuigi palju suunata.

See, kuidas last kasvatatakse, mõjutab tema moraalimõistete kujunemist. Moraali kujunemine kaldub soovitud hoopis vastupidises suunas, kui kasvatamise pearõhk on karistusel ning lapse head käitumist peetakse enesestmõistetavaks ega pöörata sellele kuigi palju tähelepanu, aga halva käitumise pärast seatakse lisapiiranguid, pannakse koduaresti, jäetakse ilma mõnest eesõigusest, võib-olla karistatakse ka kehaliselt. See aeglustab ja kahjustab moraali kujunemist ning lapse enda tasakaalukat otsustamist. Pelgalt piirangute varal ei õpi laps mõistma, miks üks või teine asi on valesti. Kui lapses liiatigi tärkab vanemate vastu viha mille ta peab maha suruma, siis ei tunne ta enam vajadust neile meeldida ning kasvatusel kaob selles suhtes põhi alt.

Niisuguse kasvatuse tagajärjeks on see, et moraalinorme järgitakse üksnes väliselt. Peaesmärk on karistuse vältimine. Kui kasvataja ei arenda lapse iseseisvat hindamisvõimet, siis võib kasvada inimene, kes talitab õigesti üksnes välise sunduse, karistuse ja vahelejäämise hirmu pärast.

Lapse moraali kujunemist ei soodusta ka niisugune kasvatusstiil, mille puhul vanemad tõrjuvad halvasti käitunud last emotsionaalselt, jätavad ta ilma oma headusest. See ei mõjuta negatiivselt lapse enda moraalinormide kujunemist nagu eelmine kasvatusstiil, kuid emotsionaalse tõrjutuse tagajärjel lapses tärkav ahistustunne ei aita kaasa lapse seesmise kontrolli kujunemisele.

Lapse oma moraalihinnangute kujunemiseks on võimalused kõige paremad siis, kui teda hea käitumise eest kiidetakse ning alati seletatakse põhjused, kui oodatakse, et ta oma käitumist milleski muudaks; alati kontrollitakse, kas ta on seletusest aru saanud. Käitumise tagajärgede mõistmine suunab lapse seesmise kontrolli kujunemist.

5. Minakuvandi tekkimine

5.1. Usk endasse

Minakuvandi kujunemine jätkub esimeste kooliaastate ajal. Lapse tuleviku seisukohalt on nüüd tähtis see, missugune arusaam kujuneb tal oma võimetest ja oskustest, sellest, mida ta oskab ja mida ei oska. Lapse õpiedukust võib suurel määral mõjutada näiteks varakult tekkinud kujutlus (harilikult panevad sellele aluse kasvataja jutud), et tal ei ole matemaatikas taipu.

Lapse arusaamad oma oskustest kujunevad isiklike kogemuste põhjal. Nende kogemuste tekkimisel saavad vanemad väga palju abiks olla.

Asjatundjate seas on mõningaid lahkavusi selle kohta, kui palju tuleb last probleemide lahendamisel abistada ja kui palju tuleb arvesse võtta seda, et laps elab oma elu ning et pettumused ja ebaõnnestumised õpetavad teda.

Loomulikult ei saa lapse eest elada ja pettumuste eest ei saa teda keegi hoida — neid tuleb tal üle elada vanemate toest hoolimata; aga ühtelugu korduvad pettumused võivad peale lapse eneseväärikustunde kahjustamise luua täiesti väära, liiga negatiivse minakuvandi. Ka siis, kui vanemad püüaksid last vajaduse korral aidata, tuleb tal palju pettumusi kogeda.

Lapse kooliskäimise jälgimine avaldab mõju tema eneseväärikustunde kujunemisele. Tal on võib-olla mõni koolitööga seostuv pisiasi selgusetuks jäänud, mille seletamine teeks talle asja korrpealt selgeks, aga üksinda selle kallal pusides ja eksides tuleb ta tööga toime võib-olla alles siis, kui usk oma võimetest on juba kõikuma löönud.

Üks esimese klassi õpilane tundis tõelist avastusrõõmu ja sellega seoses suurt kergendust, kui ta vanemad olid taibanud talle selgeks teha, et ka peastarvutamine on arvutamine, numbreid ainult ei panda kirja, vaid neid kujutletakse. Laps oli asjast nii aru saanud, et tegemist on arvamisvõistlusega, mille puhul hinnatakse mingit niisugust oskust, mis temal, muidu heal arvutajal, puudub, ning tema suhtumine matemaatikasse oli täie hooga muutumas rohkem kui pelglikuks.

Ühes soome uurimuses tõdeti, et nii õpiedukus kui ka õpetajate hinnangud õpilaste kohta olenevad esmajoones sellest, missugune kujutlus noorel oma arukusest on. Need, kes end arukaks pidasid, õppisid hästi, said paremaid hindeid ja läksid teistest sagedamini pikaajalist koolitust nõudvasse ametisse. (4)

Uuritavate kujutlus oma arukusest oli arvatavasti realistlik ja kogemuste põhjal kujunenud, ent siiski mitte täpselt sama kui tegelik arukus. Tähtis oli, et usk oma arukusse, oma võimalustesse toime tulla aitas kordaminekule kaasa. Vähene eneseusaldus omakorda halvendab inimese tegutsemise eeldusi ja põhjustab ebaõnnestumisi, mis omakorda kahjustab eneseväärikustunnet.

5.2. Kordaminekuelamused

Kordaminekuelamused on lapse tasakaaluka psüühilise arengu jaoks hädavajalikud ja kasvataja peaks nende saamise eest hool kandma. Seda on juba palju kordi tõdetud. Juhul, kui väljaspool kodu, eelkõige koolis saadud kogemused on esmajoones pettumused, peab kasvataja olema väga hoolas, et lapsele anda positiivseid kogemusi. Teades, et pettumused ja agressiivsus käivad käsikäes, võib kujutleda, kui palju koolipahandusi tuleb ühtsoodu kogetud ebaõnnestumiste pärast. Mõnel õpilasel on koolis kogu aeg halb olla. Nende sooritustase või -motivatsioon ei ole kunagi jõudnud kooli seatud nõuete tasemele, nii et eneseväärikustunne oleks saanud küllalt tuge. On selgitamata, kui palju võiks pahategusid vähendada, andes rohkem võimalusi kordaminekuelamusteks, kas või kooli puudutavate harrastustega seoses.

Tasakaaluka psüühilise arengu seisukohalt on loomulikult tähtis, et lapse minakuvand kujuneks võimalikult tõepäraseks. Ta peaks ka tunnustama oma võimaluste piire. See ei ole kordamine-

kuelamuste nõudega vastuolus, sest tõepärane minakuvand tekib siis, kui vanemad tunnustavad last kui isiksust, üritamata teda vägisi oma soovide kohaselt muuta. Kuigi vanemad kannustavad last, ei peaks nad teda koormama liiga suurte lootustega sel kombel, et «küll see sul korda läheb, kui sa ainult püüad», nad ei tohi äratada lapses süütunnet ega õhutada teda alatasa liiga suurte eesmärkide poole püüdma. Lapsel ei teki realistlikku minakuvandit, kui tema enda kogemused ja kasvataja väited tema oskuste kohta on järjest vastuolus; siis on hääbumisohus seegi, mida ta tõepoolest oskab.

6. Liitumine kollektiiviga

Koolimine tähendab lapsele liitumist uue, tema elus kodu järel kõige tähtsama kollektiiviga ja olulise inimsuhtevõrguga. Kuhugi kuulumine on inimese põhivajadusi ning see on juba iseeneses tähtis. Sellest järelduvalt on vägivaldset ja ühiskonnavastast käitumist harilikult seletatud keskkonnast ja oma kollektiivist võõrandumisega. Psühhopaatiaga on tavaliselt seoses oma elukeskkonnast kaugenemine, üldiselt omaksvõetud normide hülgamine ja mingi aiakultuuri normide omaksvõtmine, aga kas see on ühiskonnavastase käitumise põhjus või tagajärg, seda on raske öelda.

Kui laps hakkab iseseisvuma, siis muutuvad koduvälised eeskujurühmad järjest olulisemaks. Kasvataja võib positiivseid eeskujurühmi toetada ja luua nende tekkimiseks võimalusi ning aidata kaasa sotsiaalse arengu seisukohalt väga tähtsa kuhugi kuulumise tunde tekkimisele. «Meie kool» ja «meie klass» on lapsele väga tähtsad kollektiivid, mille püsimist nagu meie-vaimugi tuleks püüda alal hoida.

Vajadus kuuluda omaealiste rühma on eriti murdeaalistel väga tugev. Positiivsete rühmade puudumise korral täidavad nende aset erisugused noortekambad, kelle väärtustemaailm ja käitumisideaalid võivad ühiskonna seisukohalt võttes kõrgesti muutuda vastuvõetamatuks. Siingi võib ühiskond vastutustundlikult vahele astuda, et hiljem ei oldaks olukorras, milles kasvatajad on võib-olla võimetud midagi parandama.

7. Maailmapildi kujunemine

7.1. Vanemad kui lapse maailmapildi loojad

Eespool on räägitud, et üks psühholoogilise sünni eeldusi on põhiturvalisuse tekkimine, s.t. et lapsel kujuneb kindlustunne, et tema kantakse hoolt, ning vähehaaval muutub see kindlustunne eneseusalduseks. Teadmine, et tema eest hoolitsetakse, loob ühtaegu tunde, et maailm on turvaline. Turvatunne on hiljemgi tasakaaluka psüühilise arengu ja sellise elutahte eeldus, mida hoiab alal usk tulevikku.

Mõnikord on vanemad küsinud, kui suurele lapsele võib «rääkida tõtt», et maailm on halb. Mõte «halvast» maailmast või praegusest «halvast ajast» ei ole vist realistlikum ega mõistusepärasem kui mõte heast maailmast, vaid on juba iseenesest näide eelmainitud jaotusmehhanismi toimimisest ja sellest, et omaenda seest ebakindlust peetakse kogu maailma halvaks olukorraks.

Maailm näib koosnevat headest ja halvatest asjadest ja vaevalt saab osutada, et on toimunud põhjalik muutus ebakindla ja halva tuleviku poole. Samal ajal kui uusi probleeme on juurde tulnud, on mitmes asjas liigutud parema poole. Suurim muutus on võib-olla see, et kõik probleemid on jõudnud elutappa, inimeste eraellu, ning neid tuleb õppida uut moodi hindama ja nende üle aru pidama. See, missugune maailmapilt inimesel viimaks nende teadmiste varal kujuneb, on ta oma subjektiivse hinnangu tulemus.

Inimene elab kogu aeg kahes maailmas: mikrotasandil, oma kõige lähedasemates inimsuhetes, ja makrotasandil, suurema ühiskonna osana. Kuigi need tasandid on teineteisest loomulikult sõl-

tuvad ja ühes asetleidnud muutus peegeldub ka teise muutusena, ei ole nende õnnelikkus alati vastavuses. Ühiskonna heaolu ei taga inimese psüühilist heaolu; teiselt poolt võib mikrotasandil taluda palju, kui lähikeskkond annab vajalikul määral tuge.

Lapsele vahendavad keskkonda tema vanemad. Tema turvalisus kujuneb lähedastes inimsuhetes, selle najal, et tal on inimesi, kes temast hoolivad ja ta eest hoolt kannavad. Nii on turvalisuse andmine vanemate võimuses. Seda tuleb mõista nõnda, et kasvamine üksihooldaja või töötü perekeskkonnas või mõne perekeskkonnaliikme joomatõbi iseenesest veel ei tee lapse arengut kindlusetuks, kui siiski on inimesi, kes temast lugu peavad ja teda hooldavad. Lihtsustatud järelduste tegemise oht on olemas, sest probleemid esinevad koos. Alkoholism ei põhjusta ükskõiksust lapse vastu (ei ole põhjuse ja tagajärje seost), vaid mõlemal on tõenäoliselt sama tekkepõhjus.

Teisest küljest ei saa ka «head kodu» kindlaks teha väljastpoolt, sest on raske leida väljastpoolt mõõdetavaid tunnuseid.

Lapse psüühilise arengu eest hoolitsemine ei tähenda, et teda tuleks otsekui vati sees hoida, nagu mõnikord on arvatud, ja vaevalt see tänapäeva maailmas katsetest hoolimata õnnestukski. Arengu tagamine ei tähenda maailmast väära pildi loomist ega ohtude eitamist.

Psüühilise arengu tagamine tähendab lapse eripära mõistmiste tema sisemaailma sisseelamist. Teiste sõnadega, tuleb arvesse võtta, et laps ei ole väike täiskasvanu, vaid täiesti erisugune ja. et ta kasvab suureks vähehaaval. Tema arenguks tuleb luua soodsad olud, et sirguks tasakaalukas inimene, kes on võimeline ühiskonnas vastutust enda peale võtma.

See tähendab, et maailmapilti kujundavaid teadmisi tuleb jagada lapse arengujärgule vastaval viisil, nii et ta oleks võimeline neid kasutama. Nii nagu lugema ja arvutama õpitakse teataval arengutasemel, peaks lugu olema ka muude teadmistega. Ons väär mõelda, et kui inimest tahetakse panna midagi taipama, siis tuleb talle seda juba lapsest peale sisendada. Kui täiskasvanu saab aru näiteks teda ohustavast looduse saastamisest, siis on ta võimeline selle takistamiseks samme astuma, kuigi ta pole lapsepõlves selle pärast muret tundnud.

Turvalisuse andmine tähendab ennekõike seda, et täiskasvanu ei tohi oma ahistust edasi anda lapsele, kui mõistusepärast ta seda ka ei teeks. Lapse turvalisusesse kuulub tunne, et täiskasvanu peale võib loota, et täiskasvanud püüavad oma maailma kuuluvate asjadega toime tulla.

7.2. Lootusetus ja agressiivsus

Tänapäeval kõigutab lapse usaldust maailma vastu muu hulgas sõjaohu. Uuringud räägivad laste kasvavast sõjahirmust. Üks soome uurimus on osutanud, et murdeealistel oli hirmudest kõige sagedasem sõjahirm, see ilmnes paljudel uuritutel ning selle tagajärjel oli vähenenud õpimotivatsioon ja huvi tulevikuplaane teha. Miks üldse midagi teha, kui kõik niikuinii hävib? Hirm võib muutuda ebanormaalselt suureks, nagu ühel kasvatusnõuandlase toodud poisil: ta ei julgenud enam välja minna, sest kartis, et aatomipomm kukub talle peale.

Sõjahirm ei ole lapsel tekkinud oma kogemustele tuginedes, vaid see on tulnud väljastpoolt. Sedasorti hirmude eest peavad vanemad püüdma oma last kaitsta. Turvatunne tekib inimsuhete mõjul, seepärast ei ole ta otseselt võrdeline välismaailma ohtlikkusega. Kuigi täiskasvanu üle on võimust võtnud pessimism, tuleb lapsele siiski anda lootust. Kuigi häving oleks tulemas, hoiab inimese eluinstinkt ikkagi alal usku tulevikku. Eluinstinkti kadumine on hälve, kui ratsionaalselt seda ka ei põhjendataks.

Lapse psüühika ning ühtaegu kogu ühiskonna kaitsmine tähendab seda, et antakse tulevikulootust. Mõnikord on lootusetust nimetatud ühiskonna suurimaks mandumiseks. Tulevikulootuse kaotanud sugupõlv laostab ühiskonna. Kontrolli alt väljunud hirm tuumasõja ees võib ühiskonna hävitada juba enne tuumasõda. Hirm asub väljaspool, kuid elujõud tekib inimese sees ja lõpuks

otsustab see, kuidas hirmusse suhtutakse, kas võideldakse selle vastu või käiakse alla. Elujõud tekib hoolitsuse ja armastusega. Lootusetus toob kaasa hävingu ja ühiskonnast võõrandumise, võimetustunde tekitatud pinge ja võõrandumine omakorda toovad kaasa agressiivsuse.

Kuidas saaksid vanemad oma lapsi kaitsta? Esimene viis on kontrollida neid teadmisi ja uudiseid, mis ei ole mõeldud lapsele. Niisugused on näiteks sõjast rääkivad televisiooni- ja ajaleheuudised. Vanemad peavad lapsega vestlema ja ise talle rääkima, milles on asi. Kui last on juba ahastus vaevama hakanud, siis vist ainus võimalus talle kinnitada, et selleski olukorras saab ta igatsetud turvalisust. Tegemist on ju pigemini kaasaelamisega kui jutumärkides aususega.

7.3. Kuidas lapsele hävinguohust rääkida

Kuidas tuleks lapsele sõjast rääkida? Kas tuleks öelda, et sõdu pole olemas, eitada sõja puhkemise võimalust ning tõmbuda perekonnaringi, et armastades ja üksteise eest õrnalt hoolitsedes varjuda, nagu last asjalike teadmiste eest kaitsvat võimalust on mõnikord esitatud. Loomulikult ei tule nii talitada, vaid nagu juba korduvalt on tõdetud, lapse arengujärku ja vastavaid eeldusi arvesse võttes sel teemal siiski rääkida. Arengujärku aitavad kindlaks määrata lapse küsimused, nendes kajastuv hirm ja saadud teadmiste reageerimine.

Koolieeliku tähtsaim küsimus on vist niisugune: «Kas sõda tuleb?» Sellele peaks vastama, et ei tule. Täiskasvanu võime teise inimese sisemaailma mõista peaks aitama tal aru saada, mida laps selle küsimusega silmas peab. Tõenäoliselt mõtleb ta nõnda: «Kas ma võin rahulik olla, kas ma julgen magama minna?», sest tavaliselt esitatakse küsimus enne magamaminekut. Õigest vastusest — võib-olla, oht on suur, aga keegi ei taha sõda, sest see oleks inimkonna kõige suurem õnnetus ja paljud inimesed tegutsevad selle heaks, et sõda ei tuleks — ei saaks koolieelik aru.

Koolieeliku ajataju on puudulik, tema küsimus käib praeguse hetke kohta. Kui keegi tõesti teab, et sõda puhkeb järgmisel ööl, siis öelgu see, muul juhul on sama aus öelda «ei», sest suhtelus ei mahu lapse mõttemaailma. Lapse maailm on ei—jaa maailm. Kui hävinguohu on olemas, siis on see tema jaoks tema enda häving ja see tuleb kohe. Küllap piisab koolieelikule teadmisest, et kusagil küll on sõdu, aga meil õnneks ei ole, seepärast saame aidata neid lapsi, kes on pidanud sõja pärast kannatama.

Täiskasvanu abstraktsele mõtlemisele vastavale tasemele jõuab laps alles pärast kümnendat eluaastat.

Kui laps siis pärib sõja kohta, on oluline seletada, et sõda ei tule iseenesest, vaid inimesed päästavad selle valla. Sõda ei ole müstiline nuhtlus, nagu see täiskasvanutelegi mõnikord tundub. See on inimeste võimetus asju ajada, sõda võib nimetada täiskasvanute riiuks.

Sõja puhkemist võib piltlikustada, rääkida huvide kokkupõrgetest. Kui su kõht on tühi, siis ei vaata sa lõpmatuseni rahuliku meelega pealt, kuidas teised söövad; kui sulle midagi ei anta, siis tekib tüli. Lapsele võib seletada, et on õnn olla sündinud Soomes. ja et vaesed riigid ei ole oma vaesuses ise süüdi. Laps saab aru, et kui hästi elavad riigid ei taha kokkuleppe teel millestki loobuda, siis on olemas oht, et nad on sunnitud seda tegema sunniviisil.

Sellise teadmiste jagamisega püütakse väljastpoolt tulev häving, näiteks sõda, teha realistlikuks, kontrollitavaks hirmuallikaks, mille vastu saab midagi ette võtta. Ebamäärane hirm halvab inimese, aga kui hirmu põhjus on konkreetne, siis on võimalik tegutseda. Täiskasvanu ise võib pessimistlik olla, aga lapses peaks ta kujundama tunnet, et ka võimaliku hävingu puhul saab midagi teha. Niisuguses olukorras, kus inimene ohtu nähes tajub, et ta pole võimeline midagi tegema, sünnib agressiivsus.

Igatahes peab laps säilitama tunde, et maailma kaitsmine on esmajoones täiskasvanute asi. Ka algklassiõpilaste puhul peab meeles pidama eakohast abstraktse mõtlemise taset. Laps vajab usku, et on võimalik midagi teha, aga tal ei tohi tekkida tunnet, et maailma rahu sõltub temast.

7.4. Rahukasvatus ja sotsiaalseks inimeseks kasvamine

Kui last kasvatatakse teist inimest austama, temast lugu pidama, teise inimese isikupäraseid jooni tunnustama, siis on see peale siinses raamatus räägitud sotsiaalse kasvatus ühtlasi rahukasvatus. Austus teise inimese vastu saab tekkida üksnes terve eneseväärikuse põhjal, viimane omakorda nõuab kindlaid psüühilise arengu eeldusi. Terve eneseväärikus ei lase ideoloogiat kriitikata omaks võtta, teeb võimatuks psüühilised projektsioonid (nn. patuoinateooriad), nagu «juudid on süüdi majanduslikus allakäigus», «neegrite mõistus ei küüni neid asju ajama», «islam toob kaasa terve maailma hävingu».

Terve eneseväärikustunde korral ei kogeta kõike võõrast ohuna, vaid kokkupuuted võõrapärasega võimaldavad kasvatada rahvusvahelisust.

Sotsiaalne kasvatus, teistsuguste seisukohtade ja eluviiside austamine, võime teha kompromisse ja pidada ka teiste nõudeid õigustatuks ning probleemide lahendamine muude kui agressiivsete käitumismallide varal on seda laadi rahukasvatus, mida saab silmas pidada ka perekonnas.

Vaevalt keegi kujutleb, et sel viisil saaks maailmarahu hoida, kuid selle eeldused peavad siiski olema isiksusse sisestatud.

VI. Murdeiga

I. Millest tulenevad murdeea raskused

1.1. Murdeea raskused kui sünnipärane paratamatus

Eespool on öeldud, et murdeiga on tähtis kui iseseisvumise, minakuvandi loomise ja eneseväärikuse arenemise aeg, aga ka kui moraalireeglite ja eetiliste väärtushinnangute kujunemise aeg.

Need arengunähtused omandavad üha selgemaid jooni ja kasvataja saab neid suunata, kohandades põhimõtteid, mis on toodud seoses lapse varasemate vanuseastmele arengunähtustega. Tuleb üksnes arvesse võtta, et murdeeaalise vajadus ise otsustada muutub järjest tugevamaks.

Tavapäraselt on murdeiga vaadeldud kui tugeva kehalise ja psüühilise arengu ajajärku, millal vanemate ja laste või laste ja keskkonna suhetes ilmnevad vastuolud on vältimatud. Murdeea kasvuraskusi on peetud sel ajal toimuva kiire kehalise arengu tagajärjeks. Bioloogilised muutused olevat nii suured, et need põhjustavat möödapääsmatult ka psüühilise käärimise.

Ka paljud psühholoogiateooriad on valmis murdeea seostuma vältimatuid raskusi. Bioloogilisi muudatusi pikemalt rõhutamata lähtuvad nad sellest, et murdeiga on juba iseenesest nii suurte psüühiliste muutuste nagu oma identiteedi kujunemise ja iseseisvumise aeg, et areng ei saa kogu aeg ühtlaselt kulgeda. Just vastuolud vanematega on lapse iseseisvumise vältimatu tagajärg.

Raskuste paratamatus on näiteks nende uurijate ja terapeutide kirjutiste lähtekoht, kelle tööd põhinevad psühhiaater Laingi mõtteil. Nende arvates on probleemid, millega iga murdeeaaline kokku puutub, otse üli-rasked. Oma niigi agressiivsete tungide kontrollimine valmistab murdeeaalisele nende arvates erilisi raskusi, nii et agressiivse käitumise ilmingud on selles eas pigemini reegel kus erand. (1) Tavaliselt viitavad nad Anna Freudile, kes on väitnud: «Murdeiga toob kaasa omad psüühilised tundemärgid, mis raskematel juhtudel näivad asotsiaalsetena, psühhootilistena või haigusliku ja normaalse piiril olevama.» (2)

Mõlemast, nii bioloogilisest kui ka psühholoogilisest murdeea raskuste seletusest järeldub, et vanemad ei saa oma murdeeaalist last kuigi palju suunata ega aidata. Bioloogilised muutused

leiavad aset omasoodu. Ka suurte psüühiliste muutuste ja seesmise käärimise rõhutamine ei jäta vanematele mainimisväärselt võimalusi, sest käärimise üks põhjusi on just soov vabaneda vanemate mõju alt ja iseseisvuda.

Eisen on kirjutanud: «Murdealised vajavad enda ümber salapära ja hakkavad oma prohvetite vastu mässama. Tavapäraselt on harjutud mõtlema, et eelmine sugupõlv juhib lapse kriisist üle, toetab ja annab nõu. Siiski teevad sugupõlvedevaheline lõhe, ühtaegu nii vastastikune armastus kui ka vanemate kadedus nooruse peale selle raskeks. Lapse ja tema vanemate kaugenemine on sel juhul iga lapse saatus. Ükskõik kuidas vanemad ka ei püüaks silda ehitada, muutub lõhe järjest suuremaks.» (3)

Vanemad saavad lapsele anda õigupoolest ainult rahu, sest ta vajab rohkesti aega, et oma muutuva sisemaailma suhtes selgusele jõuda. Protsess, mis murdealisel tuleb läbi teha, on Eiseni arvates nii kindlalt isikupärane ja toimub täiesti lapses endas, et vanemad saavad lapse mässu ja raevu üksnes kõrvalt jälgida. Laps peab uusi ideaaale ja ebajumalaid paratamatult otsima väljastpoolt. Neile ebajumalaile, näiteks filmitähtedele, rokkmuusikutele jms., antakse murdealise arengu seisukohalt silmapaistvalt suur tähtsus.

Eisen märgib küll kõige selle peale, et «murdeiga on kordumatu arengujärk. Ehkki siis leiab aset võitlus ühiskonna normide ja seaduste vastu, tuleb seda arengujärku pidada konstruktiivseks»; lugejal on ometi raske tõrjuda tärkavat pessimismi.

1.2. Murdeea raskused kui sotsiaalse võõrandumise tunnus

Uurimistulemuste mõjul on siiski saanud rohkesti toetust tavapärasest, raskusi esiletõstvast käsitusest erinev seisukoht, et murdeiga on inimese kogu elu kestva arengu üks järke ning et pole mingit põhjust oletada, nagu peaksid raskused sel ajal olema endastmõistetavad. Inimese kogu elu on bioloogiline muutumine ning ega murdeas toimuvad muutused erinegi inimese muust arengust nii põhjalikult, et peaksid automaatselt peegelduma psüühikas.

Nii on ka murdeea olulisimate psüühiliste nähtuste, nagu iseseisvumise ja oma identitsuse leidmise areng alanud märksa varem. Laps on hakanud vähehaaval iseseisvuma ja emast eralduma juba pärast esimesi eluaastaid. Niisamuti on minakuvandi tekkimine, moraaliireeglite ja eetiliste väärtuste kujunemine kestnud pikka aega. Seepärast ei ole murdeiga äkiline suur muutus, vaid juba mõnda aega kestnud arengu kiirenemine, ühtede muutuste lõpp ja teiste algus. Raskusi, millega murdealine peab ühtesoodu kokku puutuma, on peetud lääneliku eluviisi tagajärjeks. Selle mõtteviisi kaitsjad tahavad rõhutada, et ükski psüühika arengunähtus ei ole üksnes individisisene ega toimu pelgalt oma seaduste kohaselt — niisugune on suurel määral Eiseni murdeekäsitus —, vaid kogu arengu aluseks on vastastikune sotsiaalne mõju.

Niisiis peetakse murdeea raskusi võõrandumiseks, võimetuseks leida lapsepõlve seljataha jäädes sujuvalt oma kohta täiskasvanute kollektiivis ja vanemate võimetuseks seda siirdeprotsessi juhtida, sest nemad, kasvatajad, on selle arengujärgu suunamise unarusse jätnud.

Olulisim erinevus eespool toodud käsitustega võrreldes seisneb ilmselt selles, et kahe esimese järgi ei saa vanemad midagi teha, ehkki sooviksid, nagu Eisen on väitnud. Tähtsaim on, et nad jätaksid lapse rahule ja laseksid tal selle arenguprotsessi iseseisvalt läbi teha.

Vastastikuse sotsiaalse mõju tähtsust rõhutavad uurijad seevastu arvavad, et vanematel on võimalik ja koguni kohustus ka murdealise lapse sotsiaalset arengut suunata. Lapse rahulejätmine tähendab nende meelest kasvatuskohustuste unarusse jätmist. Vanemad vastutavad kasvatuses seni, kuni lapsel on kõik arengujärgud seljataga. Murdeiga on neist arengujärkudest viimane.

Eiseni psühhoanalüütiline mall rõhutab esimesi lapsepõlveaastaid ainumääravana: kõik hilisemad arengunähtused olenevad täiesti varasemaist, on nende peegeldus. Sellest tuleneb, nagu Eisen ongi väitnud, et murdeea probleemide lahendamiseks tuleb paratamatult otsida abi asjatundjatelt. Perekonnas pole võimalik midagi korda saata, sest vanemad ise siplevad neis prob-

leemides.

Kui rõhutatakse kultuuri mõju, s.t. lääneliku eluviisi osatähtsust murdeea raskustes, siis ei taheta sugugi eitada, et need probleemid on suhteliselt üldised, vaid tõrjuda mõtet, nagu sünniks nad sisemistel arengupõhjustel ja on seepärast vältimatud. Kui peetakse endastmõistetavaks, et murdeea seostub probleeme, siis võivad ilmnevad psüühilised hälbed märkamata jääda. Eriti peab nimetama, et avalik agressiivsus ei ole üheski arengujärgus loomulik nähtus, arvestamata võib-olla lühikest aega 1,5—2-aastase lapse elus, mil ta vihahoos ei tee alati vahet asjade ja inimeste vahel, või trotsialise, s.o. 2,5-aastase lapse temper tantrum hooge.

Peeglisuhe kestab veel murdeeaski, seepärast on tähtis, missugune pilt murdeealisest antakse. Pidev probleemide ja sotsiaalse kohanematus rõhutamine muutub noorukile ühtlasi malliks: seda minult oodatakse, niisuguseid probleeme peab mul olema.

Kui raskusi peetakse endastmõistetavaks, küsivad mõned vanemad, mis nende peres viltu on, et murdealine on meeldiv ja tasakaalukas. Kas oleme teda kuidagi maha surunud ja kas selline enesevalitsemine on talle ohtlik?

Arusaam, et murdeea raskused ei ole paratamatud, vaid lääneliku eluviisi põhjustatud, rajaneb kultuuride võrdleval uurimisel. Nimelt on aafriklaste ja Lääne kultuuride erinevusi selgitades tähele pandud, et igas kultuuris ei ole murdeeaks nimetatavat psüühilist käärimisjärku.

Murdeikka jõudnu seisund Aafrika kultuurides erineb põhiliselt selles, et nooruk ei pea ise otsima oma kohta ühiskonnas nii nagu Lääne maailmas; see koht on täisealiseks saavale juba olemas ja näidatakse talle kätte. Selge olukord annab turvatunnet. Kui nooruk on jõudnud teatavasse arengujärku, siis võetakse ta pärast teatud rituaali täiskasvanute kollektiivi. Lapse roll on selgesti määratletud nii nagu täiskasvanu rollgi. Kõik teavad, missugust kohta nad kollektiivis täidavad ja mida neilt oodatakse.

Lääne ühiskonnaga võrrelduna on tähelepanuväärne see, et kui laps on mingi arengujärgu seljataha jätnud, siis on uus kollektiiv kohe valmis teda vastu võtma. Laps kuulub kogu aeg kuhugi ja nimelt mõnda kindla ülesandega kollektiivi, millel on püsivad suhted nii kogu muu ühiskonnaga kui ka kõikide seal mõju avaldavate isikutega. Igal kollektiivil on omad, kindlad täiskasvanud, kelle ülesanne on kanda hoolt selle eest, et lapsest saaks kollektiivi toimekas liige. Murdeealisel ei ole selliseid ekslemise, mitte kuhugi kuulumise ja teadmatuse ajajärke ega niisugust esmajoonet kaubaliste väärtustega täidetud aega, mida Lääne ühiskonnas mõnikord nii kenasti nimetatakse noorookultuuriks.

2. Iseseisvumise suunamine

2.1. Täiskasvanumallide hädavajalikkus

Laane ühiskonna suureks probleemiks murdeealise arengu seisukohast on peetud täiskasvanumallide puudumist. Kuigi nooruk iseseisvub, lööb vanematest lahku ja vajab oma eeskujurühma, ei tähenda see, et ta on võimeline üksinda kasvama. Suhteid omaealistega on kindlasti vaja, aga need ei asenda suhteid täiskasvanutega. Murdealine mässab täiskasvanute vastu, aga täiskasvanumallid on tema arenguks hädavajalikud.

Viimase aja ühiskonnamuutused on vähendanud eri sugupõlvade suhtlemist ja põhjustanud nende võõrandumist. On üsna harilik asi, et lapsed veedavad kogu aja üksnes oma eakaaslaste seltsis, algul lasteaias, siis koolis, ning lävivad üksnes selle täiskasvanuga, kes parajasti on nende kasvataja.

Mõne aasta eest oli kirjalikul küpsuseksamil vanadust puudutav psühholoogiaküsimus. Abiturientide vastustest nähtus, et vanureid võõristati nagu mingeid kummitusi. Isegi eelajaloolised koletised ja nende järkjärguline kurb hävimine said osaks enam kaasaenamist ja mõistmist.

Kirjutajail polnud vanadusest vähimatki realistlikku kujutlust. Vanadus algas nende meelest juba 40. eluaasta paiku, mõni paigutas koguni vanaduskurtuse alguse sellesse ikka. Vananemisega kaasneb paratamatult üksindus, kaovad kõrvakuulmine ja silmanägemine. Vanurite elu on üksainus hädaorg, ent suurim probleem on siiski see, et nõrgeneva kuulmise pärast ei kuule vanur enam heinaritsika siristamist ja kogeb seepärast oma elu, eriti suvel, väga tühjana. Mõni arvas, et vanurid muutuvad seda puudust märgates agressiivseks. Noorte suhtumist iseloomustab kõige paremini ühe linnatüdruku vastus, kes vanuri viletsa elu kirjelduse lõpetas nõnda: «Seal ta istub üksi ja hüljatuna oma kiiktoolis, kurt ja pime, ent varsti pääseb ta vanadepäevade, omasuguste hulka.»

Ühiskonnasisest võõrandumist näitab see, et mingi teise rühma elu tuntakse esmajoones teabevahendite loodud pildi varal, kuid see pilt rõhutab pahatihti ebakohti. Need vähesed kontaktid, mis noorukitel on oma vanavanematega pidupäevil, ei ole küllaldased, et seda pilti muuta. Agressiivsust on kerge siduda võõra kummalise olemusega, kes niikuinii ei ole enam võimeline oma hädisuse pärast elu nautima.

Täiskasvanumallide puudumine põhjustab ka muid kollektiivisse liitumise raskusi. Kui noortel on liiga vähe kokkupuuteid täiskasvanute maailmaga, siis on neil raske endale elukutset valida. Noorel pole võimalik saada piisavalt kogemusi, mille põhjal otsuseid langetada, ent siiski peetakse teda teatavas eas küpseks otsustama ja oma otsuste eest vastutama.

2.2. Täiskasvanu vastutus

Noored on liiga vara üksinda jäetud. Liiga vara saavutatud iseseisvus on tihtipeale sama kui üksindus. Nende igatsus vanemate järele aga ei paista alati välja.

Teisest küljest on laste ja vanemate vastutuse piirid viimasel ajal hämardunud. Pereterapeutid kohtavad järjest enam perekondi, kus rollid on sassis: lapsed kannavad vastutust ja täidavad vanematele kuuluvaid ülesandeid ning perekond toimib seepärast abitult.

On unustatud, et vanemate ülesanne on oma lapsi kaitsta, lapsed ei pea vanemate pingeid leevendama, vanemad ei peaks lapsi oma probleemidega koormama.

Eespool on räägitud lapse õigusest kasvada turvaliselt ja sellest, et on asju, mille eest täiskasvanud peavad ise hoolt kandma. Lapsele peab jääma mulje, et täiskasvanu on suuteline oma asjadega toime tulema või vähemalt üritab seda teha. Iga laps kogeb kord, et vanemad ei ole kõikvõimsad, see tuleb kõigil läbi elada. Kuigi murdeealine teab ja näeb oma vanemate raskusi, ei ole ta selles vanuses veel võimeline vanemate probleemidele kuigivõrd kaasa elama. Ta ootab endiselt, et vanemad oma probleemid ise lahendaksid. Noorele võib asjadest rääkida, seletada nende põhjusi, kuid teda ei tohi koormata probleemidega, mis täiskasvanu peab korda ajama teise täiskasvanuga. Lastele ei tohi edasi anda alkoholismi, lahutuse vms. põhjustatud süütunnet.

Alles hiljem, varases täiskasvanueas, on lapse ja vanema suhted niisugused, et vanem võib lapselt oodata tuge ja mõistmist.

2.3. Täiskasvanu rolli säilitamine

Praegusaja kutselistele kasvatajatele tekitavad probleeme üksinda jäetud noored, kelle näiline iseseisvus on vanemaid segadusse ajanud. Noorele liiga suure iseseisvuse andmine ei ole Võib-olla alati hoolimatus, vaid ka hirm esilekerkivate vastuolude pärast. Vanemad on ebakindlad ja kardavad laste viha. Sageli saadakse nii vähe aega koos olla, et sellelt väheselt oodatakse ainult idüllit ja kas või näilist harmooniat, isegi, kui see saavutataks teesklusega.

Ometi vajab laps ka iseseisvudes järelevalvet ja piiranguid, seda, et täiskasvanud ütleksid, mida tohib ja mida ei tohi teha. Piirangud aitavad kaasa lapse mina kujunemisele nii varajases lapse-

põlves kui ka hiljem. Piirangute seadmine ei aeglusta iseseisvumist, vaid pigemini soodustab seda, annab isiksusele tuge. Kui mingeid piiranguid ei seata, siis puudub eeskujuskeem, mille najal iseseisvumine võiks teostuda.

Mõnikord äratavad piirangud lapses paratamatult viha. Siis on tähtis, et vanemad oskaksid endast lugu pidada ja lapsega rääkida, hoolimata vastuolude ohust.

Mõnikord on liiga vara iseseisvunud laste vanemad mõelnud üksnes head, kuid nad ei ole osanud täita oma ülesandeid vanemlikult, vaid on võtnud endale sõbra rolli. Toe ja turvalisuse asemel pakuvad nad pelgalt mõistmist. Selline mõistmine ei ole siiski ehtne, see pole tõeline huvi lapse vastu, vaid hirm vastuolude ja lapse viha pärast.

Mõistmine võib olla üks hoolimatuse ilminguid, aga selle taga võib olla ka vanemate lootusetu üritus olla ikka veel noor. Eespool on räägitud lapse samastumisest oma vanematega. Ka vastupidine samastumine on võimalik. Vanem soovib oma nooruspõlve uuesti läbi elada laste kaudu. Mingil määral toimub see alati, eriti sama sugupoolt oleva lapsega. Ema elab oma noorusaega uuesti koolipidude, isa mitmesuguste harrastuste kaudu.

Lapse abil noorusaega naasmine võib võtta ka ebaloomulikke vorme. Sel juhul kaotab laps täiskasvanu kaitse ja tema iseseisvumine muutub raskemaks. Noorust tuleb uuesti läbi elada mälestustes, see ei tohi avalduda ilmse tungimisena noore maailma, lohutatud noorusliku riietumisena, samasuguste harrastustena, samamoelise keelepruugina, noorte uusimate moehulluste tingimusteta mõistmisena ega sellena, et ebasotsiaalne käitumine tunnistatakse noorte maailma kuuluvaks.

Lapsepõlvepärase ema—lapse-suhte katkestamine ning uue suhte sõlmimine on lapsele hädavajalik. Ta ei saa ema, olgu too ükskõik kui moodne, võtta sõbrana kaasa oma noore inimese maailma, ta vajab ema emarollis: kasvatajana, suunajana, toetajana.

Kui vanemad samasugusust liialt rõhutavad, siis võivad nad noores tekitada ägeda vastureaktsiooni: too püüab rõhutada oma erinevust emast või isast järjest tugevamini, sest vahetegemine on iseseisvumise puhul paratamatu, ka siis, kui noorte maailma tungitakse mõistmise nimel.

Seda laadi ebasiirus võib muutuda ka õpetaja probleemiks. Õpetaja, kes soovib «poodiumilt alla astuda» ja olla ainult kaaslane, ei ole mõistnud oma rolli lapse elus. Ka see on omamoodi tungimine lapse maailma, mis võib last ajutiselt ka võluda, kuid oma ebasiiruses ei anna talle kaitset ega samastumisvõimalust. Sõpru on tal kooliõu täis, aga täiskasvanud inimese järele tunneb ta karjuvat vajadust.

Niisugust rollist loobumist on mõnikord tahetud tõlgendada julgusena ja eelarvamusevaba suhtlemisena, kuid tegelikult on selle taga õpetaja ebakindlus. See kajastab tema eelarvamust, et õpetaja õpetajana on kauge ja juurdepääsmatu ning et klassi ees seisev autoriteet ei saa olla ühtlasi südamlilik ja turvaline.

Nii nagu karistust on hakatud sageli pidama ainult negatiivseks, nii on ka autoriteeti hakatud käsitlema millenagi, millest vabanemine tähendab iseseisvust ja mille kummutamine näitab arengut. Unustatakse positiivne külg — see, et autoriteedid annavad kasvuaegsele juhtnööre ja samastumisvõimaluse, mõnel juhul ka psüühilist turvalisust. See ei välista, et mingil määral kuulub autoriteedi kahtluse alla seadmine iseseisvumise juurde. Autoriteetide arvustamise võime on üks osa teiste inimeste arvustamise võimest. Autoriteedist sõltumine ja pimesi sõnakuulmine on tõelise autoriteediaustuse hälve.

Eespool on räägitud nartsissistliku iseloomuhälbega liituvast enda kõikvõimsaks pidamisest, mis teeb kellegi autoriteediks tunnistamise ja temast lugupidamise võimatuks, sest iga autoriteet ohustab haiglase eneseimetleja nõrka eneseväarikustunnet. Paari aasta eest käsitleti televisioonis kooliprobleeme. Saates lähtuti ühe murdealase sõnavõtust, kes halvimaks pidas seda, et «õpetajad on enda meelest kõle targad ja arvavad kogu aeg, et nad on kuidagiviisi paremad kui õpilased ja tahavad olla nendest kõrgemal». Seda probleemi arutati täiesti tõemeeli. Lõpuks jõuti järeldusele, et koolielu muutub palju mõnusamaks ja rahulolematust väheneb, kui sealgi võrd-

õiguslikkus sisse seatakse. Õpetajatel tuleks unustada oma üleolek ja aru saada, et nad on õpilastega üheväärsed.

Loodetavasti ei saa selline võlts ja vääralt käsitatud võrdõiguslikkus kunagi teoks, sest tegemist pole ilmselt mitte eriväärsusega, vaid asjatundlikkuse austamisega. Terve eneseväärikustunde alla kuulub võime tunnustada, et keegi või paljud on mingil alal asjatundjad. Seepärast on lapse arengule tähtis, et tal oleks peale «võrdväärsussuhete» ka muid inimsuhteid. Paljude erisuguste vastastikmõju suhetega toime tulemine on hädavajalik. Peale selle, ei autoriteedid annavad teatud oludes turvalisust, pakuvad nad hiljem ainet kriitikaks ja oma arvamuse kujundamiseks. Iseseisvumiseks on vaja ka seda, et oleks, mida arvustada.

2.4. Vestlusega suunamine

Paljudes eri seostes on rõhutatud vestluse tähtsust lapse suunamisel. See käib ka murdealise kohta. Vestlemine ei pruugi alati sugugi kerge olla, sest oma asjadest avameelselt rääkiv murdealine on haruldane, ja see polegi alati eesmärk, sest murdealisel on vajadus end kaitsta ning ega kõik iseseisvuvä noore asjad enam kuulugi vanemate kontrolli alla. Siiski tuleks vestlussidet alal hoida, sest tavaliselt on see ainus lapse suunamise viis. Tuleb mees pidada, et endassetõmbunud murdealine võtab kõigest hoolimata rohkem kuulda kui pealtnäha paistab, mõnikord küll eelarvamustevabamalt sõpra kui oma vanemaid.

Vestluse tooni suhtes peavad vanemad olema tähelepanelikud, sest murdealine võib kõrgesti kinniseks muutuda. Tema eneseväärikustunde on kõrgesti haavatav, seepärast peab toda kohtlema ettevaatlikult. Tuleb mees pidada, et peeglisuhe mõjutab murdealise minakuvandi kujunemist. Kasvataja peab peenetundeline olema, ta ei tohi käitumismotiive üheselt tõlgendada ega viidata niisugustele käitumise põhjustele, mida noor ei soovi teadvustada või ei ole võimeline teadvustama. Ema solvab jämedalt oma murdealist tütar, kui tõlgendab tema uisutamaminekut nii: «Mis uisutama, lähed sinna poisse jahtima.»

Oma murelikkust võib väljendada, kuid tuleb vältida noore solvamist. Vanemad võivad öelda, et nad on tema tuleviku pärast mures ja soovivad, et kõik läheks hästi, aga nad ei tohi öelda, et noorel pole mingit tulevikku, sest ta on sedavõrd lootusetu.

Kasvataja ei tohi jääda noorega lõputult maid jagama ja riidlema. Kui asjast on piisavalt räägitud ja mõlema seisukohti arutatud, siis peab tal olema julgust oma sõnade juurde jääda. Täiskasvanu peab suutma taluda vihapurskeid, kuid teiselt poolt tuleb noorele selgeks teha, et teise inimese solvamine oma halva enesetunde parandamiseks ei ole just parim lahendus.

3. Iseseisvumise piiramine

Eespool on räägitud murdealise liiga varajasest iseseisvumisest ja vanemate hoolimatusega kaasnevatest ohtudest, sest need on kõnealuse probleemi, s.o. agressiivsuse seisukohalt kõige tähtsamad.

Kasvataja võib loomulikult ka takistada murdealise iseseisvumist, aga tundub siiski, et ülehooldatud, iseseisvusetud ja vanemaist ülemäära sõltuvad lapsed on tänapäeval palju väiksem probleem kui hooletusse ja ilma täiskasvanute kaitseta jäetud lapsed — viimaseid on võrratult rohkem.

Kasvataja võib lapse valikuid avalikult piirata või ta väga tugevasti enda külge siduda, sisendades temasse juba varakult omaenese ootusi, missugune ta peab olema ja kelleks ta peab saama. Ootused võivad olla nii suured, et lapsele ei jää vähimatki võimalust ise valida ja psüühiliselt areneda. Tema ülesandeks on vanemate unistuste ja luhtunud lootuste täitmine, laps ei ole iseseisev olend, vaid otsekui vanemate jätk.

Niisugust sidet hoitakse eelkõige alal lapses äratatud süütunde varal. Näiliselt lastakse lapsel otsustada, kuid valiku teevad siiski vanemad. Näiteks: «Kuidas sa võid unustada kõik selle mis me

oleme sinu heaks teinud», või: «Mine pealegi matkama, aga sa tead ju, kuidas on lood ema ter- visega, kes ta eest siis sel ajal hoolt kannab?»).

Lapses äratatud süütunne ei muutu avalikuks agressiivsuseks, ent see põhjustab mahasurutud vaenulikkust (hostiliteeti), mis hiljem võib avalduda mitmel moel.

Murdealisele psüühilise turvalisuse andmine ei seisne tema eest valikute tegemises ega tema eest elamises, vaid sellise ettevalmistuse andmises, et ta oleks ise võimeline otsustama ja valikuid tegema.

VII. Lapse kasvatamine

1. Mis on kasvatamine

Kui räägitakse lapse kasvatamisest, siis harilikult mõeldakse selle all probleemolukordade lahendamist, vanemate õpetussõnu, käske ja keelde, piiranguid, mida nad seavad, mingi eesmärgi nimel tegutsemist.

Esmatähtis on kasvatuses siiski täiskasvanu ja lapse vastastikune mõju. Kui ema hoiab last, räägib temaga, näitab, et ta on temasse kiindunud ja imetleb teda, siis ta ühtaegu kasvatab last, ilma et ta teadlikult midagi taotleks. Selles vastastikusel mõjus kujunevad põhilised sotsiaalse käitumise oskused. Väliste käskude ja järelevalve all kasvanud inimene on sotsiaalne üksnes mingi kindla piirini. Psüühiline enesemääramine, eetiliste väärtusta omaksvõtt ja teise inimese austamine nõuavad kasvupinnaseks kiindumusel põhinevat vastastikust mõju. Vastastikuse mõju tulemusena on ühed koolilapsed otsekohesed, sõnakuulelikud ja kohanemisvõimelised, teisi seevastu ei saa mingite vahenditega mõjutada.

Vastastikune mõjutus on tervenisti kasvatus. Seda ei saa jaotada osadeks, näiteks ei saa sellest lahutada sotsiaalset kasvatust, et see siis kooli hooleks jätta. Sotsiaalses kasvatuses kool toetab kodu, ent sotsiaalsuse eeldused kujunevad lapse ja vanemate vahelises vastastikusel mõjutuses, olenemata sellest, kas vanemad on kavatsenud selle eest vastutada või mitte.

Kodu tähtsuse rõhutamine ei tähenda kutseliste kasvatajate tähtsuse alahindamist. Mida vähem eeldusi on kodul oma ülesannete täitmiseks, seda suurem on muude kasvatajate tähtsus, kuid nende roll ja vastutus on erinevad. Kui lapse hoidja ei ole pere konnalliige ega sedakaudu tema varajase kiindumuse objekt, on tema kutseoskus eriti vajalik. Kodu tähtsuse rõhutamine ei tähenda ka seda, et last tuleks päeval ilmtingimata kodus hoida, kui mitte oma, siis võõras, kui mitte oma ema, siis vähemalt teise ema hoole all ja et nimme tema tarvis ehitatud lasteaed oleks kasvatusasutus selle sõna halvimas tähenduses.

Seega ei tarvitse halvad sotsiaalsed olud paratamatult isiksuse arengut ohustada ega head olud igal juhul seda parimana tagada. Nartsissistlik hälve võib tekkida ka väljastpoolt headena tunduvate vastastikuste mõjutussuhete puhul.

Pealtnäha heades oludes on ebaõnnestumise tagapõhjaks harilikult vanemate mõnesugune nartsissistlik hälve. Esmajoonel avaldub see selles, et ei tunta end vähimalgi määral süüdi, kui lapse kasvatamisel on midagi ebaõnnestunud. Sellised vanemad kiidavad lapse ebasotsiaalse käitumise vähemalt kaudselt heaks ja hakkavad teda kaitsma: «Poisid on poisid», «Alati on olnud õpetajaid, kes ei tule korrahoidmisega toime». Nende enda ükskõiksus normide suhtes avaldub laste kaudu, lapsed teevad teoks neid alateadlikke soovide, mida vanemad oma sotsiaalse häbitunde pärast täide ei vii.

Ka liialdatud hoolitsus, nagu see väljast paistab, võib põhjustada lapse nartsissistliku hälbe. Tavaliselt on hoolitsuse taga võimukas mamma, kes ei oska oma kõikvõimsuskujutluses elavat last juhtida tõelusesse ega julgustada teda iseseisvuma, nõnda takistades terve eneseväärikustunde kujunemist. Võimukas mamma soovib last enda külge siduda, ta tahab ise olla lapse maailma absoluutne keskpunkt, sest kõik lapse iseseisvumiskatsed ohustavad tema eneseväärikustunnet.

(3)

Laps võib jätta vägagi iseseisva inimese mulje, sest ema nõuab temalt kogu aeg toimetulekut, aga tegelikult on laps omalaadne ema täiendus, kes teeb teoks ema auahneid kavatsusi ja kelle eest ema kõik otsustab.

2. Lapse psüühilise arengu tundmine

Laps satub liiga suure psüühilise koormuse alla, kui ei osata mõista tema eri arengujärke ja arvatakse, et kõik sõltub üksnes erisuguste oludega kohanemisest, harjumisest ja muganemisest. Lapse kohanemisvõime on suur ja teda saab harjutada peaaegu kõigega, aga kui see ei ole kooskõlas käsil oleva arengujärguga, toimub see alati millegi kulul.

Lapse arengu tundmine aitab katkestada ahelreaktsiooni, milles kasvataja kordab oma vanemate tehtud vigu. Kasvatajal on eriti raske mõista last niisuguses olukorras, kus tal endal tekib vastuolusid. Emal, kes ise on inimsuhetes ebakindel ja kes on liiga varases eas kogetud lahusoleku pärast kartnud hülgamist, on raske taluda, et laps isiksuseks kujunemise järgus temast kramplikult kinni hoiab või pärast lahuselu jonnib. See äratas temas ahastust ja kartust, et laps on liiga sõltuv. Kui ema teab, et niisugune käitumine on loomulik ja arengujärgule omane, saab ta lapsele anda kaitset, millest ta ise on võib-olla ilma jäänud.

Teadmised aitavad, kuid pole õnnestunud kiindumussuhte kujunemiseks tingimata vajalikud. Last tähelepanelikult jälgides ja talle kaasa elades saavutatakse õnnelik lõpptulemus. Laps ise osutab, millist arengujärku ta parajasti läbi teeb, millal on tal vaja ema, millal on ta valmis iseseisvuma.

Iga laps on arengu poolest ainukordne olend ning arengu kiirus on ka samal lapsel eri arengujärgudes suuresti erinev. Kõik arenguteoorias esitatud vanusepiirid on keskmised, millest kõrvalekaldumisi tuleb ette kogu aeg. Tähtsaim on, et vanemad laseksid lapsel areneda oma rütmis ega kohkuks, kui ta ei tee kõike samas vanuses kui mõni teine laps, et nad teda toetaksid ja suunaksid, kuid ei püüaks arengut oma soovi kohaselt vägisi muuta. Lapsele eesmärgi seades tuleks meeles pidada, et pettumused ja agressiivsus käivad käsikäes.

Eri arengujärgude erinõuete teadvustamine ja vanemate tähtsuse mõistmine võivad tekitada tunde, et oht varitseb igal pool. Siiski ei tohi unustada, et kasvatus ei seisne teadmistes, trikkides ega õigetes meetodites, vaid lapse ja vanemate vahelises loomulikus vastastikus mõjutuses. Kasvataja annab oma kogemustepagasi lapse käsutusse ja elab tema probleemidele kaasa.

Lapse hälbet saavad alguse sellest, et loomulik koosolemine on häiritud ja vanemad on hoolimatud, mitte sellest, et kasvataja mõnikord ei saa lapsest õigesti aru või et tal mõnes olukorras pole võimalik talitada nii, nagu tema arvates oleks lapsele kõige parem.

Vaevalt on võimalik luua täiuslikke olusid, mis tagaksid lapse parima arengu igas arengujärgus, ja vaevalt on sel üldse mõtet. Normaalsesse ellu kuuluvad ka pettumused ja nurjumised. Ükski arengunähtus ei ole ühe sündmuse tagajärg, vaid alati paljude sündmuste summa. Seepärast ongi palju kergem loetleda arengu riskitegureid kui neid tegureid, mis riskitegurite mõju kõrvaldaksid.

Psüühilise arengu riskitegurid, mis tõenäoliselt põhjustavad lapse asotsiaalse ja agressiivse käitumise, on vanemate hoolimatus ja võimetus teadvustada oma vastutust kasvatusel. (1)

Ja need tegurid, mis kõrvaldavad ka väga ohtlike riskitegurite, näiteks halbade sotsiaalsete olude mõju inimesele, on kiindumus ja hoolitsus, mida vanemad lapsele osutavad. Laps võib välja tulla ka rasketest oludest, näiteks perekonna alkoholismist, kui tal on keegi, kes tema eest vastutamise enda peale võtab. Nõnda ei sea last ohtu ka poolik, ühe vanemaga perekond, kui sellega ei käi kaasas hoolimatus tema vastu. (2)

Võib-olla lohutab lapsevanemaid see McCordi uurimistulemus, et ükski alaealine kurjategija ei olnud kahe oma last armastava vanema kasvatatud.

3. Lapse eesmärgikindel suunamine

Laps veedab tähtsaima kasvuaja vanematega koos elades ja nende käitumist jälgides, ilma et vanemad teadlikult ja järjekindlalt püüaksid mingeid kasvatuspõhimõtteid järgida. See ei tähenda, et lapse teadlik suunamine, talle nõu andmine ja laituse jagamine, keeldude ja piirangute seadmine poleks hädavajalik. Ilma vanemate õpetussõnade ja korraldusteta, ilma neiule väljendatud ootusteta on lapsel raske leida sotsiaalse käitumise vorme ja piire.

Mõnikord on lapse eesmärgikindlat suunamist, talle käskude jagamist ja nõu andmist ning tema keelamist võõristatud. Lapse sünnipärasesse sotsiaalsesse valmidusse ja headusesse uskuvad koolkonnad on seda otse peljanud, nad on alahinnanud omapead jätmise ja hülbelise käitumise vahelist seost ega tunnista, et isiksuse areng vajab välist tuge. See ei tähenda sugugi lapse arengu autoritaarset piiramist. See, et lapsele esitatud liiga suured nõuded, tema isiksust arvestamata jätvad korraldused ja ülemäärased piirangud ohustavad tema psüühilist arengut, ei tähenda, et juhatust ei tohiks üldse jagada.

Unustanud suunamise vajalikkuse, lükkavad vanemad vastutuse liiga kergel käel kutselistele kasvatajatele ja otsivad psüühilisi hülbeid sealt, kus on tegemist ainuüksi piirangute puudumisega.

Võib vist väita, et meie eluviis suurendab vajadust eesmärgikindla kasvatusjärele. Lapse ja vanemate koosveedetud aeg ja selle kaudu mallide õppimine on vähenenud, lapsed ei saa enam nii palju kui varem matkida oma vanemate käitumist ega õppida soovitavaid käitumismalle.

Koosoluaja vähesuse pärast tunnevad vanemad mõnikord oma lapsi üllatavalt halvasti. Nad näevad üksnes mõningaid, kodus esile tulevaid iseloomujooni, ega suuda uskuda, et sama laps võiks olla nii agressiivne, kui õpetaja räägib. Kooli astub üha enam lapsi, kelle sobimatut käitumist ei põhjusta sotsiaalse arengu hälve ega iseloomuhälve, vaid vähene suunamine. Võibolla just seepärast, et ühist aega on nii vähe, ei ole vanemad raatsinud «last kurvastada» või pole tööst väsinuna jaksanud tungida lapse probleemidesse, vaid on talle kõike lubanud. Lapse piiripidamatu käitumine ei ole kahjustanud perekonna igapäevaelu. Nii on eespool kirjeldatud energiasidumisprobleem jäänud lahendamata, vanemad pole seadnud lapsele piiranguid, ei ole teda suunanud otsima oma energiale sotsiaalseid vorme ega niiviisi tugevdanud lapse mina. Laps elab kooli astudes selles arengujärgus, mis oleks pidanud seljataha jääma juba aastate eest. Kui laps peab koolis suure hilinemisega omandama sotsiaalseid oskusi, siis on õpetaja roll väga tähtis. Püüdes iseloomuhälbega lapsi on klassis paljudel juhtudel raske mõjutada, kuid suunamiseta jäänud laste puhul on kooli ühiskonnastav mõju ilmne.

4. Õppepsühholoogia praktiline rakendamine

4.1. Õppepsühholoogia ärakasutamine

Suunates last soovitud sihis ning lahendades argiseid kasvatusprobleeme, võtavad kasvatajad tavaliselt kogemuste põhjal appi õppepsühholoogia seaduspärasusi, mõtlemata sellele, et tegemist on mingi kindla teooria sobitamise. Nad suunavad lapse käitumist tasu, laituse, tänu ja karistusega. Nad seletavad lapsele põhjusi ja tagajärgi, räägivad, mida ei tohi teha ja miks ning ootavad, et laps õpiks oma käitumist sisendatud eetikareeglite varal vähehaaval ise suunama.

Neist õppepsühholoogia seaduspärasustest võib kasvatajale koostada omamoodi soovitude varamu, mis aitab tekkinud probleemolukordi lahendada. Iga kasvatusjuhtum on ainukordne, iga otsust on vaja kaaluda, iga olukord nõuab temale omast lahendust. Kasvatusalastest nõuannetest ei saa iialgi kokku panna niisugust käsiraamatut, mis aitaks iga elujuhtumi puhul. Ometi satuvad nii vanemad kui ka kutselised kasvatajad järjepanu olukorda, et peale tunnetel põhineva vastas-

tikuse mõju on vaja toeks konkreetseid juhtnööre, mida öelda jonnivale lapsele just siin ja praegu. Neist juhtnööridest saab kasvataja abi, kui ta mõistab, et ükskõik mida vanemad või õpetaja lapsele ka ei pakuks, lõpuks otsustab siiski laps, mida ta omaks võtab ja mida mitte.

Eriti vajab juhtnööre ja asjatundlikku tuge kutseline kasvataja. Vanemate lastekasvatus põhineb mõlemapoolsel kiindumusel ja kodu emotsionaalsetel inimsuhetel. Kuigi laps kiindub hoidjasse ja õpilane imetleb oma õpetajat, ei ole kutselisel kasvatajal ometi toeks seda positiivsete tundesidemete võrku, mis on vanematel. Koolis pole neid sidemeid võimalik luua ja see polegi eesmärk, nii et see, mis kodus kasvatuses põhineb kiindumusel, korvatakse väljaspool kodu asjatundlikkuse ja kutseoskusega.

Kutseline kasvataja võib sattuda ka olukorda, et rohkem kui piisavalt kindlate positiivsete tundmuste puudumine takistab vastastikust mõju kasvandiku äratatud negatiivne tundetaust, mille tõttu kasvatajal on raske temasse suhtuda positiivselt ja mõistvalt. Sel juhul muutub kutseoskuste ja asjatundlikkuse tähtsus veelgi suuremaks. Kasvataja peab otsuseid langetades püüdma teadlikult vältida oma tundmuste mõju. Sellekohaste põhimõtete tundmine aitab niisugustel juhtudel probleeme lahendada ja ennekõike vähendab kasvataja ebakindlust.

Teisest küljest, kuigi on kardetud, et õppepsühholoogia rakendamine on liiga mehaaniline, talitavad kasvatajad argiprobleeme lahendades ometigi igal juhul õppepsühholoogia seaduspärasuste kohaselt. Seepärast on põhjust aru pidada, missugustele seikadele tuleks tähelepanu pöörata, et soovitud eesmärki oleks tõepoolest võimalik saavutada ja tõenäolisi vigu vältida.

4.2. Õppimise terviklikkus

Õppepsühholoogia meetodite kasutamist piirab see, et need seostuvad alati mingi käitumismalliga, selle tugevdamise või nõrgendamise. Nendega seoses ei saa rääkida isiksuse arengust samal moel, nagu räägitakse tundmustel põhinevate vastastikuse mõjutuse suhete puhul. Seepärast ongi ühenduses õppepsühholoogia meetodite rakendamisega õigem rääkida oskus- või kombekasvatusest kui isiksuse arendamisest. Kombekasvatuse all mõeldakse siis muudki kui head käitumist, silmas on peetud kogu seda viisi, kuidas laps inimsuhetes käitub.

Õppepsühholoogia meetodite puhul tuleb meeles pidada, et harjutada saab igasuguseid oskusi, ka sotsiaalseid. Harjutamise varal tuleb oskusi juurde, aga sel pole suuremat tähtsust, kui see ühtlasi ei õpeta asju mõistma ega muuda sedakaudu psüühikat.

Agressiivset käitumist saab vähendada, kui last selle eest karistada, aga tuleb võtta arvesse, et agressiivsus on harva lihtsalt halb komme, tavaliselt osutab see häirele ja mingile psüühilisele vajadusele. Seepärast ei lahenda agressiivsuse näiline vähendamine probleemi, vaid üksnes lükkab selle lahendamist edasi.

Teisest küljest, kuigi rõhutatakse, et lapse psüühiline areng on terviknähtus, ei tohi ühe käitumismalli muutumisi siiski alahinnata. Soovimatu käitumise vähenemise või lakkamisega kaasneb rohkesti positiivseid kõrvalmõjusid. Laps ei saa korraga säilitada kahte võistlevat käitumist, ta ei saa olla ühtaegu agressiivne ja sõbralik, seepärast peab üks käitumisviis taganema, kui teine võidab rohkem ruumi. Olukord kodus või koolis muutub rahulikumaks, teised inimesed saavad lapse käitumisele reageerida positiivselt. Et kõik on omavahel seoses, võib ühe käitumismalli muutumine tuua kaasa vägagi suuri muutusi.

4.3. Probleemi teadvustamine

Kui esilekerkinud probleemidele hakatakse lahendust otsima, siis tuleb esmalt kindlaks teha, milles on asi. Lapse käitumishäired väljenduvad kas normaalse käitumise vähesuses või liiasuses. Need on kõikidele lastele tüüpilise käitumise liialdatud või puudulikud vormid või erisugus-

te, muudes olukordades vastuvõetavate käitumisvormide väärühendused.

Elus pole siiski alati kerge otsustada, kas tegemist on esmajoones mingi oskuse puudumise või mingi käitumise liiaga, sest need on omavahel seoses. Millegi liiasus on ühtlasi millegi puudus. Liigne agressiivsus näitab enesevalitsemise või alternatiivsete sotsiaalse käitumise mallide puudumist.

Nii ei olegi iseenesest selge, kas just tugevamini avalduv hälve on see, mida tuleb esmajoones hakata kõrvaldama. Agressiivsuse vähendamiseks on alternatiivse käitumismalli andmine mõjusam kui lapse karistamine.

Käitumishälvete kindlakstegemine võib mõnikord olla raske ka seepärast, et vastuvõetava käitumise kriteeriumid on kokkuleppelised ja seetõttu alati mingil määral suhtelised. Pere, naabrid ja lapse sotsiaalne kollektiiv määravad sotsiaalse vastuvõetavuse piirid. Seesama agressiivsus, mis ühes keskkonnas on kõrvalekalle, on teises toimetuleku eeldus.

Probleemi raskusaste selgub põhiliselt selle järgi, mis on käitumise mõte, mida laps tahab oma käitumisega teada anda. See, mis on käitumise tõeline mõte, jääb tavaliselt erialainimeste otsustada. Kasvatajal on siiski kasulik meeles pidada, et probleem ei piirdu ainult lapse käitumisega, vaid see on olemas ka tema mõtteis ja tundmusis.

4.4. Probleemi lahendamine

Järgmisena arutleme probleemi lahendamise üle: kas seda saab lahendada kodus või klassis, nii et vanemad või õpetajad suhtuvad lapse raskustesse tavalisest suurema hoolega, kulutavad tema pärast aega ja näevad vaeva, või nõuab olukord asjatundjate abi või psühhiaatrilist ravi.

Probleemide ilmumine võib vanemates tekitada nii suure süütunde, et nad ei soovi tunnistada, et lapsega on midagi korrast ära. Nende enda teovõime on halvatud ning nad otsivad asjatundjalt abi, et see probleemi täiesti kaotaks. Asjatundja abi kõrgendab ka väikeste probleemide lahendamist ja tema poole pöördumist pole mõtet liiga kaugele lükata, aga ei tohi unustada, et terapeut ainult ravib last, kasvatamine jääb ikkagi vanemate hooleks.

Mõnikord võib kuulda, kuidas agressiivsest lapsest rääkides öeldakse, et «ta on kasvatusnõuandlas käinud», otsekui käimine iseenesest lahendaks probleeme nagu nõiavitsaga. laheneda väljastpoolt. Kasvatusnõuandlas ravitakse last ning õpetatakse ja juhendatakse vanemaid, et elu läheks õigetesse rööbastesse, aga tegelikke probleemolukordi tuleb läbi elada ja klaarida kodu argipäevas. Neid ei saa arst perekonna asemel lahendada.

Ummikseisust väljapääsemine nõuab aega ja tööd. Vanemad on mõnikord pettunud, kui kuulevad asjatundja suust seda, mida nad tegelikult isegi sisimas teadsid, aga ei tahtnud või ei sõandanud tunnistada. Nad võivad olla pettunud, et peavad ise olukorra lahendama ega saa loota mingile imerohule, mis aitaks kiiremini kui nende endi arvatavasti aeganõudvad pingutused.

Kui arutleda, mil määral õpetaja vastutab hälbinud sotsiaalse arenguga lapse õigele teele suunamise eest, tuleb lähtuda sellest, et kuigi koolil ja lasteaial on väga suur tähtsus lapse kasvatamisel ühiskonnaliikmeks, ei ole need siiski raviasutused. Kutselist kasvatajat ei ole koolitatud arstiks ega iseloomuhälvete parandajaks, vaid lapse normaalse sotsiaalse arengu suunajaks ja ettetulevate arenguraskuste ületamise puhul abistajaks.

Klass või lasteaiarühm koosneb lastest, kes kõik õpivad sotsiaalseid oskusi või tööviise täiskasvanu elu jaoks. Seepärast ei tohi üks laps teisi ülearu palju häirida, eriti kui on kahtlane, kas tema sotsiaalne käitumine seeläbi üldse paraneb või on olukord tallegi väsitav. Sellel, kui palju tähelepanu tohib üks laps endale nõuda, on omad piirid, sest ta tõmbab tähelepanu eemale teistelt, seda samuti vajavatelt lastelt.

Rühma kuuluvate argade laste sotsiaalset arengut võib segada teisi häiriva lapse tekitatav kestev hirmutunne. Kuigi last tuleb juba varakult kasvatada paindlikuks ja sallivaks, õpetada töötama koos millegi poolest erisuguste, näiteks vigaste lastega, ei tohi väikeste laste sotsiaalsest harju-

tusrühmast teha iseloomuhälbega lapse ravirühma.

Teisest küljest tuleb meeles pidada, et päevakodu ja kool on käitumishälbega lapse esimesi ühiskonnaelu harjutamise paiku ning võimaldavad teha seda, millega kodus ei ole toime tulnud. Kui laps juba selles eas jääb oma sotsiaalsest grupist välja, siis on oht, et ta jääb sellest välja kogu eluks ning tema sotsiaalne areng on juba sellel astmel ette määratud. Neid asjaolusid arvestades tuleb klassist väljaarvamist hoolikalt kaaluda. See, et õpetaja väsib ja lapsest tüdineb, ei tohi olla ärasaatmise põhjus.

Kui räägitakse kooli võimalustest parandada sotsiaalse arengu hälbeid, siis tuleb teineteisest lahus hoida kool kui institutsioon ja konkreetne klass. Kui õpetaja püüab klassis järgida ka muid temale seatud eesmärke, on ta võimalused piiratud.

Kool kui institutsioon seevastu saab asjatundjaid kasutades ning vajaduse korral erikohaseid võimalusi luues hoolitseda selle eest, et oleks tagatud mitmesuguste laste sotsiaalne areng. Lapse sotsiaalse arengu eest hoolitsemist ei saa kuulutada kooli eesmärgiks, kui kooliga kohanevad ainuüksi need lapsed, kelle sotsiaalse arengu eest on juba vanemad hoolt kandnud.

4.5. Esmased abinõud

Ükskõik missuguse käitumisprobleemiga ka tegemist on, edeneb lahenduse leidmine ikka astmeti. Enne kui midagi suurejoonelist ette võtta, tuleb kontrollida, kas lapse igapäevases elus on vaja midagi muuta. Näiteks laps, kes otsustab ise, millal ta magama läheb, on alati liiga kaua üleval ning seepärast üleväsinud, rahutu, närviline ja keskendumisvõimetu. Iseloomuhälbeid ei saa muidugi nii lihtsate vahenditega parandada, kuid tekkinud olukord on alati mitme põhjuse summa ja nende kõigiga tuleb tegelda. Avalduv käitumishälve ei ole alati sama suur kui selle põhjus. Äge agressiivsusepurse võib olla reageering mingile erilisele olukorrale, ent mingi vähem häiriv käitumisilming võib osutada raskele psüühilisele probleemile.

Direktiivlahenduste, s.t. otseste õpetuste ja asjalike nõuannete tähtsust ei tule alahinnata, isegi kui need probleemi ei lahenda. Otsest korraldused ja nõuanded, kuidas mõnda asja argielu olukorras teisiti teha, võivad juba isegi kergendust tuua. «Ära enam kunagi nõnda tee, see on keelatud, sest sellest võib teistele suur õnnetus tulla.»

Kui lähtutaksegi sellest, et hälbelise käitumise kaudu saame lapse isiksuse kohta ühtteist teada, tuleb siiski meeles pidada, et laps võib niisuguse käitumise olla õppinud, ta võib halba käitumismalli matkida, kuigi see pole vähemalgi määral vajalik olnud ega ole lapse psüühikale iseloomulik. See on tal jäänud valitsevaks käitumismalliks seepärast, et selle vastu pole midagi ette võetud.

5. Kooli eesmärgid

Et vanemad ja õpetajad näevad last eri olukorras ja neil on erisuguseid tähelepanekuid, on kooli ja kodu koostöö vajalikkus iseenesestmõistetav. Koostööd ja ühist vastutust murendab üldsõnaline, täpselt määratlemata kriitika. Tõsi, lapse eneseväärikustundele väga vajalikud kordaminekuelamused jäävad koolis paljudel saamata ning alati ei ole võimalik lapse isiksust arvesse võtta, ent kooli kohta tehtav kriitika peaks siiski olema realistlik. Kool ei saa lapse eest igas suhtes hoolt kanda, sest paljud lapse elu valdkonnad jäävad kooli mõjupiirkonnast välja. Muidki ebarealistlike eesmärgiseadeid on vaja selgitada, nagu näiteks lapse loovuse arendamise nõuet. Kui laps saab kasutada kogu oma energiat ja end teostada, siis areneb ta isiksus terviklikult, tõenäoliselt ka loovus. Lapse loovuse arendamist ei saa tingimusteta seada kooli eesmärgiks sel lihtsal põhjusel, et veel ei teata, mis loovus on, rääkimata sellest, et teataks, kuidas seda arendada. Iga eesmärgi puhul tuleks näidata selle saavutamise vahendid. Peale ebarealistlike ootuste on põhjust kontrollida ka mitmesuguseid tõestamata jäänud väiteid, nagu näiteks seda, et kool lämmatab loovuse. Enne kui niisugust arvamust avaldada, peaks olema tõenduseks rühm loo-

vaid lapsi, kes ei ole päevagi koolis käinud ja kes siis mõni aasta hiljem oleksid loovamad kui nende eakaaslased, kelle niisama suur loovus on koolis maha surutud. Loovus ei ole pelgalt «iseenda teostamine», vaid ka raske töö ja oskus teadmisi kasutada!

Mõne aasta eest esitati ühel kongressil uurimus, milles väideti, et paljudel avaliku elu tegelastel oli koolis olnud mingil määral kohanemiskursusi ja käitumishälbeid. Seda uurimust peeti tõestuseks, et kool lämmatab loovust.

Teine võimalik seletus, et kõnealuste avaliku elu tegelaste nartsissism avaldus juba koolipõlves, ei tulnud kellelegi meelde. Nartsissism ja vägivaldsus ei ole üks-sama asi, nartsissistlik iseloomuhälve ei ole takistuseks eduka karjääri, nimelt avaliku elu karjääri tegemisel.

Andekas õpilane ei tarvitse kooli vastu huvi tunda, ta võib õppida alla oma võimete ja suunata huvi väljapoole kooli, ent andekuse pärast kõurikuks hakkamine on juba ebatõenäolisem.

VIII. Hea käitumise kujundamine

Suur osa kasvatusalastest nõuannetest puudutab viise, kuidas lapse soovimatut käitumist vähendada, kuidas tema vigu kõrvaldada, ning seda, kas soovimatu käitumise pärast tuleks karistada ja kuidas seda teha. Palju vähem on pööratud tähelepanu sellele, kuidas õpetada uusi soovitud käitumismalle, ehkki just see on kasvatuses esmane eesmärk. Kasvatuse tähtsaim taotlus pole last millestki võõrutada, vaid julgustada teda midagi tegema. Niisugune talitusviis on õppepsühholoogia seisukohalt mõjusam ja annab paremaid tulemusi, kuid on ka lapse isiksuse, tema eneseusalduse ja tunde kasvatuses seisukohalt hoopis edukam. Karistusele järgneb mõlemapoolne halb enesetunne, kiituse ja julgustuse abil eesmärgile jõudmine loob vanemaid ja last ühendava suhte, millest tunnevad rõõmu mõlemad osapooled.

I. Positiivne kinnistamine

1.1. Mis on positiivne kinnistamine

Positiivse kinnistamise all mõeldakse õppepsühholoogias soovitud käitumise ergutamist tasuga: kui laps on toiminud õigesti, kiidavad vanemad või kasvatajad last, ütlevad talle või osutavad näoilme ja liigutustega, et ta käitus õigesti, et just seda loodeti, mõnikord annavad talle selle eest mingi tasu.

See ongi kasvataja kõige tavalisem viis last suunata, vanemad kasutavad seda enam või vähem eesmärgikindlalt. Argielus on positiivne kinnistamine siiski alati mingil määral juhuslik, sõltub olukorrast ja kasvataja meeleolust. Tõeliselt positiivsest kinnistamisest saab rääkida alles siis, kui tasu antakse otsekohe ja järjekindlalt pärast soovitud käitumist.

1.2. Positiivse kinnistamise rakendused

Positiivset kinnistamist on sobivaks peetud esmajoones järgmistel juhtudel. Esiteks võib seda teha siis, kui lapsele tahetakse õpetada täiesti uut käitumismalli, midagi niisugust, mida ta varem ei osanud või milles ta ei ole vilunud. See võib olla mingi konkreetne oskus, nagu ilma teiste abita riietumine või söömine või uus tundeavalduse viis. Laps, kes siiaamaale on jonniga välja valanud kehalise vägivalda kaudu, õpib nüüd oma agressiivsust talitsema ja hakkab rääkima, mis tal viga on.

Teiseks võib positiivselt kinnistada või ergutada niisugust käitumist, mille laps on küll selgeks saanud, aga mida ta õigel ajal ei kasuta. Laps oskab tundi kuulates keskenduda ja aeg-ajalt ta

nõnda teebki, kuid nüüd soovitakse, et ta keskenduks püsivalt, igas koolitunnis.

Kolmandaks võidakse seda teha siis, kui soovimatust käitumisest tahetakse lahti saada nii, et ta sa antakse positiivse, soovitud käitumise puhul, mis võistleb soovimatu käitumisega. Laps ei saa kaaslaste vastu olla ühtaegu agressiivne ja sõbralik. Need on võistlevad käitumismallid ja ühe kinnistamine lämmatab teise. (1)

1.3. Käitumise kinnistid

Kasvatajal tuleb ühtelugu aru pidada selle üle, missuguseid tasu andmise viise ja millal saab ta kasutada. Kinnistid võib jaotada konkreetseteks ja sotsiaalseteks. Millal emba-kumba kasutada, sõltub peale olukorra ka lapse vanusest. Kinnisteid annab lapsele kasvataja. Peale selle õpib laps hiljem ise oma käitumist kinnistama ning tasuks on siis kordaminekutundest saadud meelehea.

Konkreetsed kinnistid

Konkreetsed kinnistiteks on eesõigused, mingist kohustusest vabastamine, kinnominek, lapse lemmiktoit jms.

USA kasvatusraamatuis on tihtipeale soovitatud tasuks anda maiustusi ja raha. Nende kasutamise kinnistina võib siiski kahtluse alla panna. Vaevalt, et hea käitumise eest raha andmine soodustab lapse moraali ja hindamisvõime kujunemist. Ka siis tekib probleeme, kui kasvatusvahendiks on maiustused. Hammaste tervishoid on tõenäoliselt tuttav igale lapsele. Kuivõrd suunamise eesmärgiks on saavutada, et laps hakkaks ise end kontrollima, siis ei tohi teda panna vastuolulisse olukorda, et ta saab hea käitumise eest tasuks midagi sellist, mille ta teab olevat tervisele kahjuliku.

Konkreetsed kinnistid on eriti sobivad väikeste laste puhul ja klassis, kus vastastikune mõju ei tähenda nii tugevaid tundmustel põhinevaid inimsuhteid kui kodus. Konkreetsete kinnistite abil saab selgesti ja otseselt teada anda, milles on küsimus, sest nende mõju ei ole kuigi palju seoses tasu andja isikuga ega lapse ja kasvataja vaheliste tunnetega.

Sotsiaalsed kinnistid

Konkreetsed kinnistite asemel peaks pearõhu panema nn. sotsiaalsetele kinnistitele. Need on lapse kiitmine, talle tunnustuse osutamine, mõnikord ka ajnult naeratamine. Neil on lapse psüühilises arengus oluline tähtsus. Ka konkreetseid kinnistiteid peaks kasutama koos sotsiaalsete kinnistitega — last tänatakse, kiidetakse, talle antakse mõista, et täiskasvanu on tema käitumist ja toiminguid rahuldustundega jälginud. Täiskasvanu tähelepanu ja tänu on lapse eneseväärikustundele nii tähtsad, et neid ei tohiks tasu andes kunagi unustada. Nii saab mingit uut oskust õpetades tugevdada ka eneseväärikust.

Ühtaegu tuleb mees pidada, et kuna täiskasvanu osutatud tähelepanu on nii oluline, siis võib sellest saada ka hälbelise käitumise kinnisti. Kui lapse soovimatule käitumisele püütakse lõpu teha alatiste etteheidete ja torisemisega, siis võib kasvataja halba käitumist koguni süvendada. Võib-olla ei saanud laps algul aru, mida temalt oodati. Sellel, et kasvataja mõistab käitumise hukka, ei ole lapse seisukohalt hiljem enam tähtsust, sest ka etteheidete tegemine on tähelepanuosutus ja võib saada tasu tähenduse.

Igasugusele tasule võib sotsiaalse kinnistina lisada tundeavaldusi: last kallistatakse, patsutatakse, väikelaps võetakse sülle. Niisuguseid kinnistiteid on tavaliselt seostatud kodus, kuid paljudel lasteaiastel on tundeelus puudujäägid ja tundeavaldused võivad tasu mõju uskumatult suurendada.

Väike patsutus ei ole ka õpetajale keelatud, ehkki tagajärgi on raske ennustada. — Ühes Espoo koolis tehti järgmine katse. Murdealise õpilase mõjutamiseks kasutas õpetaja teadlikult ka

puudutust: kui ta õpilast tänas, patsutas ta talle ühtlasi õlale, või pani käe õlale tõsise jutuajamise ajal. Esimene niisuguse kohtlemise osaks saanud poiss vaatas õpetajale kohkunult otsa» hüppas eemale ja karjatas: «Ära ... kisu!» ning hakkas vanduma. Kõigest koomilisusest hoolimata annab reageering ainet mõtiskluseks. Kui laps seostab puudutust esmajoones agressiooniga, teeb see muret.

Sotsiaalsete kinnistite väärtust suurendab see, kui neid kuulevad ka teised. Õpetaja võib lapse kuuldes emale rääkida, kui hästi on laps käitunud. Last, kes on tihtipeale tundi seganud, on oluline hea käitumise eest kiita ka klassi kuuldes.

Selles eas, kui vanematelt ja õpetajatelt saadud avalik tänu hakkab sõprade silmis enam häbi ja raskusi tekitama kui heameelt äratama, peab kasvataja otsima oma rahulolu väljendamiseks mingi muu viisi. Igas vanuserühmas on midagi, mida selle liikmed taotleavad ja hindavad, ning seda tuleb kinnistit valides targalt kasutada.

Õpetajad näivad mõnikord teadlikult vältivat tänu või positiivse tähelepanu jagamist, otsekui peitaks tänus ebavõrdsuse seeme. Peale tähelepanu endale nõudvate korrarikujate tuleb ometi arvesse võtta teisigi lapsi. Laps, kes on hästi käitunud, vajab selle kohta tagasisidet.

Seesmisel kinnistid

Peale eespool kirjeldatud väliste kinnistite räägitakse ka nn. seesmistest kinnistitest. See tähendab, et laps õpib end premeerima kujuneva enesekriitika ja enesest lugupidamise varal.

Laps võib õppida endale ka käegakatsutavat tasu andma, näiteks millegi kordasaatmise järel lubab ta endale harrastusteks rohkem vaba aega. See nõuab juba palju küpsemat isiksust ning loomulikult ei õnnestu see väikestel lastel.

1.4. Positiivse kinnistamise astmeline edenemine

Positiivse kinnistamise kulg on järgmine. Esmalt seletatakse lapsele reegleid, nii et ta oleks võimeline olukorda nende varal mõistma ja analüüsima. Seejärel antakse soovitud käitumise korral alati ja kohe tasu, algul ka siis, kui laps on vähemalt üritanud õigesti käituda, hiljem ainult õige käitumise eest. Viimasel astmel, kui soovitud käitumine on korralikult selgeks õpitud, jäetakse tasu vähehaaval ära.(2)

Reeglite seletamine

Algul seletatakse lapsele, mida temalt oodatakse ja missugust käitumist soovitakse. Tuleb hoolt kanda, et reeglid oleksid piisavalt lihtsad ja et laps neist kindlasti õigesti aru saaks. Harilikult annavad kasvatajad liiga üldjoonelisi õpetusi, kontrollimata, kas lapsel on asi selge. Samuti tuleb lapsele seletada, mis ühel või teisel kombel käitumisele järgneb, mille eest ta tasu saab, mille eest teda karistatakse. Tasu andmise ja karistamise üle võib lapsega nõu pidada ja selles suhtes kokku leppida, kuid seda tuleb teha aegsasti. Kui karistamise aeg on juba käes, siis ei tohi enam kaubelda.

Reeglite selguse nõue tähendab sedagi, et kriitika ja kiitus tuleb teineteisest lahus hoida, neid ei tohi esitada koos. Tavaliselt kiidetakse last nõnda: «Selle sa tegid juba üsna hästi, aga teine asi ei tulnud sul veel nii ilusasti välja, püüa sedagi paremini teha.» Sel kombel aetakse etteheide ja tänu segi.

Niisamuti tuleb teineteisest lahus hoida laps ja tema käitumine. Kui soovitakse mingit käitumisviisi mõjutada, siis tuleb esile tõsta toimingut, mitte last, ja niisamuti mõistetakse hukka lapse käitumine, aga mitte laps. Talle ei maksa öelda: «Oled tubli poiss», vaid ikka nõnda: «Olid tubli, et sa mängusjad põrandalt kokku korjasid.» Samuti pole mõistlik nõuda: «Ole korralik!»,

sest tõenäoliselt ei saa laps igas olukorras aru, mida vanemate meelest see korralik olemine tähendab. Kui midagi soovitakse, siis tuleb soov esitada täpselt, et laps saaks olukorrast kujundada nn kognitiivse struktuuri, nii et ta saaks olukorda analüüsida ja tõlgendada ja oleks siis võimeline õigesti talitama.

Et kogu kasvatus eesmärk on õpetada last ennast kontrollima, asendada väljastpoolt juhitud käitumine tema enda kontrollitava käitumisega, siis tuleb talle reeglid arusaadavaks teha ühetähenduslike põhimõtete varal ning ühtlasi seletada põhjusi, millel need reeglid rajanevad. Nende abil saavad lapsed kujundada käitumisstandardeid oma käitumise hindamiseks.

See omakorda rohkendab lapse teadmisi moraali kohta ja võimaldab moraaliküsimusi iseseisvalt hinnata. Käitumise suunamiseks ei ole siis enam vanemaid vaja, vaid laps käitub oma standardite kohaselt. Tasuks on talle heameel, mida ta kogeb, nähes et ta on võimeline täitma endale seatud nõudeid. Soe tähelepanek tugevdab tema eneseväärikustunnet. Vanemad võivad nüüd konkreetse tasu asemel lapsele öelda, et nad on tema üle uhked ja peavad temast lugu.

Kinnistamise järjekindlus

Uue käitumismalli õpetamise põhireegel on, et soovikohast käitumist tuleb kinnistada otsekohe ja alati. Argielus on raske vahetult ja kogu aeg kinnistada, ometi on see uue õppimise seisukohalt hädavajalik. Niisugust käitumismalli, mida kinnistatakse aeg-ajalt, juhusliku ajavahemiku tagant, õpitakse aeglaselt, aga kui see on kord selgeks saanud, siis püsib see kindlalt.

Seda tuleb eriti arvesse võtta, kui kõne all on soovimatu käitumine. On üsna harilik, et vanemad kinnistavad mõnda halba kommet osaliselt või aeg-ajalt: nad annavad järele lapse jonnile, kui nad on väsinud, või löövad käega, kui laps on piisavalt kaua oma jonniga ajanud. Nii saab too selgesti kinnitust, et jonnimisega võib jõuda eesmärgile, ja kui ta on aeg-ajalt oma tahtmise saanud, siis jätkab ta väga visalt proovimist, kas nüüd on jälle see kord, kui jonnimine viib eesmärgile.

Osaline kinnistamine annab väga püsivaid käitumismalle, mida on hiljem raske maha jätta või juurida. Kui soovimatu käitumismalli lubamine on vanemate või kasvatajate meelest aeg-ajalt põhjendatud, peab laps olema sellest ka aru saanud.

Kui koolis püütakse muuta mingit võimutsema pääsenud käitumismalli, näiteks tahetakse vähendada kehalist vägivalda — peksmist, löömist, kiusamist — siis tuleb sekkuda alati, kui seda ilmneb, muidu on tulemusi raske saavutada. Agressiivne käitumine ei tohi saada osalist kinnistust, nii et otse õpetaja või vanemate silma all on see keelatud, aga hetk hiljem veidi eemal jõuab sel moel tegutsev laps soovitud eesmärgile.

Suunamine peaks ulatuma ka lapse muusse argiellu. See tähendab, et koolis peaks järelevalve olema pidev, ka vahetunnis, ning: et kus tahes ilmset vägivalda tarvitamist nähes peaksid sekkuma ka need täiskasvanud, kes otseselt nende laste kasvatamise eest ei vastuta.

Kuigi tegelikus argielus kinnistatakse käitumist juhuslikult, aeg-ajalt ja hilineumisega, on järjekindlus ja korrapärasus hädavajalikud, kui tegemist on uue oskuse eesmärgikindla õpetamisega. Valmistumine tõeliseks eluks, kannatlikkuseks, järelemõtlikkuseks ja visaduseks muutub alles siis võimalikuks, kui põhioskused on selgeks saanud.

Üritamise eest tasu andmine

Kui soovitakse, et laps õpiks selgeks mingi uue, raske ja võib-olla keeruka käitumise, on õige algul anda tasu ka iga õiges suunas tehtud katse eest. Kui lapsel hakkab juba hästi minema, ei ole enam põhjust tasu anda pelgalt sõnakuulelikkuse või õigesuunalise katsetuse eest, vaid ainult õige soorituse eest. Järjest kindlamini tuleb nõuda, et laps käituks õigesti ja viiks toimingud lõpule.

Õpitud käitumise püsivaks muutmine

Kui uus käitumine on põhireegli, s.o. kestva ja vahetu kinnistamise varal omandatud, tuleb edaspidi kanda hoolt selle eest, et käitumine säiliks ka pärast seda, kui kinnistamine on lõpetatud. Selle saavutamiseks vähendatakse kinnistamist astmeti. Lapsele antakse järjest tühisemat tasu ja enam mitte korrapäraselt, vaid harva, esmajoones meeldetuletuseks, et nii on õige, kuni kinnistamine lõpetatakse hoopis.

1.5. Positiivse kinnistamise probleeme

Lapse käitumise suunamine positiivse kinnistamise varal ei ole sugugi nii hõlbus, nagu eespool toodu põhjal võib tunduda. Ükski kasvatustoiming ei ole ühesuunaline mõjutus. Mõju ei suunda ainult täiskasvanult lapsele, vaid tasu andmine on vastastikune, laps kinnistab ka täiskasvanu käitumist. Kasvataja peab selles vastastikusel mõjutuses kõrvu lapse reageeringutega jälgima ka oma reageeringuid.

Lapse isiksus

Iga laps on isiksus. Seepärast ei tohi kunagi kinnistada mehaaniliselt. Iga olukorra jaoks sobivaid nõuandeid pole võimalik anda, iga olukorda on vaja kaaluda, lapse isiksust peab tundma ja arvesse võtma.

Lapse isiksust tuleb kinnistit valides arvestada. Eri lapsed tunnetavad tasuna erisuguseid asju. Kinnisti valikut mõjutab eriti see, mille eest ja kuidas on laps harjunud tasu saama. Üht last on kiidetud iga kordaläinud toiminguga eest, teisele on kiitmine täiesti uus asi. Seepärast pole võimalik esitada mõjusate kinnistite loendit; kasvataja peab last tundma ja teda jälgima, et näha, mis talle mõju avaldab. Tasu ei tule valida selle järgi, kuidas arvatakse seda toimivat, vaid selle järgi, kuidas laps seda tegelikult kogeb. Ühele lapsele on teleri vaatamise piiramine karistus, teisel pole sellest sooja ega külma, ta läheb oma tupp ja loeb seal põnevat raamatut.

Õpetaja kiitus tõstab algklassiõpilase tähtsust kaaslaste silmis, aga mõne aasta pärast on üsna tõenäoline, et sage avalik kiitus seab õpilase sõprade hulgas raskesse olukorda. Järelikult peab õpetaja leidma mingi muu kanali, kui ta tahab õpilasele positiivset tähelepanu osutada.

Klassis ei avalda positiivne kinnistamine tihtipeale mõju seepärast, et lapse isiksust ei saa piisavalt arvesse võtta. Pealegi ei julge õpetajad alati asju isikukohaselt lahendada ning õpilasedki ootavad tavaliselt, et kõikide laste puhul reageeritaks ühtmoodi. Ometi võib mehaaniline ühesugune kinnistamine, mis ei arvesta lapse varasemaid kogemusi, olla tühja tuule tallamine.

Kui ühesugune kinnistamine kestab pikka aega, tüdineb laps sellest. Siis tuleb kinnistiteid vahetada või nad mõjusamaks teha. Samuti tuleb mees pidada, et seda, mis on lapsele mingi käitumise eest tasuks valitud, ei tohi talle pakkuda muus seoses sel ajal, kui uut asja õpetatakse, muidu kaob tasu mõju. Kui laps võib tasuks lugeda huvitavat raamatut, ei tohi talle sedasama raamatut anda siis, kui vanemad on väsinud ja tahavad puhata. Kui laps on kinnistist tüdinud, peab kasvataja olema väga tähelepanelik, et tasu ei antaks pelgalt üritamise, vaid üksnes soovikohase toiminguga eest. Tüdinemist saab vältida ka nii, et nõudmisi suurendatakse.

Lapse eelootused

Tasu mõju oleneb sellestki, kuidas laps loodab oma tööga toime tulla. Laps kannab vastutust ning jälgib ka oma tegevuse tagajärge. Ta loob endale kujutluse selle kohta, kuidas ta peab käituma, et kõige tõenäolisemalt eesmärgile jõuda. Need ootused suunavad ta hilisemaid toiminguid.

Selle poolest on kooli astuvad lapsed üksteisest väga erinevad. Ühed on valmis n.ö. ennast juhtima, nende ootused on realistlikud, nad on võimelised tulemuste põhjal õigeid järeldusi tegema ning selle järgi oma käitumist juhtima. Teistel pole sellestki selget pilti, missugused on nende käitumise ja sellele järgneva tasu või karistuse seosed.

McCandles (3) on oma uurimuses osutanud, et negatiivne hinnang ja oma toimingute ebaõnnestumine motiveerivad andekat last õppima, kuid võtavad julguse ja üritamise soovi nendelt, kellel ka muidu läheb koolis halvasti. Tasuks saadud hea hinne ei ole andekale lapsele midagi uut. Ta ootab seda, seepärast ei arata see temas hämmastust ega innusta tegutsema, aga ebaõnnestumisega harjunud last ergutab see hästi.

Kriitika mõju on otse vastupidine. Andekas laps ei oota negatiivset kriitikat, seepärast on selle mõju suur. Laps kogeb seda kui karistust ja pingutab kõigest väest, et vältida taas negatiivse hinnangu saamist. Halvasti edasijõudev laps ootab ebaõnnestumist ja kriitikat, selles pole talle midagi uut, see tugevdab veelgi tema negatiivset enesehinnangut ja halvendab edasijõudmist.

Nende järelduste põhjal tegutsemist tuleb klassis siiski kaaluda. Igakord ei tule negatiivne tagasiside andekale lapsele kasuks. Üldjuhul on kordaminekul ja kiitusel alati nii edasijõudmist soodustav kui ka eneseväärikust tugevdav mõju. Pealegi es tohi unustada, et ka andekad lapsed reageerivad tagasisidele erinevalt, igaüks isikupäraselt.

McCandlesi uuringuist selgub, et laps ei reageeri õnnestumisele ja ebaõnnestumisele nii nagu täiskasvanud. Kergem on ennustada lapse kogetud kordamineku mõju kui ebaõnnestumise mõju. Kui lapsel ei lähe ootuspäraselt hästi, aga ta suhtub sellesse realistlikult, lepib ebaõnnestumisega ja peab seda enda süüks, siis võtab ta järgmisena käsile lihtsama ülesande ja on oma ootuses ettevaatlikum.

Kui laps seevastu suhtub oma äpardustesse ebarealistlikult, süüdistades õpetajaid või olukorda, mitte ennast, siis ei takista see tal endale seadmast sama raskeid ülesandeid kui enne; tal võib isegi säilida lootus, et tulevikus läheb tal paremini, ning ta pingutab siis senisest rohkem.

Lapse reageeringut oma ebaõnnestumistesse mõjutavad ka talle tähtsate inimeste ootused. Kui vanemad ootavad oma lapse käitumisest ja toimingutest liiga palju, siis võib too alatasa endale liiga kõrgeid eesmärke seada ning see võib tema tegelikule edasijõudmisele ja ka isiksuse kujunemisele kahjulikult mõjuda. Sellise lapse käitumist on positiivse kinnisti abil raske mõjutada, sest ta on kogu aeg oodanud enam ja saab harva kordaminekurõõmu kogeda.

Paljud lapsed pole võimelised enda või vanemate seatud kõrget eesmärki saavutama, sest ebaõnnestumise pärast on neid vallanud nii suur hirm, et nad püüavad iga hinna eest vältida olukordi, milles nende toimetulek kaalule pannakse.

1.6. Alternatiivse käitumise kujundamine positiivse kinnistamise varal

Üks positiivse kinnistamise võimalusi oli soovimatu käitumise vähendamine sel moel, et tasu antakse mingi võistleva käitumise eest. Tavaliselt on tegemist lapse agressiivse või üliaktiivse käitumisega, millest tuleb lahti saada, sest see tõrjub soovitud käitumise kõrvale. Laps ei saa käituda õigesti, sest väär käitumine on võtnud kogu elamisruumi.

Positiivne kinnistamine võib siis käia kahel viisil.

Esiteks võib kinnistada mingit võistlevat käitumist. Lapsele antakse tasu alati, kui ta on olnud teise lapse vastu sõbralik. Agressiivse käitumise parandamisel ei saavutata edu ainuüksi agressiivsuse vähendamisega, vaid lapsele tuleb asemele pakkuda muid võimalikke sotsiaalse käitumise malle. Ei tohi oodata, et kui mingist käitumisest on jagu saadud, siis laps ise leiab asemele uue, sotsiaalse käitumise.

Teine viis on kinnistada kõike muud peale soovimatu käitumise. Lapsele antakse tasu alati, kui ta teeb midagi muud, peaasi, et ta ei käitu agressiivselt. Nii on kerge kinnistada. Kui soovimatust käitumisest on vaja kiiresti lahti saada, ei tohi seda mingil moel kinnistada, ent oleks rumalus vähendada igasugust kinnistamist ja näiteks pöörata lapsele vähem tähelepanu, kui ta on oma

agressiivse käitumise pärast harjunud saama.

Nüüd võetakse positiivne kinnisti appi alati niisuguse ajavahemiku järel, millal soovimatut käitumist ei ole ette tulnud. Kui endiselt pööratakse tähelepanu agressiivsusele, siis tuleb last kiita kõige muu kui agressiivse käitumise eest. Teda tänatakse iga söögiaja järel, mil ta kedagi ei tõuganud ega jalaga löönud, hoolimata sellest, kas ta sõi oma toidu ära või tekkis muid probleeme. Jälgitakse üksnes agressiivsust.

Kui kinnistatakse kõike muud kui soovimatut käitumist, siis on takistuseks esmajoones see, et laps ei õpi küllalt hästi erisuguste ärritajate vahel vahet tegema ega neile õigesti reageerima; seda probleemi on käsitletud allpool. Koolitöö tegemata jätnud last ei või kaua kiita pelgalt selle eest, et ta on istunud vaikselt ja teisi segamata, vaid peagi tuleb nõuda ka, et koolitöö oleks tehtud. Kui lapse käitumishälve, näiteks agressiivsus, on siiski nii suur, et see muudab olukorra klassis talumatuks, tuleb mõni aeg piirduda üksnes agressiivsuse vähendamisega.

Sellel moodusel, et kinnistatakse kõike muud kui soovimatut käitumist, on nõrkusi: ühest küljest kaotab laps võime teha eri olukordade ja ärritite vahet ning teisest küljest hakkab mõju avaldama nn. konkreetne käitumine — kui üliaktiivset ja rahutut last karistatakse mingis kindlas olukorras, näiteks alati koolis, kuid kodus mitte ja seal tõmbab ta endale vanemate tähelepanu just rahutu käitumisega, siis selle tagajärjel üliaktiivsus koolis küll väheneb, kuid kodus suureneb.

2. Negatiivne kinnistamine

Negatiivse kinnistamise all mõeldakse seda, et lapsele ebameeldiv ärriti on olemas kogu aeg, kuid see kaob, kui laps käitub soovitud viisil. Vanemad või õpetaja ei pööra lapsele vähimatki tähelepanu, enne kui too on soovikohaselt käitunud. Siis see lapsele ebameeldiv hoolimatus kaob.

Negatiivne kinnistamine erineb karistusest selle poolest, et karistus järgneb mingile soovimatule käitumisele, aga negatiivse kinnistamise puhul kõrvaldab soovitud käitumine ebameeldiva ärriti. Argielu seisukohalt on nende erinevus harilikult küll pigem teoreetiline.

3. Eristusvõime harjutamine

Argielus on üsna tavaline, et kuigi laps oskab soovitud viisil käituda, talitab ta vajalikul hetkel ikkagi teisiti. Sel juhul pole vaja lapsele õpetada uut käitumismalli, vaid tuleb kas arendada tema analüüsivõimet, nii et ta oleks võimeline nägema olukordade erinevusi ja õpiks mõistma, millal mingit käitumist soovitakse ja millal mitte, või tuleb tugevdada tema ärritikontrolli, nii et ta reageeriks õigele ärritile, kui see antakse. (3)

Lapse eristusvõime harjutamine tähendab seda, et talle tehakse selgeks, miks mingi käitumine on ühes olukorras hea, kuid teises ei ole. Nii saab harjutada eriti lapse sotsiaalset tundlikkust, näiteks õpib ta, millal sobib oma seisukohti esitada ja millal on viisakas vait olla. Niisamuti saab harjutada mingit muud käitumist eri oludega kohandama. Spordis ja mängus võib kehajõudu kasutada märksa rohkem kui normaalses klassiolukorras. Mõnel lapsel on raske neid olukordi üksteisest lahus hoida.

Enne eristusvõime harjutamist tuleb mingi käitumisega sobivad ja sobimatud olud teha võimalikult erinevaks. Mängitakse eri paikades ja tavalisest õppetööst võimalikult teistsugustes oludes. Kui harjutatakse sotsiaalset tundlikkust, on näiteks teatavate seisukohtade esitamine keelatud alati, kui kodus on külalisi, hoolimata sellest, kas ettevaatlikkus on hädavajalik just nende võõraste juuresolekul. Käitumist ei tohi «vales» olukorras kunagi kinnistada.

Järgmiseks õpetatakse last võimalikult täpselt eristama märke, mille järgi saab olukordi üksteisest lahus hoida. Seejärel räägitakse talle selgelt ja ühemõtteliselt, mida temalt millalgi oodatakse: niisuguses olukorras tohid teise lapse käest palli võtta, aga niisuguses olukorras ei tohi.

Eristusvõime kujundamist harjutatakse astmeti. Algul kinnistatakse iga muutust, mis läheb õiges suunas, aga ainult õiges olukorras. Vähehaaval hakatakse tasu andma ainuüksi õiges olukorras õigesti käitumise eest.

Lapse eristusvõime tugevdamine üksnes olukordade erinevuse põhjal on aeganõudev ja valmistab pettumusi. Seepärast tuleks ühtaegu rakendada muid mooduseid, näiteks malliõppimist. Laps saab oma eristusvõimet kõige paremini arendada, kui tal on ühtlasi võimalik jälgida teise inimese käitumist samas olukorras ja näha, mida olukordade eristamise all on mõeldud.

4. Ärritikontrolli tugevdamine

4.1. Nõrk ärritikontroll

Ärritikontrolli all on mõeldud tõenäosust, mil määral järgneb ärritile õige vastus (4), teiste sõnadega seda, kui tõenäoline on, et laps toimib mingis olukorras oodatud viisil.

Vanemad ütlevad harilikult, et laps «ei kuula sõna» või «ta teab küll, mida ta peaks tegema, aga ta ei tee nii». Siis on tegemist nõrga ärritikontrolliga. Lapsel on õige käitumismall, kuid ta ei talita selle järgi, ehkki on saanud õige ärriti. Kasvataja ülesanne on nüüd luua ärriti ja käitumise vahel uus seos, panna laps reageerima nii, nagu temalt oodatakse ja nagu ta isegi õigeks peab.

Kui lapsel niisugune ärritikontroll puudub, siis on kõigepealt põhjust kontrollida, kuidas on vanemad lapsele soove esitanud või teda midagi tegema õhutanud. Lapsele antud ärritid võivad olla liiga nõrgad või liiga mitmemõttelised. Ärriti on liiga nõrk siis, kui laps ronib kaupluses toiduainetelele ja ema ütleb väsinult: «Ära hakka jälle ronima!», nõudmata sõnakuulmist ja kontrollimata, kas ta sõnadel on mõju. Nii saab lapsele varsti selgeks, et keeld ei tähenda õieti midagi.

Niisamuti muutub keeld jõuetuks või jääb liiga nõrgaks ärritiks siis, kui lapsele kombe pärast kogu aeg kõike keelatakse, mõtlemata sellele, mis on oluline, ja kontrollimata, kas laps on keelust aru saanud, ning hiljem ka kontrollimata, kas ta on keelust kinni pidanud.

Ka liiga mitmemõtteline ärriti kaotab mõju. Näiteks, kui lapsele midagi keelatakse või palutakse tal midagi teha, ei maksa teda samal ajal muude pattude pärast noomida. Vanemad eksivad sageli, öeldes lapsele, et too võiks vähemalt selle asja teha nii nagu vaja, ehkki ta alati jätab kõik tegemata ja peale selle on tal ka need ja need vead. Niisuguse signaali puhul ei reageeri laps millegi peale.

Vanemate palved ja keelud võivad mõjuta jääda ka nende enda ülitundliku reageerimise pärast. Mõnikord panevad kasvatusküsimumused vanemaid ahastama või äratav lapse käitumine neis viha, nii et nad asjalike nõuannete jagamise ja ergutamise asemel reageerivad liiga ägedalt. Nad valavad oma ehmatus, kindlusetuse või ebaõnnestumishirmu välja lapse peale, tehes talle rohkem etteheiteid, kui asi väärt on. See omakorda loob lapses kaitsemehhanismi, ta enam ei «kuule», mida vanemad ütlevad.

Samal põhjusel võivad koolis mõjutuks osutada õpetaja keelud ja õpetussõnad, mis peaksid toimima käitumisärritina. Seepärast ongi kasvataja esmaülesanne kontrollida, kuidas ta lapsele keelde jagab ja teda ergutab, pidades meeles, et käsk peab olema selge ja ühemõtteline.

4.2. Ärritikontrolli taasloomine

Esialgse ja piisavalt mõjusa ärritikontrolli uuesti loomine algab nii, et laps juhitakse oodatud viisil käituma just asjaomase ärriti mõjul. Saalis enne võimlemistundi tekkinud olukord lõpeb tavaliselt kaklusega, alati on põhjus mõne poisi agressiivne käitumine, sest asjad ei edene tema tahtmise kohaselt. Poisiga rääkimine ei paista aitavat. Siis on probleemi lahendamise mõjusaim viis viia poisid võimlasse samasse olukorda ja samade ärritite juuresolekul nõuda süüdlaselt, et

ta käitukseks teisiti, normaalselt.

Herbert (5) on toonud näiteid, kuidas igapäevaseid kasvatusprobleeme on kiiresti lahendatud taasloodud ärritikkontrolli abil; nendele probleemidele kulunud energia jääb niiviisi muu ühistegevuse peale.

Kui koolist koju tulnud laps loobib riided alatasa põrandale, siis ei saa õiget ärritikkontrolli kujundada nii, et ema korjab hiljem riided üles ja ühtaegu pahandab lapsega, ega ka nii, et laps mitu tundi hiljem käib ema nõudmise peale ise riideid üles korjamas. Need ärritid, mida laps peab kontrollima õppima ja mille järgi ta peab käituma, on olemas just kojutuleku olukorras. See, et laps hiljem oma riided üles korjab, on juba uus ärritiolukord, ema noomitustele reageerimine.

Asjakohase ärritikkontrolli juurdumiseks tuleb püüda algne olukord taastada. Laps paneb põrandal olevad riided endale selga, läheb välja, tuleb tagasi ja paneb riided varna, ilma et ema talle siis etteheiteid teeks.

Nõrk ärritikkontroll tekitab raskusi ka tunnis, õpilane näib õpetajat kuulavat, kuid ei keskendu tööle või toimib teisiti, kui õpetaja on oodanud. Kui õpetaja ei märka, milles on asi, siis teeb ta lapse õpivalmiduse kohta vääraid järeldusi.

Koolis on raskem kunstlikult luua niisugust olukorda, mille puhul käitumine viiakse seosesse esialgse ärritiga. Probleemi võib lahendada nii, et tekitatakse eri olukordi, mille üksikasju muutes suunatakse õpilast talitama eri ärrititele vastavalt. Kokkuleppelised reeglid annavad õpilasele teada, mida temalt oodatakse, ja aitavad tal õigesti talitada.

Reeglite üle võib õpilastega nõu pidada, neid võib koos teha. Tähtis on, et need oleksid arusaadavad ja ühetähenduslikud. Reegleid on kergem järgida, kui need on hästi põhjendatud ja neil on kindel mõte. Reeglid ei ole eesmärk omaette. Nad peavad keskenduma üksnes kõige olulisemale, neid peab olema täpselt nii palju, et õpilased tõepoolest saaksid neid täita ning et nende järgimist saaks kontrollida.

On väga tähtis, et samad reeglid kehtiksid kogu kooli kohta, kuid peale selle võib klassile seada oma eesmärgid ja kujundada oma reegleid, mille järgimine kasvataks meie-vaimu.

Reeglid on tegusad üksnes siis, kui iga õpilane on võimeline nende järgi käituma. Reeglitest kinnipidavaid õpilasi tuleb kiita ja neile selgitada, missuguse reegli järgimise eest on neid kiidetud. Ärritikkontrolli omandamist soodustab see, kui õpilane saab oma käitumise kohta alati ja võimalikult kiiresti tagasisidet.

Reeglite varal on sotsiaalseid olukordi kergem analüüsida siis, kui need on üldiselt omaks võetud. Soovitav oleks, et ka kodus püütaks kooli reegleid toetada.

5. Iseseisev kinnistamine

Nagu eespool rõhutatud, on siin esitatud õppepsühholoogiarakendused mõeldud mõningate päevakohaste kasvatusprobleemide ja eriolukordade lahendamiseks, mis raiskavad jõudu ja vähendavad mõlema poole rahulolu. Eesmärgiks ei ole kasvatamine mingi kindla programmi järgi, nii et laps peaks lakkamatult harjutama kas ärritikkontrolli või eristusvõimet.

Lõppeesmärk on loobuda välistest kinnistitest ja muuta käitumine seesmiselt juhitavaks. Kordaminekutest saadav heameel ja enesest lugupidamine peavad muutuma tasuks ning enda seatud eesmärkide saavutamata jätmine ja sellest sugenev pettumus peavad mõjuma karistusena.

Ka enesesuunamist saab harjutada. Kasvatuspsühholoogid soovivadki selleks kasutada iseseisvat kinnistamist. Lapse käitumist ei kinnista kasvataja, vaid tema ise. Laps, teades, et tema käitumine on seoses tagajärgedega ja tasuga, saab tasu saamist ise reguleerida ja niiviisi sündmuste kulgu teadlikult mõjutada.

5.1. Žetoonhüvitus

Lihtsaim ning eriti USA pedagoogikakäsiraamatuis soovitatud viis on nn. žetoonhüvitus. Käitunud soovitud viisil, saab laps žetooni, s.t. mingi märgi, ja märkide hulk näitab mingit tulemust. Žetoonhüvituse näiteks on õpetaja märkmik, kuhu tehtud erisugused märgid annavad vanematele teada, kuidas nende laps on käitunud. Kodus võib paberile tehtud ruudustikku joonistada lilli või mingeid muid märke, mis näitavad, kuidas on laps hakkama saanud oma igapäevaste toimingutega, näiteks söömise ja riietumisega. Eesmärgiks on, et laps õpiks tagasiside varal oma käitumist jälgima. Tasu on sümboolne, kuid et laps suhtub märkmikki joonistatud lilledesse või sinna löödud pitseritesse kui tasusse, tunnistavad need käitumist.

Väikest last on kerge tõmmata mängu, kus iga iseseisvalt söödud hommikupuder toob ritta uue lille. Kümne lille järel joonistatakse midagi muud ning nõnda õpib laps nägema oma käitumise ja selle tagajärgede vahelisi seoseid. Ühtlasi õpitakse söömine selgeks ilma tülide ja vastuoludega, kergelt nii emale kui ka lapsele.

Žetoonhüvitus sobib eriti koolieelikute praktiliste oskuste, näiteks riietumise, söömise ja põrandalt asjade korjamise harjutamiseks, kui need mingil põhjusel ei edene. Kuigi tegemist ei ole eriti keerukate nähtustega, ei tohi igapäevaste oskuste tähtsust alahinnata. Alatine tüli söömise või lapsele antud väikeste ülesannete täitmise pärast võib esile kutsuda ahelreaktsiooni, kui aga eakohased, iga päev vajaminevad oskused on omandatud, vabaneb energiat muu sotsiaalse õppimise jaoks.

Keerukamat käitumist ainuüksi niisuguste lihtsate võtetega suunata ei saa, peale nende tuleb mõju suurendamiseks kasutada sotsiaalseid kinnisteid. Kodus võib ruudustikku nähtaval kohal hoida ja lapse kuuldes juhtida külaliste tähelepanu märkide hulgale; koolis võib positiivse tagasiside teha avalikuks näiteks nii, et ruudustik kinnitatakse tahvlile. Ei tohi unustada, et väikese lapse puhul tohib esile tõsta ainult positiivset tagasisidet, ebaõnnestumisi ei märgita.

5.2. Märkide abil esiletõstmine klassis

Selle võttega võib suhteliselt hõlpsasti ja meeldival viisil tulemusi saavutada, ent kui esiletõstmise süsteemi püütakse väga keerukaks ajada, on tema efektiivsus kahtlane. Lihtsuse pärast on seda klassis kasutatud ka vanemate õpilaste suunamiseks. Kogenud õpetajad on žetoonhüvitust nii positiivse kui ka negatiivse tagasiside andmiseks vist alati kasutanud.

Algklassiõpilane kogeb vihikusse tehtud märki tasu või karistusena selle järgi, kuidas on tähendust seletatud. Suuremate laste puhul tuleb jälgida, kui kaua märkide sümboliväärtus säilib. Kui märgid õpilasele enam midagi ei tähenda, kui nende saamine ei ärata enam vähimatki häbitunnet, tuleb nende tegemine lõpetada. Muidu tekib peagi niisugune olukord, et karistumärkide arv on hoopis kangelaslikkuse mõõdupuu.

Kuigi žetoonhüvituse kasutamise võimalused on piiratud, on see mitme kasvatuskäsiraamatu järgi siiski üsna üldine võte. Kazdin ja Bootzin (7) on oma teoses esitanud rohkesti eeskujusid ja näiteid, kuidas lapse sotsiaalse käitumisega seotud probleeme on lahendatud mõne kuuga, kui soovitud käitumismalli kinnistati žetoonhüvituse abil.

Nende nagu teistegi USA kasvatuspsühholoogide rakendustes äratav tähelepanu see, et teatud arvu märkide eest antakse konkreetne tasu. See siiski kajastab täiskasvanute väärtushinnanguid, last ei ole tingimata tarvis harjutada mingit tasu saama. Kui laps on pelgalt sümboolsete märkidega esiletõstmisest tüdinenud ja need jätavad ta ükskõikseks, siis on aeg ergutamise viisi muuta ja suunata last mingil muul moel.

Eespool nimetatud tegevuskavades soovitatakse teatud hulga märkide kogunemist tasuda sellega, et ema loeb lapsele muinasjuttu, isa mängib temaga, et tal lubatakse õhtul kauem üleval olla või et talle antakse meelepärast magustoitu. Kui märke on kogunenud vähe, siis on vara magama saatmine ja teleri vaatamise keelamine sagedasti rakendatud karistused.

Seda laadi tasu äratav siiski hulga küsimusi. Vanematega koosolemine peaks täiesti loomulikult

kuuluma inimsuhetesse, seepeaks olema lapse põhiõigusi, mida pole vaja pälvida hea käitumisega. Kui niisuguseid kinnisteid kasutatakse üldiselt, mis ei tohiks olla mingi tasu, on tegemist ehk omamoodi kultuurierinevusega.

Ka magamaminekuaja kasutamine tasu või karistusena on küsitav. Kui tahetakse, et laps õpiks tegutsema järelemõeldult, siis oleks loomulik, et magamaheitmine oleneb unevajadusest mitte lapse tublidusest.

Seevastu teleri vaatamise piiramine või lemmikmagustoidu pakkumine sobivad selliseks konkreetseks tagajärjeks edukalt. Käitumine ja selle kinnistamiseks mõeldud tasu on õige hoida samal tasemel. Magustoit sobib tasuks, kui harjutatakse mingit igapäevast oskust. Aga ei tundu enam loomulikuna tasuda magustoiduga, et laps on olnud teiste vastu sõbralik (ehkki mõne uurimuse põhjal on sel viisil saadud häid tulemusi).

Žetoonide varal kinnistamise hea külg on see, et seda saab alati teha, et pole vaja luua kindlaid olukordi. See on vaheaste, vahetut kinnistamist ja mõningase ajavahemiku järel kinnistamist ühendav sild.

Kuigi žetoonide varal kinnistamisest räägitakse kui iseseisvalt kinnistamisest, ei ole siiski tegemist tõelise sisemise kontrolliga, sest erinevalt olukorrast, kus lapse enda seatud eesmärgid suunavad tema käitumist, antakse siin tasu ja märgid väljastpoolt. Žetoonide ja lapse käitumise vahel on siiski nii selge seos, et laps tajub seda ja tal on võimalik õppida nägema oma käitumise tagajärgi.

6. Mallide õppimine

6.1. Malliõppimise rakendamine

Mallide õppimise abil saab lisada soovitud viisil käitumist, kuid ennekõike on see terve õppepsühholoogiateooria, mille varal saab seletada suure osa lapse sotsiaalse käitumise kujunemisest. Laps õpib malle kogu aeg, kui ta teeb oma lähikondsete kohta tähelepanekuid. Võrreldes sellega, kui mõjus ja ilma negatiivsete kõrvalmõjudeta on mallide õppimine, on seda osatud kasvatuses teadlikult ja läbikaalutult suhteliselt vähe kasutada.

Malle õpitakse nii, et lapsele antakse võimalus jälgida talle olulist inimest niiviisi käitumas, nagu tahetakse tedagi käituvat. Tema tähelepanu juhitakse sellele, et niisugune käitumine on kiiduväärt ja et temaltki oodatakse sama. Kui mallide õppimise varal tahetakse saavutada mingit eesmärki, siis ei piisa vanemate juhuslikult pakutud näidetest. Eeskujuks oleva inimese õiget käitumist lastakse sel juhul jälgida järjekindlalt. Tegelikust elust ei ole niisugust eeskujut alati võtta, seepärast võib kasutada ka lavastatud olukordi, näiteks filme.

Malliõppimist saab rakendada mis tahes sotsiaalses õppimises, kuid eriti on seda kasutatud järgmistes olukordades. (8)

Eriti tähtis on näidata lapsele mingit käitumist siis, kui soovitakse, et ta omandaks täiesti uue malli. Lihtsaim malliõppimine on see, kui ema last õpetades talle ette näitab, et tee nii. Kui laps peab õppima midagi uut, siis ei saa oodata, kuni ta katsetamise ja eksimise varal leiab õige malli, mida seejärel hakatakse kinnistama. See võtaks liiga palju aega ja koguneks pettumusi. Ometi jätab kasvataja vahel lapse teadmatusse, arvates, et vaevanägemine kasvatab lapses iseseisvust. Kui laps käitub soovitud viisil väga harva, siis tuleb kõigepealt selgeks teha, kas ta üldse oskab, kas talle on korralikult seletatud, mida temalt oodatakse, ja alles siis hakata otsima põhjusi, miks ta nii ei tee.

Teiseks võidakse malliõppimist rakendada abivahendina, kui tahetakse kiiresti lisada uusi malle või vähendada niisuguse käitumismalli kasutamist, mida laps juba oskab. Siis lastakse tal jälgida, kuidas käituvad temale olulised inimesed.

Kolmandaks on mallide omandamise abil õnnestunud vähendada niisuguseid hirme, mida võib

pidada õpituks. Lapsel tuleb kas lasta jälgida malli kartmatut käitumist tõelises, lapses hirmu äratavas olukorras — selleks võib olla näiteks ujumine, äikeseilm vms. — või lavastada niisugune olukord ja kasutada abivahendina näiteks filmi. Melamed ja Siegel (9) on toonud näiteid selle kohta, kuidas last on lõikuseks psüühiliselt ette valmistatud: talle näidati filmi, kus malliks olnud laps kartis lõikust, kuid sai hirmust jagu ja kõik läks hästi.

Hirmust rääkida ja õpetada last sellest jagu saama on agressiivse käitumisega seoses oluline, sest hirm kui kaitsereaktsioon võib esile kutsuda agressiivsuse.

Kui kaalutakse erisuguseid malli õpetamise võimalusi, siis tuleb arvestada, et neid õpitakse alati, igas sotsiaalses olukorras. Iga kord, kui laps näeb koolis, kuidas mõnd klassikaaslast hea käitumise eest kiidetakse, on ta saanud käitumismalli.

Mallide omandamine ei ole ainuüksi sotsiaalne õppimine, vaid ka isiksuse arendamine. Ühiskonnas tunnustatud hinnanguid ja eetilisi ideaale, mida mõnikord on tasu ja karistuse abil raske selgeks teha, saab mallide varal kergesti edasi anda.

Paljudes lapse sotsiaalset arengut jälgivais uurimustes (11) on tõdetud: keerukaid toiminguid, mida on vaja sotsiaalseks suhtlemiseks, õpib laps paremini teise inimese käitumist jälgides ja tähelepanekute varal tunnetades kui vanemate pakutud välise kinnistajate toel. See tähelepanek ei vähenda tasu ja karistuse tähtsust sotsiaalses õppimises, kuid osutab, et nende tähtsus on piiratud ning seoses mingi kollektiivi või käitumisolukorraga.

Mallide õppimine ei ole seoses kindla olukorraga, ei nõua erilist aega, vaid on paindlik ja ulatuslik ning loob omakorda võimaluse iseseisvaks, vabatahtlikuks õppimiseks. Malliõppimisega eeliste hulka kuulub, et laps teab kindlalt, mida temalt oodatakse, ning selles mõttes ei saa väärkäsitusi ega pettumusi ette tulla.

Malliõppimisega saab ühtaegu vähendada soovimatut käitumist ning selle asemele pakkuda soovitud käitumismalle. Agressiivsust võib proovida asendada asjaliku sotsiaalse käitumise malliga, andes lapsele eeskujusid, kes oskavad vastuolusid lahendada muul moel kui agressiivselt.

6.2. Malli valimine

Kui hakatakse otsima sobivat eeskujut, kelle käitumist jälgides võiks laps soovitud käitumist õppida, siis tuleb esmalt selgeks teha, kes on lapsele tähtsad inimesed. Kõik eeskujud ei ole malliõppimise seisukohalt võrdväärsed. Kõige rohkem mõjutavad lapse käitumist inimesed, keda ta imetleb ja kes on talle emotsionaalselt tähtsad. Siis laps üksnes ei jäljenda mingit käitumist, vaid eeskujut ja samastumisprotsess on keskse tähendusega kogu ta hilisema isiksuse seisukohalt. Mida väiksema lapsega on tegemist, seda suurem on niisuguste täiskasvanumallide tähtsus. Esimene õpetaja on lapsele olulisem täiskasvanumall, kui ta võib-olla ise teabki.

Teisest küljest samastub laps kergesti ka niisuguste eeskujudega, keda ta peab samasuguseks kui ta ise — omavanuste, samasooliste, kehaliselt samasuguste lastega — ning jäljendab nende käitumist. Seda tähelepanekut saab malliõppimise olukordi kavandades kasutada. Õpetaja võib lastega filmi vaadates või neile raamatut lugedes sageli ka malle õpetada, kui ta juhib tähelepanu sellele, mis on lapsel ja soovitud viisil käituval mallil ühist.

Laps jäljendab malli käitumist tõenäolisemalt, kui see ei ole liiga keeruline. Siis saab ta aru põhjuse ja tagajärje seostest ning tajub, et temagi oskab niiviisi käituda.

Õpetajal on väga oluline leida klassi liidrid ja püüda kõigepealt neid mõjutada. Juba ainuüksi sel moel saab kogu klassi käitumist muuta. Ka suuremate õpilaste käitumist võib noorematele eeskujuks tuua.

Kunstlikud mallid, näiteks filmitegelased, avaldavad suurt mõju, kui laps peab jagu saama mingi konkreetse olukorraga, näiteks hambaarsti juurde minekuga seotud hirmust. Kaugeleulatuvat psüühilist mõju ei ole neil leitud olevat. (12) Väikestel lastel on täheldatud agressiivset käitumist ka mõne sümboolse malli, näiteks muinasjutulooma mõjul; neile on selline mall tihtipeale sama mõjus kui inimene (13), kuid suuremate laste malliks peab olema tingimata inimene.

Peale tõeliste ja kunstlike mallide võidakse malliõppimise abivahendina kasutada erisuguseid rollimänge. Rolli esitades matkib laps ka tema kujutletavat käitumist. Selliseid mängu mängivad väikesed lapsed iga päev, aga neid saab teadlikult kasutada ka suuremate laste suunamisel. Lapsel võidakse lasta esitada kindlat rolli, et ta hakkaks mõtlema mingi oma käitumisjoone üle ja prooviks käituda targemini.

7. Sotsiaalsete oskuste harjutamine

Viimasel ajal on paljudes uurimustes juhitud tähelepanu sellele (14), et kõurikutel puuduvad need sotsiaalse käitumise oskused, mida eeldab teiste lastega suhtlemine. Tegemist ei ole alati sügavate psüühiliste probleemidega ega soovimatusega kohaneda, vaid sellega, et neil lastel puuduvad sotsiaalsed, teisiti käituda võimaldavad mallid. Keegi pole neile õpetanud, kuidas erisugustes sotsiaalsetes olukordades käituda, kuidas teise inimesega rääkida, missuguste vahenditega saab ennast arusaadavaks teha, ning nendel pole (mõnikord väga raske elu pärast) olnud võimalust selliseid põhioskust harjutada. Nende laste olukorda saab kergendada ning häirivat ja agressiivset käitumist vähendada, kui neile õpetada sotsiaalse käitumise reegleid.

Niisuguse õpetamise hädavajalikkus ei käi loomulikult ainult nn. raskete laste, vaid kõikide laste kohta; ka lapse võimalik iseloomuhälve ei vähenda nende oskuste tähtsust. Mida kindlamalt tunneb laps end sotsiaalseid olukordi lahendades ja mida rohkem on tal selleks vahendeid, seda vähem on tal vaja agressiivsest käitumisest tuge otsida. Iseloomuhälbega lapse põhiprobleem on see, et ta ei oska teiste inimestega toime tulla; tema olukorda vaid halvendab, kui tal peale valmiduse puuduvad ka vahendid.

Sotsiaalsete oskuste harjutamise kohta on viimasel ajal avaldatud palju programme, näiteks 1979 Fosteri ja Ritchey (15), 1977 Cotleri ja Guerra (16) ning Zimbardo oma (17). Lihtsaim harjutus algab sellest, et lapsele tutvustatakse sotsiaalses olukorras vajaminevat oskust ja kontrollitakse siis, kas ta on õigesti aru saanud. Sotsiaalne oskus võib olla kasvõi teise inimese aitamise või lihtsalt mingi asjaajamine õpetajate toas või telefoni teel jms. Ka hea käitumise õpetamine ja kombekasvatus on lihtsalt sotsiaalsete oskuste harjutamine.

Seejärel harjutatakse käitumist koos lapsega näiteks rollimängus või kujutletud olukorras. USA kasvatuskliinikutes on keerukamate oskuste õpetamisel edukalt abivahendina kasutatud videokaameraid. Lapsele antakse hea tagasiside harjutuse õnnestumise kohta ning talle näidatakse ta vead. Algul harjutatakse käitumist kodus või koolis, kus kõik on tuttav, seejärel muudetakse olukorda vähehaaval keerukamaks. Kasvataja peab algul jälgima oskuse kujunemist ja valima selliseid olukordi, kus kordaminek on tõenäoline, niikaua kui oskus on kindel ja laps on võimeline ka uues olukorras käituma soovitud viisil.

Kõikidele nendele harjutustele on ühine see, et nende varal püütakse edendada lapse tähelepanuvõimet ja kujundada tema hinnangud täpsemaks ning tõepärasemaks, nii et ta õpiks nägema, mis ümberringi toimub, kuidas teised temasse suhtuvad, mida nad temalt ootavad ja missugune on nende meeleolu. Suunamiseta jäänud lastel puudub harilikult võime arvestada lähikondsete soove. Nad võivad tahtmatult käituda solvavalt ja jämedalt ega saa arugi, et teised solvuvad. Nad ütlevad teistele, siis pähe tuleb, ei oska arvestada kaasinimeste hoiatavaid märkusi ega oma käitumist selle järgi muuta. Nad jätkavad sobimatut käitumist ka siis, kui teised õpilased on juba olukorda mõistnud ja taibanud lõpetada.

Nende laste vestlemisoskust püütakse parandada sel teel, et neid õpetatakse niihästi teisi inimesi kuulama kui ka ise küsimusi esitama. Nende väljendusoskust püütakse parandada. Peale keelelise väljenduse juhitakse nende tähelepanu ka miimikale ja liigutustele. Lapsele õpetatakse nii seda, mida ta ise saab miimikaga väljendada, kui ka seda, kuidas teiste inimeste vihjeid mõista. Niisamuti harjutatakse last tajuma mõningaid sotsiaalseid signaale, näiteks, et nüüd annab õpetaja märku, et hetke pärast saab ta kurjaks.

Sotsiaalsete oskuste harjutamisega võidakse saavutada kaks eesmärki. Esiteks muutub lapse

suhtumine teistesse inimestesse. Ta kogeb, et teised inimesed võivad rahuldust pakkuda, kuigi nad siiaamaani on põhiliselt tekitanud tüli ja valmistanud pettumusi.

Teiseks, kui sotsiaalne suhtlemine ei valmista lapsele enam alailma pettumust, siis muutub see tasuks: laps õpib rõõmu tundma nii tunnete vastuvõtmisest kui ka nende avaldamisest. Inimesel on loomupärane vajadus sotsiaalse suhtlemise järele ja sellel on juba iseenesest tasuväärtus. Suhtlemine on meeldiv kui selline, see ei pruugigi viia mingile eesmärgile. Laps õpib kogema seda niipea, kui pääseb eelarvamusest, et suhtlemine lõpeb aina pettumuse või karistusega.

Hiljem võidakse hakata harjutama järjest keerukamaid sotsiaalseid oskusi, näiteks kuidas sotsiaalses suhtlemises ennast ja oma tundmusi väljendada, nii et saavutada eesmärki — võita lugupidamist ning pälvida kaaslaste kiindumust ja heakskiitu. See omakorda tõstab sotsiaalse suhtlemise kui tasu väärtust.

IX. Soovimatu käitumise lõpetamine

Nagu eespool märgitud, on soovimatu käitumise juurimine ja soovikohase käitumise õpetamine teineteisest sõltuvad. Enne kui lapsele saab uut õpetada, tuleb harilikult kõrvaldada uue õppimist takistav väär mall.

Kui mingit soovimatut malli tahetakse kõrvale tõrjuda, ei ole karistamine esmane ega kõige mõjusam vahend, ehkki tasu ja karistust on harilikult esitatud kui kasvatus nurgakive. Kasvatajal on palju vahendeid, mida ta eri olukordades saab soovimatule käitumisele lõpu tegemiseks kasutada.

1. Tõrjumine

1.1. Tõrjumine abivahendina

Mõnikord saab soovimatust käitumisest jagu nii, et sellele ei pöörata vähimatki tähelepanu ning seetõttu ei saavuta laps selle varal midagi. Seda nimetatakse tõrjumiseks. Lapse käitumist ei kinnistata, ta ei võida tähelepanu, mis tema käitumisele on tavaliselt järgnenud ja mida ta sellega taotleb. Vanemad ja õpetaja panevad last tähele ja kiidavad teda ainult hea käitumise puhul, aga kui ta käitub häirivalt või ebasotsiaalselt, siis talle tähelepanu ei pöörata, talle keeratakse selg ja tegeldakse muude asjadega, lahkutakse toast või tehakse nägu, nagu teda ei olekski olemas.

Tõrjumine on kergesti rakendatav ja ohutu võtte ning sellega ei kaasne psüühilisi kõrvalmõjusid. Alati, kui lapse käitumine on tähelepanuta jäetud, nõrgeneb käitumise ning seda esilekutsunud ärriti seos. Seda pole lapse käitumises siiski kohe märgata, mõnikord peab tulemusi ootama tükk aega. Algul tuleb võib-olla koguni taluda soovimatu käitumise lisandumist. Laps võib nimelt kõvasti vaeva näha, näiteks tundi veelgi rohkem segada, et võita tähelepanu, millega ta on harjunud ja mida ta vajab. Olukord muutub paranemise asemel halvemaks. Samuti võib laps kodus varasemast halvemini käituda, kui vanemad soovimatule käitumisele enam tähelepanu ei pööra. Et selle võtte mõju on aeglane, tuleb kaaluda, missuguse käitumise puhul on üldse mõtet seda rakendada. Samuti peab kasvataja kaaluma, kas tal on küllalt kannatlikkust ja kui kõrgelt ta hindab tõrjumise positiivseid külgi. Näiteks peab jaksama taluda seda, et käitumine, mida tahetakse tõrjuda, kestab ja ajuti muutub olukord koguni halvemaks. Seepärast ei ole kõrvaletõrjumine õige viis agressiivse ja teistele kahju tekitava käitumise parandamiseks.

Tõrjumine ei sobi ka sel juhul, kui varitseb oht, et selle aja jooksul, kui ühe inetut käitumist klassis ignoreeritakse, hakkavad teised seda jäljendama ja see muutub üldiseks. Seevastu tähelepanuäratamist taotleva süütu häirimise, veiderdamise ja janditamise puhul on kõrvaletõrjumine väga sobiv, sest seda ei pea kõik õpilased sugugi imetlusväärseks.

1.2. Tõrjumisega kaasnevaid probleeme

Kui lapse käitumine muutub tõrjumisega seoses järjest halvemaks, siis on võimalik, et kõnealune meetod ei sobi. Nii on lugu sel juhul, kui soovimatut käitumist ei õhuta loodetav tähelepanu, vaid mingi muu seik, mida pole osatud ära arvata. Samuti on võimalik, et õhutavat seika õigupoolest polegi, vaid küsimus on arusaamises: lapsele ei ole selge, et nii ei kõlba käituda. Talle pole seda küllalt selgesti öeldud, kasvatajad on alati oletanud, et ta tunneb reegleid.

Kui tõrjumisest abi otsitakse, siis on tähtis teada, kuidas on lapse käitumist kinnistatud. Kui tõrjutavat käitumist on kinnistatud juhuslikult, aeg-ajalt, s.o. lapsel on vahel selle varal õnnestunud oma tahtmist läbi suruda (sel kombel tasu saada), siis tuleb nüüd valmis olla, et edu on visa tulema.

Kui tahetakse mingit käitumist tõrjuda, siis tuleb püüda leida selle kõik võimalikud kinnistajad. Põhjust on jälgida, kas leidub tähelepanu osutajaid. Kui laps saab samal ajal klassikaaslaste tähelepanu osaliseks ja need imetlevad teda, siis on täiesti ükskõik, mida õpetaja ette võtab. Sellisel juhul on vaja kasvatusse kaasata kogu ümbrus. Õpetaja võib muude õpilastega nõu pidada ja nendega kokku leppida, et selle või teise õpilase veiderduste peale enam ei naerda. Järgmine kord tuleb veiderdaja tähelepanuta jätta ja noomida naerjat kokkuleppe rikkumise pärast. Nagu üldse kasvatustöös, on kodu ja kooli koostöö sel juhul hädavajalik, et üks ei kinnistaks sellist käitumist, mida teine üritab tõrjuda.

Tõrjumise probleemiks on ka nn. spontaanne taastumine. See tähendab, et juba tõrjutud käitumine taastub pärast pikka vaheaega üllataval kombel uuesti. Tavaliselt juhtub seda siis, kui laps satub üle tüki aja jälle niisugusesse olukorda, kus soovimatu käitumine alguse sai, näiteks pärast suvevaheaega oma klassi. Sellist spontaanselt taastunud käitumist on siiski palju kergem tõrjuda kui esialgset.

Tegelikkuses ei lähe tõrjumine sugugi nii kergesti, kui teoreetiliselt võib tunduda. Soovimatule käitumisele on tavaliselt väga raske jätta reageerimata, see nõuab kasvatajalt enesevalitsemist, eriti kui ühe lapse käitumine segab teiste keskendumist nõudvat toimingut, nagu klassis teiste laste õppimist. Ka kodus läheb vanemal vaja kindlat enesevalitsemist, et häiriva käitumise ees silmad sulgeda, jätta etteheited tegemata, teha nägu, nagu poleks midagi juhtunud. See võib mõne aja korda minna, kuid viimaks kasvataja kannatus katkeb, eriti kui tulemusi pole ikka veel näha.

Õppeolukorras vaja minevat efektiivsust arvesse võttes ei tohiks üllatada Walkeri ja Buckley (1) uurimistöö tulemused. Selle järgi pööravad õpetajad üksikõpilasele tähelepanu peale õppetöö kontrollimise põhiliselt siis, kui too käitub halvasti. Autorid tõdesid, et 77% kogu tähelepanust langes nendele lastele, kes tavaliselt häirisid, ja 88% nendele osaks saanud tähelepanust pöörati halvale käitumisele. Teiste sõnadega, õpetajaile olid segajad pinnuks silmas ning nad jälgisid suurema osa ajast neid, võimalik muidugi, et põhjendatult. Need lapsed ei saanud peaaegu üldse positiivset tagasisidet, peaaegu kogu tähelepanu oli pööratud nende negatiivsele käitumisele.

Ka kohanemisvõimelistele ja hästi käituvatele lastele osaks saanud tähelepanust oli suhteliselt suur osa seoses ajuti ilmnenuid halva käitumisega.

Tavaliselt pööratakse ka kodus rohkem tähelepanu rahututele lastele kui kohanevatele ja tähelepandamatutele. Kõige rohkem võtab vanemate aega laps, kes enim häirib. Et lapse vajadus hoolitsuse ja tähelepanu järele on suur, siis võib halb käitumine saada vahendiks, mille abil teatakse: märka mind ometi! Etteheide võib mõnikord olla lapsele positiivsem kui täielik hoolimatus.

Sel viisil kujunenud ebasotsiaalset, halba käitumist on väga raske kõrvale tõrjuda, sest tegemist pole üksnes halva kombega, vaid reageeringuga, mis räägib üht-teist lapse sügavamatest psüühilistest probleemidest.

2. Küllastuse tekitamine

Tõrjumise üks erimooduseid on küllastuse tekitamine. See tähendab, et lapsel lastakse ahvatlevat halba käitumist jätkata nii kaua, kuni ta on tüdinenud. Seda moodust on edukalt rakendatud näiteks vandumise lõpetamiseks. Lapsel kästakse vandesõna korrata, ilma et vanemad «tasuks» kuidagi närviliselt reageeriksid; kordamist ei lõpetata enne, kui laps on sõnast tüdinenud ja selle tekitatud šokimõju on kadunud. Lapsele seletatakse, et kui ta jälle seda sõna pruukima hakkab, tuleb tal see väsitav kordamine uuesti läbi teha.

Niisamuti on mõnel väikesel lapsel kadunud huvi tuletikkude vastu, kui ta on vanemate järelevalve all pidanud neid väsimuseni tõmbama.

Väidetakse, et lapse võib õpetada ka oma asjade eest ise hoolt kandma, kui ema neid kokku ei korja. Laps pidavat tüdineama asjade kadumisest ning koli seast tagaotsimisest. Vanemate kogemused seda väidet siiski ei toeta. Mõnikord tundub nii, et laps ei tüdine iialgi, tema võime taluda segiaetud tuba ja korralagedust enda ümber kasvab lõputult.

Küllastust saab tekitada loomulikult ainult mõnes olukorras, mingil juhul ei saa sellega lõpetada agressiivset, teist inimest kahjustavat käitumist. Ei maksa oodata, et laps, keda on lubatud teist last küllastuseni lüüa, lõpetaks kakluse, vähemalt ei tohi niisugust katset teha. Seepärast peab kasvataja kaaluma, missuguses olukorras võib küllastust tekitada; igal juhul tohib see kõne alla tulla üksnes kergemate tagajärgedega halva käitumisviisi puhul. Ka eespool toodud tuletikutõmbamis näite suhtes peab olema ettevaatlik ja tegema kindlaks, kas tikutõmbamine ikka tõepoolest ära tüütas.

3. Keskkonna muutmine

3.1. Ärritiolude muutmine

Lihtne ja kerge viis halba käitumist vähendada on see, et muudetakse keskkonda või välditakse neid ärriteid, mis on halva käitumise põhjustanud. Ilmselt kasutavad õpetajad seda viisi õige rohkesti. Mõnikord tuleb halba käitumist ette üksnes mingis kindlas olukorras ja siis saab seda vähendada olusid muutes. Näiteks pannakse õpilane, kes tunni ajal pinginaabriga juttu ajab, teise kohta istuma, või võimlemistundi ei peeta väljakul, kus õpetajal pole võimalik õpilasi jälgida. Niiviisi saab ärriteid muutes mõjutada ka nendega seoses olevat käitumist. Mõnikord on õpilast raske karistada, ka ei ole tema käitumises parajasti midagi niisugust, mida õpetaja võiks kinnistada või mille eest tasu anda, olukord on lihtsalt täiesti käest ära. Siis võib ärritiolukorra muutmine olla ainus viis, kuidas lapse käitumist vähemalt mingil määral kontrolli alla saada.

Olude muutus võib algul olla vägagi tõhus, aga see on siiski ajutine lahendus ning tõeliselt halvale käitumisele on selle mõju lühiajaline, õpilane kohaneb kiiresti ja hakkab ka uues olukorras häirima. Käitumine läheb vanadesse rööbastesse ka siis, kui on taastunud algne olukord.

Ometi katkestab ärritiolude muutmine ahela mõneks ajaks, annab vanematele või õpetajale hingetõmbeaega ja võimaluse katsetada muid vahendeid. Eesmärk on saavutada käitumises sel määral positiivne muutus, et seda saaks kinnistada.

3.2. Positiivsetest kinnistitest lahutamine

Ajutine kinnistitest lahutamine

Ajutine positiivsetest kinnistitest lahutamine tähendab seda, et halva käitumise pärast hoitakse last olukorra rahunemise eesmärgil eemal kõigest, mis võiks halba käitumist alal hoida. Laps saadetakse üksinda niisugusesse kohta, kus pole inimesi, kes talle tähelepanu osutaksid, ega esemeid, mille peale ta saaks viha välja valada.

Nii tekitatakse käitumisviisis katkestus. Laps ei saa halvast käitumisest loobuda sellises olukorras, kus seda on varem kinnistatud. Näiteks klassis on häirimine endale juba nii palju tähelepanu tõmmanud, et lapse käitumine ei muutu, kui teda klassist ei eraldata. Sama lugu on lapse jonnija kisastseenidega, need on võib-olla vanematelt juba nii palju tähelepanu saanud, et see on toimunud kinnistina ja muutunud lapsele vältimatult vajalikuks.

Kuigi laps kogeb sellist võtet karistusena, nagu see muidugi mõeldud ongi, on positiivsete kinnistite ärajätmine õppepsühholoogia seisukohalt siiski neutraalne. See on mõjusam kui karistamine, sest selle varal saavutatakse sama lõpptulemus, halva käitumise katkemine, nii et uue käitumise eest saab tasu anda. Sellega ei kaasne psüühilisi kõrvalmõjusid. Eesmärgiks on toetada lapse enesekontrolli kujunemist, andes talle aega rahuneda ja järele mõelda, ilma et ta käitumise otsekohe sekkutaks mõjusate väliste survevahenditega.

Positiivsetest kinnistitest lahutamine erineb kõrvaletõrjumisest selle poolest, et viimase puhul tehakse kindlaks need kinnistid, mille toel halb käitumine püsib, ja kõrvaldatakse nende mõju. Praegusel juhul aga jäetakse natukeseks ajaks ära kõik lapse käitumist kinnistavad mõjurid.

Tähtajaline eraldamine

Positiivsetest kinnistitest eraldamine sisaldab piiranguid ning selle nagu igasuguse õppepsühholoogia meetodi rakendamist on vaja kaaluda. Selle abil ei tohi kunagi suunata 2—3-aastase, jonnias oleva lapse käitumist. Selles eas teeb laps jonnimise varal kindlaks piiranguid, otsib sotsiaalselt vastuvõetava käitumise vorme ja sõltub täiskasvanute abist. Trotsivat last ei tohi kunagi üksinda jätta, vaid ema peab kogu aeg lähedal olema, ta võib lapse sülle võtta ja nii oodata, kuni laps rahuneb. Laps peab selgeks saama, et hukka on mõistetud tema praegune käitumine, mitte tema ise. Lapsele ei tohi kunagi anda võimalust oma tahtmist jonnihooegade abil läbi suruda, ent üksinda jätmisest ei ole vähimatki kasu, otse vastupidi, see muudab olukorra veelgi halvemaks. Lapsel tekib turvalisusetunne, kui tema juures on täiskasvanu, kes talub tema jonnimist järele andmata ja on valmis teda sellest olukorrast välja aitama, kui ta ise toime ei tule.

Samuti ei sobi see meetod vanemate, füüsiliselt tugevate laste puhul, sest tuttavatest kinnistitest lahutamise tagajärjeks on algul harilikult vihahoog, nutt või koguni kehaline agressiivsus. Ei tohi luua niisugust olukorda, et kasvatajal ei õnnestugi jonnivat ja tõrkuvat last ära saata. Ühelgi juhul ei tohi lapse ja kasvataja vahel tekkida võitlust, kasvataja peab ette kindel olema, et laps kuulab sõna.

Väga agressiivset ja ohtlikult käituma kalduvat last, kes raevupurske ajal pole võimeline end kontrollima, ei tohi jätta üksinda, ilma järelevalveta. Tasandusklasside õpetajad teavad seda oma kogemuste põhjal.

Ka kodus ei tohi vihahoos väga agressiivselt käituvat last jätta üksinda tuppa, kus ta võib mingit kahju teha, sest ta pole võimeline oma käitumist kontrollima. Meetodist pole kasu, kui olukorra parandamise asemel tuleb hakata tegelema uute raskustega.

Et kõikide õppepsühholoogia rakenduste eesmärk on suunata last ennast kontrollima, on positiivsetest kinnistitest lahutamine mõjukas sel juhul, kui laps põhimõtteliselt oskab õigesti käituda ja on küllalt vana, et mõista oma teo tagajärgi. Ta teab, et talitab valesti, aga võib temas pulbitsevate tunnete pärast olla sel hetkel võimetu oma käitumist kontrollima ning kasvataja katsed temaga vestelda jooksevad tühja.

Enne kinnistitest lahutamist tuleb selgeks teha, kas laps on aru saanud, mis järgneb tema mingile käitumisele, näiteks agressiivsusele. Peale selle tuleb enne, kui midagi ette võtta, veel last munitada, et ta järele jätab, ja anda talle niiviisi võimalus ja aega ennast kontrollida. Kui see ei

õnnestu, siis võib ta natukeseks ajaks üksinda jätta või saata kuhugi omaette rahunema. Mõnikord võib see ka lapse seisukohalt olla õnnelik lahendus. Olles minetanud enesevalitsuse ja satunud tähelepanu keskpunkti». kogeb osa lapsi olukorrast pääsemist kergendusena.

Last ei tohi üksinda jätta liiga pikaks ajaks, piisab 10—15-minutist, väiksemate laste puhul ka mõnest minutist. (2) Selle võtte mõju ei suurene, kui üksiolekuaega pikendada, küll aga võib süvenev hüljatusetunne põhjustada uusi raskusi.

Laps võib üksinda olles jonnimist jätkata, kuid sellele ei tohi pöörata vähimatki tähelepanu. Laps võetakse teiste hulka otsekohe, kui ta on seevõrra rahunenud, et temaga saab rääkida. Kui rahunemiseks kulub palju rohkem aega kui soovitatud 15 minutit, siis tuleb lapse probleem uuesti arutusele võtta. On põhjust oletada, et teistest eraldamine pole selle lapse puhul sugugi õige tegu ja suurendab pettumust veelgi. Tema probleemiks võib hoopis olla see, et ta on vanematelt liiga vähe abi ja kaitset saanud.

Teistest mõneks ajaks eraldamine kaotab mõju ja otstarbe, kui laps saadetakse üksinda oma tuppa, kus on huvitavad leلود ja raamatud. Laps kohaneb olukorraga kiiresti, loob endale teistsuguseid kinnisteid ja tegevusärriteid ning olukorra analüüsimise asemel põgeneb kujutlusmaailma. Selle tagajärjel väheneb lapse silmis vanematega koos olemise kui tasu väärtus ning ühtaegu väheneb usk vanematelt saadavasse abisse. Ta õpib vihahoos endasse sulguma, üksindusse tõmbuma ja kujutlustesse pagema.

Peale selle on kahtlane last, eriti väikest last, karistuseks oma tuppa saata. Oma tuba peaks olema turvaline koht, mis ei tekita vastuolulisi kujutlusseoseid.

Positiivsetest kinnistitest eraldamisega ei tohi kaasneda hirmutamise, näiteks on kindlalt keelatud saata last pimedasse ruumi, kus ta kardab. Rõhutagem veel kord, et eesmärgiks on saata laps rahunema niisugusesse kohta, kus miski tema häiritud käitumist ei kinnista ning kus ta ka ise ei saa seda ühegi vahendi ega eseme abil kinnistada. Nii saab lapse käitumise katkestada, proovida temaga rääkida ja saata ta siis midagi muud tegema.

On tähtis, et laps kogeks: kasvataja on kogu aeg käepärast, on valmis teda aitama ning kõiki ta enesekontrolli katseid toetama. Lapsel ei tohi tekkida tunnet, et teda on unustatud.

Kodus on ülimalt raske leida niisugust neutraalset paika, kus ei oleks midagi lõhkuda ja mis poleks tema enda tuba, mis ei ärataks hirmu, kuid ei laseks end ka nii mõnusalt tunda, et tegelik eesmärk ununeb. Milleski tuleb teha mööndusi, ja kui meetod ei näi eesmärgile juhtivat, siis tuleb kõigepealt aru pidada, kas koht, kuhu laps saadetakse, on selleks üldse sobiv. Tuleb ka meelde pidada, et on lapsi, kellele meeldib üksinda olla ja kes on võimelised iga vaba hetke täitma kujutlustega ning kelle probleem on pigemini omaettehoidumine. Neid lapsi ei ole õige kinnistitest lahutada, pealegi tekib nende puhul harva sellist olukorda, et neid oleks vaja rahunema saata.

Kui last on raske positiivsetest kinnistitest lahutada — kodus ei ole sobivat paika või on tegemist tugeva ja protestiva poisiga —, tuleb lapse ümbert kõrvaldada kõik esmased kinnistid, see avaldab samasugust mõju. Tavaliselt on esmaseks kinnistik vanema juuresolek, jonn on mõeldud emale.

Sel juhul läheb ema teise tuppa lehte lugema ja ütleb, et ta tuleb vestlust jätkama siis, kui laps on agressiivse käitumise lõpetanud. Ema peab olema kindel, et toas pole midagi niisugust, mille rikkumisega saaks laps ema otsekohe tagasi ja jääks niiviisi olukorra peremeheks.

Kui positiivsetest kinnistitest eraldamine ebaõnnestub üsna tihti, siis on tavaliselt põhjuseks selle meetodi liiga kergekäeline rakendamine. Kui laps saadetakse üksindusse aeg-ajalt ja täpselt määramata ajaks, ilma et talle põhjust iga kord selgeks tehtaks, siis ei maksa tulemusi oodata. Eraldamisest ei tohi saada mäng ja eraldada ei tohi uisapäisa igasuguse sõnakuulmatuse või häiriva tegevuse pärast, sest siis on ärasaatmise põhjuseks vanemate krussis närvid ja soov rahu olla, mitte tahe last suunata. Positiivsetest kinnistitest lahutatakse eriti kohanematu käitumise, näiteks agressiivsuse parandamiseks. Kõigepealt tuleb aru pidada ning siis talitada eesmärgikohaselt ja järjekindlalt.

Positiivsetest kinnistitest lahutamine üksinda käitumist ei muuda, ent koos kõrvaletõrjumise ja positiivse kinnistamisega avaldab see suurt mõju. Kuigi sellega seoses on rõhutatud enesekontrolli kujunemist, ei ole see enesesuunamise edendamiseks siiski parim moodus. Võib-olla see aitab lapsel ennast kontrollida, aga temalt on võetud võimalus ise otsustada, tema eest otsustab ema. Kui lapselt on võetud võimalus oma halba käitumist jätkata või selle abil eesmärgile jõuda, siis on tegemist välise kontrolliga. Seesmine kontroll on alles see, kui laps suudab algusest lõpuni ise otsustada.

3.3. Õpilase klassist väljasaatmine

Vana üldtuntud võte, mida õpetajad kasutavad, on lapse kindlaks ajaks eemaldamine niisugusest olukorrast, kus tema häiriv ja rahutu käitumine saab kinnitust: õpilasi on teistest eraldatud, klassist välja saadetud jne. Selle meetodi mõju muutub aja jooksul siiski küsitavaks. Esiolgu võib ärasaatmine olla õpilasele piinlik, ent mõne korra järel ta harjub ja kui tema käitumine pole selleks ajaks muutunud, siis kaotab teistest eraldamine kui karistus mõtte.

Niisiis muudab õpilase klassist väljasaatmine harva tema käitumist, kuid see katkestab ahela ning annab õpilasele ja õpetajale aega rahuneda. Kui õpetaja saab järele mõelda, siis ei hakka ta määrama karmimaid ja võib-olla vääri karistusi.

Siiski tuleb alati kaaluda, kas klassist väljasaatmine ei too rohkem kahju kui kasu. Kui õpilane on veiderdamisega klassis positsiooni võitnud ning kaasõpilased teda jätkuvalt imetlevad, siis võib klassist ärasaatmine üksnes suurendada tema kangelaslikkust ning see omakorda suurendab teistes lastes matkimishimu.

Kui õpilast tahetakse karistuseks klassist välja saata, siis tuleb hoolt kanda, et see ka korda läheb. Juba üksnes see, et õpilane löbustab klassi, aeg-ajalt ukse vahelt piiludes, teeb karistuse mõjutuks ning õpetaja ei ole enam olukorra peremees.

Niisamuti tuleb kaaluda, kas klassist ärasaatmine ei ole õpilasele hoopis meeldivam kui tunnis istumine. Ta pääseb nõnda ülesannete tegemisest. Kui õpilane on tähele pannud, et tema ainus võimalus mõjule pääseda on tundi segada, siis lubab ta ennast meelsamini klassist välja saata kui laseb klassikaaslastel märgata, et ülesanded, mida teised lahendavad, käivad temal üle jõu.

Õpetajat aitab ka see, kui ta teab, missuguse ärritina tema ise õpilasele mõjub, s.t. kuidas õpilane hindab õpetaja kiitust ja karistust, kui tähtsaks ta neid peab ning kas õpetajalt saadud tagasiside on õpilasele olulisem kui see, mida ta klassilt saab.

Nii annab õpilase pelk klassist väljasaatmine rahu ainult üürikeseks ajaks, aga kui seda tehakse järjekindlalt, jääb rahu hoopis tulemata. Võte on õigustatud ainult siis, kui seda tuleb kasutada teiste õpilaste töörahu pärast. Klassist väljasaatmisega võib üksnes siis midagi saavutada, kui õpilast suunatakse ühtaegu ka muul viisil.

4. Karistamine

4.1. Karistamine ja selle mõju

Karistamine on ilmselt kõige kasutatavam moodus, mille abil lapse halvale käitumisele püütakse lõppu teha. Üks õppepsühholoogia põhiväiteid on Skinneri kinnistamisepõhimõte: «Tasu võitnud reageeringul on kalduvus korduda, karistuse teeninu taandub.» Teiste sõnadega: lubatud käitumine pääseb valitsema ja karistuse saanud käitumine väheneb. (3)

Argikeeles on karistus saanud väga negatiivse tähenduse. Tavaliselt on selle all mõeldud nuhtlemist või lapse solvamist. Õppepsühholoogilises tähenduses ei hõlma karistus kumbagi neist. Karistuse mõte ei seisne lapse nuhtlemises ega solvamises, see ei ohusta tema eneseväärikustunde kujunemist ega tähenda mingil juhul kehalist karistamist.

Karistus on niisugune halva käitumise tagajärg, mida laps ei koge meeldivana ja mis ei õhuta teda endisel kombel käituma. Karistuseks on etteheide, lapse käitumisest johtuva pettumuse vältendamine, mõningate kokkulepitud soodustuste, näiteks nädala taskuraha mõneks ajaks ärajätmine. Läbimõeldud ja õiglane karistus turvalises kodus ei tee lapsele kahju, seevastu hoolimatu keskkond teeb kahju ka ilma karistuseta.

Usk karistusse kui kasvatusvahendi tõhususse on siiski palju suurem kui selle tegelik kasu, kuid see mõtteviis on juurdunud sügavale soome kasvatushoiakusse. «Kes vitsa ei pruugi, see vihkab oma last,» on olnud eelmise sugupõlve arusaam.

Karistuse ülehindamine tuleneb võib-olla sellest, et karm karistus näib halvale käitumisele kiiresti lõpu tegevat. Karistuse pooldajate usku kinnitab vahetult järgnev kergendustunne, mis soovimatu käitumise lõppemisega kaasas käib.

Tegelikult karistus halba käitumist ei kõrvalda, vaid üksnes surub selle maha. See tähendab, et halva käitumise kiire lõpp on ajutine nähtus, sest mahasurutud käitumisel on kalduvus mõne aja pärast taastuda. Hilisemaid tagajärgi ja mahasurutud käitumise taastumist ei osata vaid harilikult karistamisega seostada.

Karistamine surub käitumise maha, kuid ei kõrvalda seda lõplikult seepärast, et sellega ei saa käitumist soovitud suunas juhtida: karistusega ei ole võimalik lapsele midagi uut õpetada. Karistus on mõjus käitumise kontrollimise vahend, ta näitab, mida ei tohi teha, kuid ei näita, mida tohib. Lapse agressiivsust ei vähenda see, et täiskasvanu pöörab tema jonnimisele tähelepanu, vaid see, kui püütakse kõrvaldada jonna põhjust.

Karistus on mõjus, kui lapsel on tõrjutu asemel olemas teine käitumismall, aga tavaliselt nii ei ole ning karistuse mõju on seepärast väike. See vormib pigem kombeid kui lapse tegelikku sotsiaalset arengut. (4)

Peale selle, et karistus viib kiiresti eesmärgile üksnes näiliselt ja et mõju on lühiajaline, tekib suletud ring: laps ei tea, mida temalt tahetakse ja kuidas ta peaks käitumist muutma, ning hakkab soovimatut malli kordama. Vanemad karistavad last järgmine kord karmimalt, aga ka see ei õpeta teda õigesti käituma ning suletud ring püsib.

Kuigi karm karistus näib mõnes olukorras olevat ainus tõhus vahend, tuleb arvesse võtta selle kõrvalmõjusid. Jätkuv karistamine võib lapse psüühilisele arengule palju paha teha.

Kui karistamisega kaasneb vanemate vaenulik, agressiivne käitumine, siis on see ühtaegu käitumismall lapsele. Ja mis eriti tähtis — kasvataja, kelle peamine kasvatusvahend on karistus ja kes karistab last iga võimaliku asja pärast, ei põhjusta üksnes hirmu ja pettumust, vaid kaotab lapse silmis lugupidamise ja tõukab eemale. Hiljem on tal positiivseid vahendeid raske leida, sest temaga koos olemisel ei ole enam lapse silmis väärtust ega tema kiitusel tähtsust. Lapsele on tasuks see, kui tal on niisuguse kasvatajaga võimalikult vähe tegemist.

4.2. Karistuse rakendamine

Karistuse varal jõutakse eesmärgile, kui sellega kaasnevad muud, käitumist soovitud suunas juhtivad meetodid. Teiste sõnadega: kui last mingi käitumise pärast karistatakse, siis tuleb teda ühtlasi millegi eest kiita ning kinnistada teistsugust, soovitud käitumist.

Nagu eespool juba öeldud, võib olukord olla nii sõlmes, et enne tuleb mingi käitumine kõrvaldada, kui on üldse võimalik midagi uut õpetada. Karistuse varal võidakse halb käitumine mõneks ajaks maha suruda ning siis üritada teda suunata agressiivsuse vabalt käituma.

Karistamise puhul tuleb arvesse võtta lapse isiksust. Raske on leida kõigile sobivat kinnistit, veelgi raskem üldkehtivat, kõigile sobivat karistust, ehkki koolis on püütud seda kogu aeg otsida. Mõnele lapsele on piisavalt suureks karistuseks ehmatuse, kui ta märkab, et on õpiku koju unustanud. Saada veel lisaks päevikusse märkus on temale juba liig. Teisele lapsele ei tähenda märkus midagi, tal ei ole sooja ega külma, kui neid muudkui juurde tuleb.

See muudab klassis olukorra keerukamaks ja tekitab küsimusi, kui palju saab karistuse puhul õpilase isiksust arvesse võtta ning kuidas avaldab karistusele mõju see, et mingi teo pärast ühte last karistatakse, aga teist ei. Lapse õiglustaju on tihtipeale üsna kategooriline, seepärast tuleb selles suhtes olla ettevaatlik. Lastega võib siiski rääkida ja teha neile selgeks, et mingile teole järgneb karistus, aga kui mõnel õpilasel on juba viisteist märkust, siis pole mõtet neid enam juurde kirjutada: õpetaja jätab need lihtsalt meelde ja võtab arvesse mingil muul kombel.

Õpetaja peab olema ettevaatlik, et eespool kirjeldatud karistus ei muutuks tasuks. Kui laps tahab äratada tähelepanu, siis teenib suur märkuste arv seda eesmärki eriti hästi. Sel juhul on kõige targem selline tähelepanu osutamine aegsasti lõpetada, õpilase jätmine täiesti tähelepanuta on niisugusel puhul parem karistus.

Isiksuse mõõdukas arvessevõtmine ei käota karistuse mõju, küll aga võib seda teha täielik paindumatus ja iga hinna eest kõikidele ühe mõõdupuuga mõõtmine. Tuleb meeles pidada, et karistuseks ei ole märkus või laitudeks tehtud märk, vaid tunne, mida see lapses äratav. Laituste kokkulugemise asemel tuleks kuidagi mõõta seda tunnet.

5. Üleparandamine

Kui tahetakse, et laps hakkaks järjest enam end kontrollima ja järele mõtlema, tuleb teda üha rohkem suunata tähele panema oma käitumise tagajärgi. Teda tuleb õpetada järeldusi tegema ja oma käitumise tagajärgi ennetama.

Mõjus viis, kuidas lapse tähelepanu tagajärgedele juhtida, on nn. üleparandamine. See tähendab, et laps peab ise olukorra parandama, midagi hüvitama, kuid nii, et kahju ei oleks üksnes hüvitatud, vaid midagi oleks muutunud paremaks kui enne. Kui laps on teise lapse asja meelega katki teinud, siis hüvitab ta rikunud asja ning peale selle ostab oma taskuraha eest mingi kingituse.

Tekitatud kahju hüvitamisele või üldse käitumise tagajärgede üle mõtlemisele on lapse suunamisel pööratud suhteliselt vähe tähelepanu, ehkki tagajärgede näitlikuks tegemine on lapse sotsiaalse arengu seisukohalt hädavajalik, see õpetab teda ise otsustama. Alati polegi vaja kõike üle parandada, eriti väikeste laste puhul võib see nõue olla kohatu, kuid selleks, et vastutustunnet kasvatada, peab last õpetama oma teo tagajärgi nägema. Meie kultuuris, kus püritakse ühekordselt kasutatavate tarbeesemete poole, laps igakord ei taipagi, et tehtud kahju peab alati keegi kuskil hüvitama. Kollektiivsed mõisted ühiskond ja maksumaksjad jäävad lapsele liiga kaugeks. Tagajärgede teadvustamine on tähtis lapse isiksuse kujunemise seisukohalt. Lapselt võidakse nõuda varasemast suuremat hoolitsust ja vastutust lähieest, ühtaegu võib talle seletada, et see on tema valdkond, tema eluala, ja nii süvendada kuhugi kuulumise tunnet. Kui laps on iseendale seatud nõudeid rikkunud, siis võib see temas äratada süütunde. Võib juhtuda, et tema õiglustaju on vaja suunata. Sel juhul on tal kergem, kui ta saab midagi teha, saab asja lõpule viia, sest siis on tal kergem juhtunut unustada.

X. Tunnetamise ehk kognitiivse tegevuse tähtsus lapse sotsiaalses arengus

1. Sotsiaalsus ja tunnetusoskused

Lapse psüühilist arengut jälgides on võtmesõnaks terviklikkus, s.t. et kõik mõjutab kõike. Kui lapsel puudub eneseväärikustunne, kui ta on kartlik ja hirmunud, siis pole tema õpivalmidus koolis selline, nagu võimaldaks tema arukus. Kui lapsel on märgatav motoorne rahutus, siis on tal suurem kalduvus hakata vahekordi jõuga klaarima kui rahulikul lapsel, ilma et oleks tegemist lausa agressiivsusekalduvusega. Terviklikkuse rõhutamisest hoolimata on siiski tavaks lapse eri arengutahke jälgida üksteisest lahus. Räägitakse intellektuaalsest arengust, tundeelu arengust, ühiskonnaga kohanemisest jms., ehkki praktikas on neid võimatu üksteisest lahutada.

Lapse sotsiaalse käitumise hälvete tagapõhja on tavaliselt otsitud tema tundeelust. Tunnetusoskusi, näiteks olukorra olulise tähendusega külgede leidmist, olukorra õiget analüüsimist ja hindamist, varasemate kogemuste meeldetuletamist ja kasutamist, oma käitumisviisi valimist ja käitumise tagajärgede põhjal tehtud järeldusi ei ole käitumishälvetega seoses kuni viimaste aastateni kuigi palju uuritud. Ometi võib mõne mainitud võime puudumine seada lapse niisugusesse olukorda, mis ilmneb sotsiaalse käitumise hälbena.

Kui laps jätab aina olukorra seisukohalt olulised seigad tähele panemata ja langetab otsuseid ebaoluliste põhjal, näiteks ei märka, et õpetaja on jutu katkestanud ja vaatab teda vihaselt, kuid selle asemel paneb tähele midagi huvitavat naaberpingil ja keskendub sellele, siis pole ta enam võimeline tagajärgi vältima. Või kui iga olukord on lapsele uus ning ta ei suuda meenutada mingi analoogilise varasema käitumise tagajärgi, siis ilmselt ei ole tegemist sotsiaalse õppimisega, vaid laps teeb ühtsoodu samu vigu.

Kui lapsel tekib probleemide lahendamisel järjest raskusi, siis kajastuvad need pettumustes, eneseväärikusprobleemides, hirmus ja koguni agressiivsetes kaitsereaktsioonides. Niisiis väga paljude probleemide puhul, mida on seostatud emotsionaalse arengu hälvetega, võib tegemist olla tunnetuslikult väärä õppimisega.

2. Sotsiaalsed vastastikuse mõjutamise olukorrad kui probleemide lahendamise olukorrad

Sotsiaalseid vastastikuse mõjutamise olukordi võib käsitada ka kui probleemide lahendamist, mille puhul läheb vaja ülalnimetatud tunnetusoskusi. Juba ainuüksi nende oskuste harjutamisega on õnnestunud lapse käitumishälbeid vähendada. (2) Kui lapse ebasotsiaalse käitumise põhjuseks on rikutud iseloom, siis ei vähenda see mingil määral tunnetusoskuste tähtsust, vaid lubab oletada, et olukord pole selleski suhtes olnud soodus. Ka nendel lastel kergendab tunnetusoskuste harjutamine kohanemist, tunnetusoskuste puudumine muudab kohanemise võimatuks.

Sotsiaalse suhtlemisega seostuvate probleemide lahendamist võib lapsega harjutada nii kodus kui koolis. Algul arutatakse olukorda lapsega koos, et selguks, kuidas ta sellesse üleüldse suhtub, mõjutatakse tema nn. üldorientatsiooni. Mõni laps valib juba sellel astmel alati jäigalt sama, väärä malli. Ta on juba ette umbusklik ja vihane, kindluse mõttes valmis agressiivselt käituma enne, kui ta üldse teab, mis on tulemas. Last õpetatakse olukorda rahulikult jälgima, ilma et ta juba ette võtaks hoiaku: nüüd solvatakse mind jälle. Teda suunatakse väliseid ärriteid võimalikult täpselt tähele panema ning ühtaegu oma tundmusi jälgima, et tema oma psüühikas varitsev hirm neid täiesti ei moonutaks. Teiste sõnadega: aidatakse näha seda, mis tõepoolest juhtub, ja eristama seda, mida ta kartis või oletas juhtuvat.

Järgmisena õpetatakse last tema meelest täiesti kaootilises olukorras nägema tegelikku probleemi. On ta juba midagi teinud või oodatakse, et ta midagi teeks, puudutab see asi üldse teda või

oleks targem kõrvale hoida ja keskenduda oma ülesannetele.

Lapsega koos harjutatakse erisuguseid, temale tundmatuid käitumisviise, nii et ta kõigepealt ei hakkaks abi otsima kehalisest vägivallast. Kui lapselt tahetakse agressiivsed vahendid ära võtta, siis tuleb midagi muud asemele anda.

Algul võib lapse õpetada sõnadega asju klaarima, talle tuleb näidata, et ka nii on võimalik hakkama saada. Laps võib vajada vägagi üksikasjalikke nõuandeid — koguni valmis lauseid, mida võib öelda ja mida ei maksa mitte kunagi öelda —, mille paikapidavust ta proovib tegelikes olukordades. Laps võib üllatuse ja rahuldustundega tõdeda, et ta on võimeline sõnaosavusega toime tulema. Oskus asju vägivalla asemel sõnadega klaarida on täiskasvanute maailmas nõutav.

Kui lapse valikuvõimalused hiljem suurenevad ja tema kasutuses on rohkem vahendeid, siis võib teda suunata abi otsima hoopis muudest kui agressiivsetest mallidest. Mõnikord on mõistlik suu pidada või koguni lahkuda. Nendele lastele on harilikult uus kogemus, et probleemi saab lahendada üksnes arupidamise ja kokkulepetega ning seejuures lõplikult, ilma et kakluseseeme idanema jääks või et keegi tunneks kaotusekibedust ja vabadust kätte maksta.

Viimaks õpetatakse last nägema ja õigesti mõistma oma käitumise tagajärgi ning tegema järeldusi selle kohta, kas see, kuidas ta kõnealusel olukorras käitus, oli õige või oleks teisiti käitumise korral olnud tagajärg parem. See suunamisaste pahatihti unustatakse.

Elus vajalikku oskust probleeme lahendada ei omandata katsetamise ja eksimise teel või vähemalt võtab see siis väga palju aega, pealegi ei tarvitse niiviisi omandatud vahendid olla igakord sotsiaalsed.

Vanemad ja õpetajad pärivad tihtipeale, millal tuleb laste riidu sekkuda. Ka riid ja näaklemine on sotsiaalse suhtlemise harjutamine ning alati ei ole vahele astuda vaja. Teiselt poolt pole vaja karta, et täiskasvanud sekkuvad liiga sageli, isegi kui nad ägeda vahekordade klaarimise puhul reageerivad alati, kui satuvad tunnistajaks — suurema osa omavahelistest suhetest teevad lapsed selgeks hoopis sel ajal, kui täiskasvanuid pole juures.

Lapsed õpivad küll omavahel toime tulema ja oma suhteid ilma abita klaarima, kuid mitte alati ei tee nad seda sotsiaalselt mõttekal viisil; kollektiivis võtab võimust džungliseadus, mille kohaselt võidab tugevam, kuid too tugevam ei pruugi alati olla vaimselt küpsem. Lapsele iseseisvuse õpetamine ei tähenda, et teda tuleks saata kõiki õues või koolis tekkinud arusaamatusi üksinda lahendama selle põhimõtte järgi, et «siis õpib ta toime tulema». Arenev laps vajab täiskasvanut ja tal on õigus temalt kaitset saada. See eeldab, et mõnikord peab täiskasvanu ka laste tülisid klaarima.

Neid lapse elu riiuolukordi saab mõjusalt kasutada tunnetusoskuste harjutamiseks. Sekkuv täiskasvanu aitab lapsel otsustada, kuid ei hakka tema asemel olukorda lahendama. Täiskasvanu ei ütle, mis on õige, kes eksis ja mida nüüd peab tegema, seda peavad otsustama lapsed. Täiskasvanu ülesanne on luua selline olukord, et ägeduse asemel saaksid mõjule pääseda tunnetusoskused. Täiskasvanu lõpetab riiu, annab mõlemale poolele võimaluse rääkida ja nõuab, et üks osapool oleks teise rääkimise ajal vait ja kuulaks. Seejärel arutatakse olukord algusest lõpuni uuesti läbi ja lapsed püüavad selgusele jõuda, milles nad eksisid ja mida oleksid võinud teha.

Kõik see on tunnetusoskuste harjutamine. Keskustelu eesmärk on tekkinud olukorda analüüsides õpetada vaenulikult häälestatud ja agressiivsusele kalduvale lapsele, kuidas viha äratavat olukorda teisiti hinnata, agressiivsuse esilekutsunud ärrititesse rahulikult ja läbimõeldult suhtuda ning uusi võimalikke käitumismalle otsida.

3. Tunnetusoskused ja enesevalitsuse omandamine

Viimaseaegsetes uuringutes on tähelepanu pööratud sellele, kui palju on inimese arvates võimalik oma elu mõjutada, s. t. kas tal on nn. väline või seesmine kontroll.

Väline kontroll tähendab seda, et inimese meelest läheb tal kõik nii, et ta ise ei saa kuigi palju

midagi mõjutada: tal tekib töö raskusi, ta satub liiklusõnnetusse ning elus edasijõudmine põhineb tema arvates õnnelikul juhusel, mitte töötegemisel ega eesmärgikindlal vaevanägemisel. Seesmine kontroll tähendab, et inimene peab enda ja oma elu eest vastutajaks esmajoones enast: ta ei sattunud liiklusõnnetusse, vaid tegi avarii, töökohas ettetulevates sõnelustes peab ta süüdlaseks ka ennast, tema elusündmused pole juhuslikud, vaid esmajoones tema enda tegevuse tagajärg. (9)

Lapsel on ülekaalus väline kontroll. Tal võib nähtuse põhjuse ja tagajärje seoseid pidada peaaegu maagiliseks.

Esimene samm enesekontrolli poole on see, kui laps hakkab aru saama, et kuigi tal tuleb ette üht ja teist, võib ta ka ise oma käitumist juhtida, ise otsustada ja niiviisi sündmusi mõjutada.

Vanemad saavad õpetada last nägema põhjuse—tagajärje ahelat ja selle üle temaga koos aru pidada. Seepärast on tähtis, et kõigepealt seletataks reegleid ja siis tehtaks kindlaks, kas laps on aru saanud, mida tema käitumine kaasa toob või miks teda karistatakse. Samuti võidakse lapsega koos arutada, kas olukord üldse oligi hirmuäratav ja kallaletungi ohtlik või talle üksnes tundus nii.

Seda, kui laps õpib olukordi uutmoodi nägema ja leiab nende tegelikud põhjuse—tagajärje seosed, nimetatakse tunnetuslikuks rekonstrueerimiseks.

Asjakohase tunnetusstruktuuri loomine on enesevalitsuse ja spontaanse kontrolli eeldus. Enne kui laps saab kogeda, et tema rahulolu oma hea teo pärast võib olla tasu, peab ta olema võimeline oma käitumist õigesti hindama. Ta peab oskama endale seada realistlikke eesmärke ja ootusi ning nende varal oma käitumist hindama. Kui ta käitub teise lapse suhtes agressiivselt, siis peab ta olema võimeline nägema, et see on ühe käitumisreegli rikkumine. Kui ta säilitab kontrolli, siis võib ta tasuks ühe nõude järgimise eest tunda meelehead.

Võime oma käitumist kontrollida eeldab, et laps oskab olukorda õigesti hinnata ja peale selle vähemalt mingil määral tajub oma tundmusi. Taas võivad vanemad lapsega rääkides õpetada talle mõisteid ja aidata tundmustele nimetuse leida, see omakorda aitab lapsel oma sisemaailma jälgida ja analüüsida.

4. Hirmu analüüsimine tunnetuse abil

Lapse käitumist ei saa mõjutada, kui ei ole midagi teada tema käitumise tagapõhjaks olevate tundmuste või käitumisega seostuvate kujutluste kohta. Kui lapse agressiivset käitumist tahetakse vähendada, siis on tähtis teada, missugune tundetaust käitumist suunab: kas käitumise on põhjustanud viha ja jonn või hirm, mis sunnib enda kaitseks ründama. Nii tuleb soovimatu käitumise tõrjumiseks mingil moel kontrolli alla saada ka käitumisega liituvad ja toiminguid halvasti mõjutavad meeleolud.

Lastel on selline käitumist häiriv tunne tavaliselt hirm.

Hirmust rääkides liigutakse süvapsühholoogia valdkonnas ja puututakse kokku probleemidega, mida ei saa käsitleda pelgalt käitumist harjutades. Hirmu juured on tavaliselt sügaval lapse isiksuses, ja see, mida ta näib kartvat, ei ole alati tõeline hirmu põhjus, vaid miskipärast hirmuobjektiks muutunud tõelise hirmu sümboolne kehasus. Lapse koolipelgust ei tekita harilikult mitte koolimine, vaid võimetus kodunt lahkuda, hirm, et emaga võib sel ajal midagi juhtuda, teiste sõnadega — iseseisvumise mahajäämus. Lasteaias rahutu ja agressiivne laps võib oma hirmu ja kurbust välja valada, tema karistamine agressiivsuse pärast muudaks siis olukorra üksnes halvemaks.

Olgu hirmu põhjus missugune tahes, seda tuleb mingil moel püüda kõrvaldada, kui see takistab asjakohase käitumismalli kujunemist. Hirmud on lapse eri kasvujärgkudes sedavõrd üldised, et alati ei saa peapõhjuste leidmisel loota asjatundjate abile, ka vanemad peavad midagi tegema.

Hirmuobjekti tutvustatakse algul kahte moodi, nii konkreetset olukorraga harjutades kui ka kujutluste varal. Harjutamine tähendab seda, et lapsel lastakse olukorraga vähehaaval harjuda, tur-

valise täiskasvanu juuresolekul tutvustatakse talle objekti sammsammult.

Kui selline toiming ei anna tulemusi ja lapse hirm püsib, siis on seda põhjustav mõjur liiga tugev ja tuleb hoolega uurida, millega on õigupoolest tegemist. Teisest küljest ootavad vanemad või õpetajad harilikult liiga kiireid tulemusi ja kaotavad kannatuse. Toimimisviis võib olla hea, aga vahel võtab harjutamine väga palju aega ja hirmu kõrvaldamiseks ei piisa sellest, kui täiskasvanu on mõne korra juures.

Tegelikkuses on raske korraldada uue ja hirmuäratava olukorraga tutvumist vähehaaval koos täiskasvanuga. Tavaliselt ei peeta võimalikuks seada asja nii, et ema oleks paar esimest korda lasteaias lapsele seltsiks, seepärast on soovitatud kiiret sundlahkuminekut. Pikaksveniv lahkuminek ei olegi iga lapse puhul õige lahendus, mõnikord võib see siis veel suuremaid üleelamisi põhjustada. Aga kui see näib olevat õige lahendus, ei tohiks tegelikke raskusi liiga suureks pidada. Enamik lapsi harjub kiiresti ja lasteaeda jäämine läheb hõlpsasti, aga siiski tuleks isikupäraseid arenguvõimalusi arvesse võtta.

Hirmuäratava asjaga võib tutvuda ka kujutluste varal, eriti kui täiskasvanul pole võimalik koos lapsega tegelikkuses hirmuobjekti juurde minna ja sellega üheskoos tutvuda. Siis hakatakse hirmuäratavat või ahistust tekitavat olukorda uuesti läbi arutama. Juba pelgalt sündmuste asjalik käsitlemine koos täiskasvanuga võib rahustada sedavõrd, et need ei äratagi lapses enam võõrastust.

Algul tuleb last julgustada hirmuäratavatest kogemustest või olukordadest rääkima. Teda õpetatakse kardetud asju tunnistama ja neid nimetama. Juba seegi võib lapsele algul raske olla. Ta on tegeliku hirmuobjekti teadvusest tõrjunud ega saa isegi aru, mida ta tegelikult kardab.

Seejärel äratatakse lapses järjest enam hirmuobjektiga liituvaid kujutlusi ja analüüsitakse neid, lapsel lastakse neist rääkida ja arutatakse neid temaga koos. Niisuguseid kujutlusi, mille põhjal võiks vestelda, ei ole sugugi kerge luua, väikesed lapsed ei tulegi sellega toime, sest neil puudub vajalik sõnavara.

Samuti nõuab kujutluste analüüsimine, hirmuäratavatest asjadest rääkimine tihtipeale koguni arsti teadmisi, sest väikese lapsega see niisama lihtsalt ei õnnestu. Ta ei oska asja kujutlustes alati vajalikul viisil analüüsida ega selle üle rahulikult mõelda, sest juba mõtleminegi võib olla niisama hirmuäratav kui tegelik sündmus. Seepärast on arvamused kujutluste äratamisest ja kasutamisest vastakad.

Aga kui lapse ahistus on nii suur, et teda ei õnnestu isegi koos turvalise inimesega hirmutavale asjale lähedale saada ja hirm kutsub temas esile muid reageeringuid, siis võib toetuda turvalistele kujutlustele ja hakata koos lapsega otsima kõnealuse nähtusega liituvaid seiku, millest on meeldiv mõelda ja mis teevad lõdvestumise sel puhul võimalikuks.

XI. Vägivaldav sisaldav meelelahutus ja agressiivne käitumine

1. Televisioon kui lapse sotsiaalsuse mõjutaja

Tänapäeva teabevahendid kujundavad kasvava lapse maailmavaadet enam, kui kasvatajad on valmis möönma. Televisioon räägib lastele, missugused nad on ja missugused on teised inimesed, ta õpetab, missugune on elu ja missugused väärtused, seadused ja ootused maailmas domineerivad ning mida on tulevikult oodata, sõltumata sellest, kas kasvatajad tahavad televisioonile seda rolli anda või mitte.

Televisioonisateid võib kasutada täpselt nii, nagu soovitakse, kas positiivsete või negatiivsete käitumismallide kinnistamiseks. Televisioon võib aidata lapse arengut juhtida soovitud suunas, kuid võib ka psüühilisele arengule kahju tekitada.

Mõnikord on arutelu selle üle, kuidas televisioon ja video mõjutavad lapse psüühilist arengut, muutunud peaaegu mõistusevastaseks. Unustatakse, et mõju oleneb üksnes programmi sisust.

Televisioonist ei räägita kui vahendist, mida võib kasutada soovitud viisil ja eesmärgil. Vägivallasaadetest räägitakse nagu mingist nuhtlusest, mis justkui ei allukski inimese kontrollile, justnagu saaks televisioon esitada midagi muud kui seda, mida on otsustanud mõned inimesed. Televisiooni kahjulikust mõjust rääkimine on peaaegu täiesti jätnud varju keskustelu selle üle, kuidas televisiooni lastekasvatases kasutada.

Kui räägitakse televisiooni mõjust lapsele, siis esitatakse enam arvamusi ja arusaamu kui olemasolevaid teadmisi selle kohta, kuidas erivanused lapsed ärriteid tajuvad ja analüüsivad. Eriti tihti juhtub seda siis, kui käsitletakse agressiivsete televisiooniprogrammide mõju laste käitumisele. Kuigi selle probleemi kohta on olemas samale lõpptulemusele jõudnud uurimusi rohkem kui mitmes muus psühholoogia valdkonnas, usuvad kasvatajad pigemini seda, mida nad uskuda tahavad.

2. Vägivallada sisaldava meelelahutuse mõju hoiakutele ja arusaamadele

Kui räägitakse televisiooni mõjust, siis tavaliselt piirduakse otseste käitumistagajärgedega. Nii saab kergesti tõestada, et vägivallasaated avaldavad mõju üksnes teatud gruppidele ja põhjustavad käitumise muutumist näiteks väikestel või psüühilise hälbega lastel. Täiskasvanud, psüühiliselt tasakaalukas inimene ei tapa teist, kuigi näeb seda telerist ühtelugu. Kui ta otsib endale käitumismalle, siis seda, mida ta näeb, tema psüühika ka analüüsib.

Inimese seisukohtade ja arvamuste tasandil ei ole asi sugugi nii lihtne. Et inimene ja keskkond mõjutavad teineteist järjekindlalt, siis mõjutab inimest kõik. Miks ei peaks seda siis tegema televisioon, mis on just mõeldud mõju avaldamaks. Nii kaua kui inimene on võimeline muutuma, uusi asju õppima, oma elusisu avardama, nii kaua avaldab talle mõju kõik, mis väljastpoolt tuleb!

Inimese psüühiline mehhanism kohaneb väga hästi. Kui ta saab ühtesoodu teatud tüüpi ärriteid, siis ta ärrituslävi kõrgeneb. Inimene ei reageeri enam sama kergesti, reaktsiooni tekitamiseks peavad ärritid järjest tugevamaks muutuma.

1960. aastate keskpaiku pani Ameerika kihama nn. Kitty Genovesi juhtum. Noor naine pussitati surnuks ühel New Yorgi tänaval, kui ligi 40 inimest jälgis oma kodu aknast pussitaja ja ohvri ligi tund aega kestnud võitlust, mille kestel ohvril õnnestus paaril korral põgeneda ja hetkeks peitu minna. Inimesed ei teinud ühtki liigutust, et ohvrit päästa. Sellele hoolimatusele ei olnud vähimatki õigustust ega mõistlikku seletust. Ainsaks seletuseks jäi tundlikkuse vähenemine (nn. desensitisatsioon) vägivalla suhtes. See on psüühiline protsess: kui inimesel lastakse järjekindlalt taluda sada, mis äratub hirmu, on vastumeelne või erutab, siis muutub ta emotsionaalselt järjest vähem vastuvõtlikuks ning ükskõikseks. (1)

Tavaline inimene ei näe igapäevaelus nii palju vägivallada, et ta selle suhtes tundetuks muutuks. Tundetuks võib ta muutuda üksnes teabevahendites, ennekõike televisioonis esitatava vägivalla tagajärjel.

Vägivallaga harjumine ilmneb muulgi moel kui emotsionaalse hoolimatusena. Inimesed, kes on kuriteofilme harva vaadanud, reageerivad vägivallastseene vaadates tugevasti ka füsioloogiliselt. Palju vägivallada vaadanutel ei ole vastavaid füsioloogilisi reageeringuid täheldatud. (2)

Vägivallaga harjumist on tõdetud ka lastega tehtud katsete puhul. Paljud teadlased on tähele pannud, et kui laps, kes on vaadanud palju vägivallasaateid, näeb kahte kaklevat last, ei reageeri ta vähemalgi määral. Vähe vägivallasaateid jälginud laps seevastu kohkub ja kui ta ei julge ise sekkuda, siis kutsub täiskasvanud appi. (3)

Niisiis vanemad, kes lasevad lapsel vaadata palju vägivallasaateid, aitavad vägivalla üldisele levikule kaasa, ehkki nende enda lapse käitumine ei muutugi.

Vägivallasaadete vaatamist on tavaliselt õigustatud sellega, et küllap laps tajub, mis on tõeline ja mis ei ole. Lapsel siiski ei ole selget kujutlust tõelisusest, tema kujutus tekib selle põhjal, mi-

da ta enda ümber näeb. Televisioon on tähtis maailmakäsituse kujundaja.

Nõnda ongi täheldatud, et vägivalda esitavate telesaadete vaatamine moonutab lapse arusaama tõelisest elust. Palju vägivallasaateid vaadanud lapsed ja noorukid ülehindavad vägivalda suurus igapäevaelus. Nad hindavad vägivaldselt käituvate inimeste hulka, vägivalda ohvriks sattumise võimalikkust ja politsei vägivalda tegelikust suuremaks. Vastavalt alahindavad nad teiste inimeste usaldusväarsust ja abivalmidust. Nõnda on nende tegelikkusekäsitus muutunud järjest lähedasemaks «tõelusele», mida pakub televisioon, kus mõrvatakse mitu korda päevas. Vägivald ei tekita neis enam ahistust ja nad arvavad, et vägivald üha lisandub, et see on elus loomulik ja paratamatu. (4)

Käsituse ebareaalsus ilmneb näiteks nii, et laps ei taju, kui palju on inimene võimeline taluma. Ta ei saa aru, et jalalöök pähe võib tappa ning et pärast mitme rusikahoobi saamisi inimene ei pruugigi enam tõusta, et ennast kaitsta.

3. Vägivaldaga sisaldava meelelahutuse mõju agressiivsele käitumisele

Üheski uurimuses, olgu tegu mis tahes psühholoogiakoolkonnaga või vaatenurgaga, ei ole väidetud, et televisioonis esitatud vägivalda vaatamine oleks lapse psüühilise arengu seisukohalt ohutu või tähtsusetu. Üksmeelt ei ole selles, kui suurt ohtu vägivaldaga seotud meelelahutuste jälgimine kaasa toob.

1972. aasta mais tegi suur ameerika uurimisrühm ettekande, milles on öeldud, et nende uuringute põhjal õhutab televisioonis näidatav vägivald inimesi agressiivselt käituma. Hiljem uuringutulemuste kohta kommünikee esitanud komitee nõudis, et lisataks juurde: tõenäoliselt muutub agressiivsus suuremaks nendel noortel, kes juba varem on vägivaldaaltid, ja et mõju sõltub ka keskkonnast. Komitee kaheteistkümnest liikmest viis olid seotud mingi kommertstelevisiooni-stuudioga. (5) Pärast seda toimunud üldises keskustelus on parema meelega mainitud kommünikee lisa kui uurimust ennast.

Hilisemad uurimused on järjekindlalt kinnitanud väidet, et vägivallasaated õhutavad agressiivselt käituma. Uurimusi üksikasjalikumalt loetlemata võib kokku võttes öelda: palju vägivaldastseene sisaldavaid sarjafilme vaadanud lapsed käituvad kooliõues oma kaaslastega agressiivselt ning mitte ainult uuringute tegemise ajal, vaid ka palju nädalaid, koguni pool aastat hiljem. Kui nad olid olnud agressiivsed juba varem, siis muutusid nad veelgi agressiivsemaks. (6, 7, 8) Olgu öeldud, et piisavalt agressiivseks osutus laste varasem lemmikarifilm «Batman». (8)

Teleri vaatamise ja agressiivse käitumise põhjuse—tagajärje seoste kohta ei saa teha usaldusväärseid järeldusi läbilõikeuuringute põhjal, selguse saamiseks on vaja pikaajalisi vaatlusi.

Ühes põhjalikus, vaatluste alusel tehtud uurimuses on Lefkowitz (9) ja tema uuringurühm väitnud, et poisid, kes 8-aastasena vaatasid meelsasti vägivaldafilme, olid eakaaslastest agressiivsemad nii uuringute ajal kui ka kümme aastat hiljem. Lapsepõlveaastail ilmnenu huvi vägivaldasaadete vastu ennustas tema tulevast agressiivsust kindlamalt kui tema hilisem elukord või perekonna sotsiaalmajanduslik seisund.

Belson (12) jälgis viie aasta jooksul poisse, kes uurimise alguses olid 12-aastased. Kui kõikide muude agressiivset käitumist põhjustavate tegurite mõju oli kontrollitud, siis selgus, et palju vägivallasaateid vaadanud poisid käitusid oma eakaaslaste suhtes vägivaldselt, vahel koguni ohtlikult.

Niisiis selgus vastu üldisi ootusi, et televisioonisaadete agressiivsuse mõju ei piirdu üksnes väikelastega, vaid puudutab samavõrd ka suuremaid lapsi ja murdealisi. Samuti selgus, et keskkond ei suuda nähtud agressiivsuse tekitatud mõju neutraliseerida sel määral, kui on tahetud uskuda.

4. Lapse võime vägivallasaateid hinnata

Televisioonisaadete vägivald nagu kõikide muude lapsele suunatud ärritite mõju üksikasjalikult hinnates tuleb jälgida neid mehhanisme, mille varal laps mingis vanuseastmes teadmisi omandab ja analüüsib. Näiteks tuleb arvesse võtta uurimust, mille kohaselt laps jääb vägivaldasaadet huviga vaatama seepärast, et selles on rohkem pinget, dramatismi, mõjusaid valgusefekte ja helivõimendust kui muudes saadetes. Vägivald tuleb pealekauba. Last paeluvat põnevust saaks luua ka ilma vägivaldaseikadeta. (11)

Nagu eespool öeldud, on vägivalda esitavate televisioonisaadete vaatamist sageli kaitstud nõnda, et küll laps aru saab, kus on tõe ja kujutluse piir. On siiski tõdetud, et 4-aastane ei oska veel tõelisi ja fantaasiaolendeid päriselt eristada.

Lapsel võib tema enda arvates olla koomiksitegelaste omadusi, kui täiskasvanud ei taipa talle selgeks teha, et see on võimatu. On tõdetud, et sellealine laps samastub joonistatud tegelastega samavõrra kui tõelistega. Ta jälgendab nende käitumist seda suurema tõenäosusega, mida rohkem need tegutsevad päriselus nähtavate inimeste kombel. (12)

Peale selle kinnitavad uurimused, et 7-aastane saab aru agressiooni tagajärgedest, ent alles 11-aastane on võimeline eristama, agressiooni motiive.

Tihti peale on väidetud, et see, missugused on agressiivse käitumise tagajärjed, mõjutab, kui kergesti niisugust käitumist jälgendatakse. Lihtsustatud laborioludes tehtud katsetega ongi tõestatud, et vägivaldse käitumise põhjused ja tagajärjed, see, kas käitumise eest saadakse kiita või karistada, mõjutavad sellise käitumise matkimise tõenäosust. (13)

Telerit vaadates on asi palju keerukam. Kui agressiivse käitumise põhjust ja tagajärge, näiteks karistust, eraldab pikk ajavahemik, siis ei ole negatiivsetel tagajärgedel soovitud mõju. Kui filmis tuleb kuriteo eest saadud karistus alles tunni aja pärast, siis ei teki lapsel enam tugevaid seoseid ja karistus ei arata eitavat suhtumist agressiivsusesse.

Agressiivse käitumise pärast karistamine iseenesest veel ei vähenda malliõppimise tõenäosust, mõju avaldab hoopis see, kui tõenäoliseks peab vaataja võimalust, et nii võib karistuseks ka tema käsi käia. Lastel on siiski kalduvusi mõelda, et teda küll rängalt ei karistata.

Vägivaldse käitumise jälgendamise tõenäosus väheneb, kui vägivaldlate vahetud tagajärjed on teo sooritajale väga ebameeldivad, nii et vaataja ei taha temaga ühelgi juhul samastuda. Vägivald ei tohi kunagi seostada sangarlikkusega, vaid nii vägivaldlate kordasaatja kui ka vägivaldlategu peavad jätma ebameeldiva mulje.

Huvipakkuv on uurimistulemus (14), mis osutab, et hea ja soovitud malliga ei saavutata malliõppimist niisama kergesti kui agressiivse malliga. Filmides lapsele antud õpetus on üldiselt niisugune, et halvast käitumisest oli kasu, see viis mingile kindlale eesmärgile, aga hea käitumise korral tuli millegagi tasuda, näiteks mingil kombel ennast ohverdada. Kui malliõppimise varal tahetakse õpetada konstruktiivseid, agressiivsusetä käitumismalle, siis ei piisa ainuüksi hea käitumise näitamisest, kuigi selline mall oleks lapsele tähtsaim; laps valib agressiivsusetä käitumise asemel üksnes siis, kui esimesega seostub selge ja tähelepanu äratav tasu. Niisiis ei piisa agressiivse käitumise vähendamiseks pelgast soovitud käitumismalli esitamisest, kuid agressiivne käitumismall äratav iseenesest agressiivsust.

Lapse seisukohtade kujunemist ja tema võimet vägivaldlategusid õigesti hinnata mõjutab mingil määral see, kui vanemad vaatavad vägivaldasaateid temaga koos, mõistavad vägivaldla kindlalt hukka ja tutvustavad talle moraalireegleid ning väärtushinnanguid. Siiski ei ole selle tähtsus nii suur, kui meelsasti tahetakse uskuda ja väidetakse. (15)

5. Agressiooniärritite psüühiline analüüsimine

Vägivaldafilme ja telesaateid on peetud lapse psüühilisele arengule suuremaks ohuks kui vägivaldla kirjeldusi, mida ta raamatust loeb. Nii näibki olevat, kuigi seda väidet on raske piisavalt põhjendada.

Nagu kujutluste tekkest rääkides on juba öeldud, avaldavad vaatamise teel saadud muljed teist-

sugust mõju kui lugemise või kuulamise teel saadud muljed. Viimasel juhul loob laps ise kujutluse ning eriti vägivaldsete stseenide puhul saab ta oma psüühilised kaitsemehhanismid appi võtta ja tõrjuda selle, mis temas ahistust tekitab. Niisamuti saab ta reguleerida kujutluste loomise kiirust. Kujutlused ei mõjusta inimese käitumist väljastpoolt, need ei ole mallid, vaid inimese enda loodud.

Kui ühtsama asja näidati lastele telerist ja loeti ette, siis pöörasid nad tähelepanu eri seikadele ja jätsid meelde eri asju. Jutustuses pöörasid lapsed tähelepanu keelelisele esitusele ja mäletasid, mida jutustuse tegelased olid rääkinud. Telesaatest seevastu mäletasid nad konkreetseid sündmusi ja toiminguid. (16)

Nii ei anna isegi vägivalda sisaldav muinasjutt lapsele käitumismalli nagu joonissari, võib kogu öelda, et muinasjuttude puhul on laps võimeline tegelikkuse ja fantaasia lahus hoidma.

Muinasjutud ergutavad lapse kujutlusvõimet ning ka kõige hirmuäratavamad neist vaevalt et suudavad ületada piiri, mille järel hakkab ilmne vägivalda õhutav mõju.

Kuigi arvatakse, et «päris elu just vägivaldne ongi» ja «kõige enam vägivalda ühe ajaühiku kohta sisaldavad teleuudised», ei ole siiski põhjust kõrvutada vägivallategudest, näiteks kuriteost või õnnetustest, sõjast ja selle ohvritest rääkivaid uudiseid vägivalda esitavate meelelahutussarjadega. Informatsioon, nii nagu seda esitab televisioon või ajaleht, võib hälvikule anda tegutsemiseks tõuke, kuid ei anna malliõppimiselemente. Uudistes ei näidata vägivalda, vaid vägivalla tagajärgi, mis üldiselt äratavad vaatajas õudust.

Lapses tärnanud ahistus ja hirm võivad kasvataja muidugi mõtlema panna, kus on lapse talumisvõime piir ja kas ei tuleks talle antavaid teadmisi kergekaalulisemaks teha. Sündmuste kohta saadud teadmised siiski ei pane käitumist jälgendama. Eesmärk ei ole ju lapse eest salata, et maailmas juhtub õnnetusi, peetakse sõdu ja sooritatakse kuritegusid.

Erinevus on selleski, kas vägivalda esitatakse kui teadet asetleidnud õnnetuse kohta või istutakse seda vaatama, et end hubaselt tunda ja lõdvestuda.

6. Vägivalda sisaldav meelelahutus ja neurootiline isiksus

Eespool on rõhutatud agressiivsete kujutluste ja agressiivse käitumise erinevust ning inimese enesekontrolli osa selles, missugusel juhul kujutlused muutuvad käitumiseks. Samuti on räägitud mõningate psüühiliste hälvetega liituvast võimetusest analüüsida psüühilisi sündmusi kujutluste abil. Need ilmselt ongi vägivallameelelahutuse kahjulikkuse hindamise võtmeküsimused.

Vägivalda sisaldav meelelahutus on loomulikult seda kahjulikum, mida nõrgem on inimese analüüsivõime ja madalam tema eneseväärikus, mida altim on ta võtma malle ja mõjutusi väljastpoolt. Eriti tekitavad probleeme need psüühilised hälbepildid, mille hulka käib puudulik kujutlusvõime. Niisugune on olukord nartsissismi puhul.

Kui inimese võime kujutlusi kasutada on piiratud, siis annavad vägivalda esitavad saated otsese käitumismalli. Agressiooniks valmisolek on nartsissistliku iseloomuhälbe puhul olemas, enesekontroll ei sea käitumisele piiranguid, süütunne käitumist ei reguleeri ning vägivallameelelahutus näitab, kuidas toimida, kui inimese enda kujutlusvõime ei küüni kõike välja mõtlema.

Peale selle, nagu eespool toodud uurimustes on väidetud, vaatavad niisugused inimesed vägivallaga seostatud meelelahutust heameelega. Kui psüühiliselt tasakaalukal inimesel toimivad enesekontroll ja enesekaitseinstinkt ning vägivalda esitav saade äratav temas vastumeelsust, siis vägivallaaltid inimesed püüavad nimelt niisuguseid saateid vaadata. Nii ei saa vägivalda sisaldava meelelahutuse lubamises toetuda isikuvabadusele ega inimese enda otsustusvõimele, nagu väga ilusasti öeldakse, vaid enesekontrolli puudumise korral langeb vastutus teistele.

7. Vägivalda sisaldav meelelahutus ja katarsiseteooria

Vägivallameelelahutuste vaatamist on mõnikord kaitstud psühhoanalüütilise katarsiseteooria varal. Väidetavasti saab inimene negatiivsetest tundmustest vabaneda, kui ta vaatab nendesamade tunduste väljaelamist, sest ta samastub neid tundeid avaldavate inimestega. Nii võiks olla võimalik agressiivsust maandada, kui vaadata agressiivsust esitavat saadet.

Selle teooria tõestusmaterjal on osutunud algusest peale puudulikuks ning isegi kõik psühhoanalüütikud pole seda üksmeelselt tunnustanud. Hiljem pole seda teooriat toetanud ühegi uurimuse tulemused, kõik nad on tõendanud, et agressiooni ei saa maandada agressiivsust esitavaid saateid vaadates.

Seevastu on uurimistulemused järjekindlalt osutanud, et agressiivsus nakkab, inimene ärritub või muutub koguni agressiivseks juba üksnes sellest, kui tal lastakse agressiivset käitumist kõrvalt vaadata.

Katarsiseteooria põhineb väärkäsitusel, nagu oleks agressiivsus energia, mis inimesse koguneb ning mida aeg-ajalt tuleks maandada näiteks füüsilises tegevuses. Agressiivsus on millegi saavutamise vahend ja see väheneb üksnes siis, kui selgitatakse põhjused ja lahendatakse vägivalda tekitanud probleemid. Inimese karistamine tema agressiivsust ei vähenda ning ta ei saavuta psüühilist tasakaalu ka oma energiat agressiivselt välja elades.

Lasteravis püüti mõni aeg tagasi agressiivsust vähendada nii, et lastel lubati agressiivsust ravigutundides vabalt välja valada ilma et neid kuidagi oleks piiratud. Peagi saadi aru, et selline viis ei anna soovitud tulemusi. Laste agressiivsus ei vähenenud, vaid, vastupidi, nad said oma pahategudest hoogu juurde ja hakkasid agressiivsemalt käituma ka väljaspool ravikuuri, igapäevaelus. Agressioon oli neil muutunud lubatud käitumismalliks.

Samal ajal soovitati täiskasvanutele oma probleemide lahendamiseks mitmesuguseid füüsilise agressiooni väljavalamise viise. Mõnes suures ettevõttes sisustati selleks otstarbeks koguni ruume, kus töötajad võisid käia vahepeal oma viha välja valamas, tagudes vaipu ja ülemusenõoliselt topiseid. Nii toimides võib end kehaliselt väsitada ja saavutada hetkeks tasakaalu, aga töökohale naasnut ootavad ees samad probleemid. Alles nende lahendamine annab psüühilise tasakaalu.

Järelsõna

Agressiivsus ei ole sünnipärane. Vägivald ei ole inimeste suhtlemises loomulik, hoolimata sellest, et seda on alati ette tulnud. See on hälve. Agressiivsus on eesmärgile jõudmise vahend, sellest otsitakse abi siis, kui muud võimalust ei ole.

Kui tunnistada, et inimene saavutab eetilised ideaalid ja käitumisreeglid teistega suheldes, siis langeb vastutus inimese sotsiaalse arengu hälvete eest kasvatajale. Võib väita, et inimese võime vastutada oma lähikeskkonna eest on vähenenud, kergem on vastutada kaugete asjade eest; inimese oma, igapäevane elu voolab näilise kergusega, seda teadlikult juhtida peetakse liiga raskeks. Vastutus oma lähiümbruse eest jäetakse meelsasti ametnike ja kutseliste abistajate kanda. Inimene ei ole veel küllalt ärganud, et oma kultuuri kaitsta. Kõige muu — õhu, hättasattunud loomade jms. — kaitsmine on edumeelne, kultuuri kaitseks astunud samme võidakse kergesti pidada tsensuuriks ja piiranguteks.

Vastutuse äratamine nõuab teadvustamist ja keskustelu, mis ei tohi olla omaette eesmärk, sest siis on oht tuimaks jääda. Nii näibki olevat juhtunud vägivalda ja selle põhjuste aruteluga. Lõputud keskustelud, millele ei järgne mõjusaid tegusid, on väsitavad. Samal ajal kasvab lootusetuse tunne ja lisandub vägivallale alistumine.

Vägivalda põhjusi puudutavate teadmiste hulk on juba ületanud selle künnise, mille järel tuleks sõnade tegemise asemel hakata tegutsema. See kehtib nii ühiskonna kui ka iga kasvataja kohta. Lapse kasvatamine sotsiaalseks olendiks on kultuuri edendamine.

Kasutatud kirjandus

I. Saateks

1. Freud, S. Civilization and its Discontents. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of S. Freud. The Hogarth Press, London.
2. Kernberg, O. A Psychoanalytic Classification of Character Pathology. Journal of American Psychoanalytic Association 18: 800—822, 1970.
3. Masterson, J. The Narcissistic and Borderline Disorders. Brunner/Mazel, New York, 1981.

II. Nartsissistlik iseloomuhälve

1. Masterson, J. The Narcissistic and Borderline Disorders. Brunner/Mazel, New York, 1981.
2. Masterson, J. The Narcissistic and Borderline Disorders. Brunner/Mazel, New York, 1981.
3. Mednick, S., Moffit, T., Pollock, V., Talovic, S. & Gabvielli, W. The Inheritance of Human Deviance. Käsikirjoitus 1982.
4. Pulkkinen, L. Rikollisen käyttäytymisen ennusteitavuus. Psykologia 1/1983.
5. Shotter, J. Psykologian ihmiskäsityksiä (suom. Manu Jääskeläinen). Weilin+Göös, Espoo 1977.

III. Lapse varajane psüühiline areng — psühholoogiline sünd

1. Mahler, M. The Psychological Birth of the Human Infant. Basic Books, New York 1975.
2. Mikkonen, V., Posti, P. & Vuorinen, R. Psykologian oppikirja, Lukion kurssit 1—3, Otava, Keuruu 1983.
3. Ärajärvi, T. Väkivaltaisuus «periytyy» ellei kierrettä katkaista. Helsingin Sanomien «alakerta» 14. 1. 1984.
4. Tuovinen, M. Crime as an Attempt to Save Ones Integrity. Acta Universitatis Ouluensis, sarja D, Medica 2, Oulu 1973.
5. Keltikangas-Järvinen, L. Väkivalt ja itsetuho. Otava, Keuruu 1979.
6. Bowlby, J. Attachment and Loss, vol. II. Separation. Basic-Books, New York 1969.
7. Masterson, J. The Narcissistic and Borderline Disorders. Brunner/Mazel, New York 1981.
8. Mahler, M. The Psychological Birth of the Human Infant. Basic Books, New York 1975.
9. Mikkonen, V., Posti, P. & Vuorinen, R. Psykologian oppikirja. Lukion kurssit 1—3. Otava, Keuruu 1983.
10. Keltikangas-Järvinen, L. Väkivalt ja itsetuho. Otava, Keuruu», 1979.
11. Mahler, M. The Psychological Birth of the Human Infant. Basic Books, New York 1975.
12. Keltikangas-Järvinen, L. Väkivalt ja itsetuho. Otava, Keuruu 1979.
13. Ikonen, P. Psükoanalyttinen terapia. Luento, Helsingin yliopiston soveltvana psykologian laitos 1983. .
14. Ikonen, P. Psükoanalyttinen terapia. Luento, Helsingin yliopiston soveltvana psykologian laitos 1983.
15. Ärajärvi, T. Väkivaltaisuus «periytyy» ellei kierrettä katkaista. Helsingin Sanomien «alakerta» 14. 1. 1984.
16. Mahler, M. The Psychological Birth of the Human Infant. Basic Books, New York 1975.
17. Mahler, M. The Psychological Birth of the Human Infant. Basic Books. New York 1975 18.
18. Keltikangas-Järvinen, L. Väkivalt ja itsetuho. Otava, Keuruu 1979.

IV. Tasakaaluka psüühilise arengu põhieeldusi

1. Mahler, M. *The Psychological Birth of the Human Infant*. Basic Books. New York, 1975.
2. Mikkonen, V., Posti, P. & Vuorinen, R. *Psykologian oppikirja*. Lukion kurssit 1—3. Otava, Keuruu 1983.

V. Lapse hilismaid psüühika arengujärke

1. Ärajärvi, T. Väkivaltaisuus «periytyy» ellei kierrettä katkaista. *Helsingin Sanomien «alakerta»* 14.1.1984.
2. Kopp, C. & Krakov, J. *The Child, Development in a Social Context*. Addison-Wesley, London 1982.
3. Keltikangas-Järvinen, L. *Väkivalta ja itsetuho*. Otava, Keuruu 1979.
4. Rauste-von Wright, M.-L. Minäkuva persoonallisuuden osastruktuurina. Teoksessa: *Persoonallisuuden psykologian ongelmia*, Sorokova, E., Zotove, O. & Koski-Jännes, A. (toim.) Suomen ja Neuvostoliiton välisen tieteellis-teknisen yhteistoimikunnan julkaisuja 9, Helsinki 1981.

VI. Murdeiga

1. Eisen, P. *The Infantile Roots of Adolescent Violence*. *The American Journal of Psychoanalysis* 36: 211—218, 1976.
2. Freud, A. *Normality and Pathology in Childhood*. International Universities Press, New York 1965.
3. Eisen, P. *The Infantile Roots of Adolescent Violence*. *The American Journal of Psychoanalysis* 36: 211—218, 1976.

VII. Lapse kasvatamine

1. Pulkkinen, L. Rikollisen käyttäytymisen ennustettavuus. *Psykologia* 1/1983.
2. Robins, L. & Ratcliff, K. 1980. *Childhood Conduct Disorders. and Later Arrest*. Teoksessa: Robins, L., Clayton, P. & Wing, I. (toim.) *The Social Consequences of Psychiatric Illness*. Brunner/Mazel, New York 1980.
3. Tähkä, J. Alcoholism as a Narcissistic Disturbance. *Psychiatria Fennica*. 129—140, 1979.

VIII. Hea käitumise kujundamine

1. Herbert, M. *Behavioural Treatment of Problem Children*, Academic Press, London 1981.
2. Herbert, M. *Behavioural Treatment of Problem Children*. Academic Press, London 1981.
3. McCandless, B. *Children: Behaviour and Development*. Holt, Rinehart and Winston, London 1969.
4. Herbert, M. *Behavioural Treatment of Problem Children*. Academic Press, London 1981.
5. Herbert, M. *Behavioural Treatment of Problem Children*. Academic Press, London 1981.
6. Kazdin, A. E. & Bootzin, R. R. The Token Economy. *An Evaluation Review Journal of Applied Behaviour Analysis* 5:343—372, 1972.
7. Kazdin, A. E. & Bootzin, R. R. The Token Economy. *An Evaluation Review Journal of Applied Behaviour Analysis* 5:343—372, 1972.
8. Herbert, M. *Behavioural Treatment of Problem Children*. Academic Press, London 1981.
9. Melamed, B. & Siegel, D. Reduction of Anxiety in Children. *Facing Surgery by Modelling*. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 43: 511—521, 1975.
10. Herbert, M. *Behavioural Treatment of Problem Children*. Academic Press, London 1981.
11. Danziger, K. *Socialization*. Penguin Books, Harmondsworth 1971.

12. Herbert, M. Behavioural Treatment of Problem Children. Academic Press, London 1981.
13. Bandura, A. Aggression: A Social Learning Analysis. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New York 1973.
14. Foster, S. & Ritchey, W. Issues in the Assessment of Social Competence in Children. Journal of Applied Behaviour Analysis 12, 1979.
15. Foster, S. & Ritchey, W. Issues in the Assessment of Social Competence in Children. Journal of Applied Behaviour Analysis 12, 1979.
16. Cotler, S. & Guerra, L. Assertion training: A Humanistic Behavioural Guide to Self Dignity. Research Press, Champaign, Illinois 1976.
17. Zimbardo, P. G. Shyness. Addison-Wesley, Reading, Mass. 1977.

IX. Soovimatu käitumise lõpetamine

1. Walker, H. & Buckley, N. Token Reinforcement Techniques. Engelman—Becker, Oregon 1974.
2. Herbert, M. Behavioural Treatment of Problem Children, Academic Press, London 1981.
3. Skinner, B. Science and Human Behaviour. MacMillan, New York 1953.
4. Herbert, M. Behavioural Treatment of Problem Children. Academic Press, London 1981.

X Tunnetamise elikognitiivse tegevuse tähtsus lapse sotsiaalses arengus

1. Herbert, M. Behavioural Treatment of Problem Children. Academic Press, London 1981.
2. Herbert, M. Behavioural Treatment of Problem Children. Academic Press, London 1981.
3. Lefcourt, H. Research with the Locus of Control Construct, vol. 1, Academic Press, London 1981.

XI. Vägivaldas sisalduv meelelahutus ja agressiivne käitumine

1. Kopp, C. & Krakov, J. The Child, Development in a Social Context. Addison-Wesley, London 1982.
2. Cline, V., Croft, R. & Courrier, S. Desensitization of Children to Television Violence. Journal of Personality and Social Psychology 27: 360—365, 1973.
3. Kopp, C. & Krakov, J. The Child, Development in a Social Context. Addison-Wesley, London 1982.
4. Kopp, C. & Krakov, J. The Child, Development in a Social Context. Addison-Wesley, London 1982.
5. Kopp, C. & Krakov, J. The Child, Development in a Social Context. Addison-Wesley, London 1982.
6. Stein, A. & Friedrich, L. The Effects of Television Content on Young Children. Teoksessa: A. Pick (toim.) Minnesota Symposium of Child Psychology, Vol. 9, University Press, Minneapolis 1975.
7. Friedrich, L. & Stein, A. Prosocial Television and Young Children: The Effects of Verbal Labeling and Role Playing on Teaching and Behavior. Child Development 1975, 46, 27.
8. Singer, J. & Singer, D. Television Viewing, Family, Style and Aggressive Behavior. Esitelmä. American Association of Advancement of Science, Houston 1979.
9. Lefkowitz, M., Eron, L., Walder, L. & Huesmann R. Television Violence and Child Aggression: A Follow-up Study. Teoksessa: G. Gomstock (toim.) Television and Social Behavior, Vol. 3. Washington Government Printing Office, 1972.
10. Belson, W. Television Violence and the Adolescent Boy. Saxon House Westmead, England 1978.

11. Kopp, C. & Krakov, J. The Child, Development in a Social Context. Addison-Wesley, London 1982.
12. Bandura, A. Aggression: A Social Learning Analysis. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New York 1973.
13. Kopp, C. & Krakov, J. The Child, Development in a Social Context. Addison-Wesley, London 1982.
14. Kopp, C. & Krakov, J. The Child, Development in a Social Context. Addison-Wesley, London 1982.
15. Kopp, C. & Krakov, J. The Child, Development in a Social Context. Addison-Wesley, London 1982.
16. Kopp, C. & Krakov, J. The Child, Development in a Social Context. Addison-Wesley, London 1982.

RESERVAZIONE